

ИЗДАНИЈА НА АРХЕОЛОШКИОТ МУЗЕЈ — СКОПЈЕ
PUBLICATIONS DU MUSEE ARCHEOLOGIQUE — SKOPJE
КНИГА I ТОМЕ

ЗБОРНИК
(1955—1956)
RECUEIL DES TRAVAUX

СКОПЈЕ — 1956 — SKOPJE

ОДГОВОРЕН УРЕДНИК

ДИМЧЕ КОЦО
директор на Археолошкиот музеј

РЕДАКЦИОНЕН ОДБОР:

ЉУБЕН ЛАПЕ
доцент на Филозофскиот факултет

БОРКА ЈОСИФОВСКА
кустос во Археолошкиот музеј

СОДРЖИНА — TABLES DES MATIÈRES

		Страна-Page
Блага Алексова: Blaga Aleksova:	Еден нов наод од Скопје Une nouvelle découverte à Skopje.	1
М. Мехмедоски—Х. Калеша: M. Mehmedoski—H. Kaleši:	Вакуф-намата на Хава, ќерката на Етхем Челеби од Скопје „Vakoufname“ de Hava, fille de Ethem Ćelebi de Skopje	20
Петар Миљковиќ-Пепек: Petar Miljković-Pepек:	Материјали за македонската средновековна умет- ност, фреските во светилиштето на црквата св. Со- фија во Охрид Materiaux sur l'art macédonien du moyen âge, les fres- ques du sanctuaire de Sainte Sophie d'Ohrid	37
Константин Петров: Konstantin Petrov:	Смешано ѕидање во неколку згради во Македонија од III од VI век Parement arasé dans quelques édifices du III au VI s. en Macédoine	71
Борка Јосифовска: Borka Josifovska:	Надгробен споменик на L. Apuleius Valens, ветеран од V македонска легија Le monument funéraire de L. Apuleius Valens, vétéran de la légion V macedonica	79
Јосип Коровец: Josip Korošec:	Заштитно истраживање у Демир Каџија 1948 год. Schutzforschungen in Demir Kaĳija im Jahre 1948	90
Константин Петров: Konstantin Petrov:	Еден нов податок за Хераклеја Линкестис Une nouvelle donnée pour Heraclea Lyncestis	108
D. Koco:	S. Radojčić, Les maîtres de l'ancienne peinture serbe	112

ЕДЕН НОВ НАОД ОД СКОПЈЕ

БЛАГА АЛЕКСОВА
Археолошки музеј, Скопје

I

Во октомври 1954 год., во северо-источниот дел на Скопје, во улица Христијан Карпош бр. 74, урната е старата турска куќа — конак, позната под името Јашар-бегов конак. Овој конак, колку ми беше можно да проверам, не се споменува во досегашните прилози што се дадени по однос изучувањето на минатото на град Скопје. Во народот се смета дека конакот е подигнат од Јашар-бега, но според исказите на неговите наследници конакот е подигнат од неговиот татко по име Али Мемед Али-бег¹⁾. А тоа би требало да значи дека конакот е сограден негде во началото на XIX век.

На 20 м. западно од местото каде се наоѓал конакот сочувана е зградата на селамл'кот — страноприемницата, која е една од граѓевините што биле во состав на самиот конак. Јашар-беговиот конак не е исклучено да е подигнат на темели на некој постар конак или некоја друга граѓевина, поради тоа што при разурнувањето на истиот работниците и раководителот на градилиштето констатирале, дека под истиот се наоѓаат темели од некоја постара граѓевина. На жалост, кога за изведувањето на работите на ова градилиште узнав и лично појдов да проверам, откопаните постари темели беа веќе уништени а на истото место се наоѓаше во изградба зградата за интернат. Поради тоа овој податок дека се под конакот откопани темели не можев да го проверам и затоа не можам да кажам на каква граѓевина припаѓале истите. Исфрлената земја при изведување на овие работи не можев да ја проверам, поради тоа што е дел од истата исфрлен во Вардар а нешто разнесено на различни страни во градот.

При разурнувањето на конакот од сидовите на две оделења извадени се два бакарни казана (дим.: дол. 58 см., шир. 47 см., вис. 41 см., деб. 0,3 см.), Истите служеле за загревање на водата по бањите — амамциите. Во некои од сидовите на конакот била спроведена канализација со земјани одводни цевки. Овие одводни цевки веројатно се наоѓале во одделенијата каде биле поставени амамциите и служиле како одводни канали на истите. Вакви одводни канали по амамцици се наоѓаат и денес во секоја постара турска куќа во Скопје. Одводните цевки што се најдени вградени во овој конак се правени од црвена добро печена земја од кои едните имаат дим.: дол. 36 см., отвор 16,5 см. и 11 см., деб. 1,5 см. а другите се со дим.: дол. 31 см., отвор 14—11 см. деб. 1,5 см. (сл. 1). Во две одделенија на конакот на таваните се наоѓале изработени таваници во резба. Овие таваници потполно здрави ги имам видено во 1949 год., а денес за сожаление од истите се сочувани само извесни делови и тоа средишниот дел — розетата и неколку доста оштетени парчиња (сл. 2). Пред самиот конак на бунарот се наоѓала од цело парче варовик изделкана ограда (дим.: вис. 65 см. шир. 79 см. деб. 14 см. сл. 3). Горниот и долниот крај на оградата се два пати профилирани. Од надворешната страна на оградата издлабени се два жлеба со шир.

¹⁾ За овие податоци се захваљувам на Решид Јашар, внук на Јашар-бега

11 см. длабочина 2 см. На овие жлебови, на растојање од 16 см. од работ на оквирот, се наоѓаат дупки, кои служеле за прицврстување. Од една страна лицето на оградата е украсено со круг во којшто се наоѓа шестокрака звезда со врезана розета од шест листа. Од оградата на чардакот на овој конак, која била изведена од една мрежа од лиено железо уметнички изведена, зачувани се извесни делови.

Сочуваните делови од таваниците украсени со резба, од железната ограда од чардакот и камениот оквир од бунарот пренесени се во збирката на Археолошкиот музеј во Скопје.

Во централниот дел на конакот покрај крајниот раб на темелите одкопани се два бакарни сада — ибрици и една бронзана чашка — зарф. Во непосредна близина до ибриците на иста длабочина откриени се и повеќе земјани садови со различна форма и големина, од кои некои биле украсени со флорални орнаменти, изведени со жолта и зелена боја. Покрај земјаните садови се наоѓала една мермерна плоча од една страна украсена со релјеф и дел од сребрена обработена плочка. Од сите овие откопани предмети за збирката на Археолошкиот музеј успеавме да ги прибереме само двата бакарни ибрика и бронзената чашка. Останалите наоди се делом уништени а делом отнесени од некои работници. Од земјаните садови не можевме да најдеме нито еден фрагмент поради тоа, како веќе напоменав, што е земјата разнесена на различни страни.

Опис на откопаните и прибраните предмети:

1. Поголемиот дочуван бакарен ибрик (инв. 984, дим.: вис. 21,5 см., шир. 16 см., пречник на дното 14 см., отвор 4,5 см., деб. на сид, 0,4 см. сл. 4) има рамно дно (диб) од чијшто раб рамно се издигнува мевот (пеле). Од средината мевот постепено се стеснува и формира грло (гуша) на садот, које во средината е прстегнато. Работ на отворот (устињето) е еднаш профилиран. Од страна садот има рачка, која на горниот крај има уши за кои бил прицврстен капакот. На средина на мевот во ибрикот е поставена празна цевка — емзик, која е со една тенка метална прачка прицврстена за грлото на садот. Врвот на носачот е нешто задебелен. Овој ибрик по својата форма е сличен на ѓугумите, но тој за разлика од нив има уметнат емзик во вид на цевка, којшто е кај ѓугумите сличен на жлеб²⁾. На овој ибрик за разлика од краглите ибрици, каков е ибрикот бр. 2, од работ на рамното дно се издига мевот додека при кружните мевот е кружен (карпузаст³⁾). Ибрикот е по целата површина на неколку места оштетен, еден дел од грлото е откршен и му недостанува капакот. По површината садот нема никакви орнаменти.

2. Вториот бакарен ибрик (инв. 985, дим.: вис. 26 см., шир. 12 см., пр. дно 7 см., отвор 4,5 см., деб. на сид 0,3 см. сл. 5) има мешлеста форма (карпузаст), издолжен врат, на средината прстегнат со три раба изведени со исчукување. Грлото постепено се издига од мевот и се завршува рамно. Самото устие е нешто по широко. Капакот е во купеста кружна форма со метална топка на врвот и рамна метална подлога од внатре. Рачката на ибрикот почнува од горниот краен раб на устието и се завршува на средината на мевот. На спротивната страна од рачката поставена е извиткана празна метална цевка — емзик низ која се лее вода. Крајот на цевката се завршува остро. Дното е рамно. На мевот садот е украсен со четири паралелни врезани линии, грлото со три исчукани раба, од коишто средниот е поширок а капакот со розета од 13 листа изведени со исчукување.

²⁾ Н. Kreševljanović, Kazandžiski obrt u Bosni i Hercegovini, GZM VI, Sarajevo, 1951, str. 221.

³⁾ Ibid. стр. 221.

3. Бронзената чашка — зарф (инв. 986, дим.: вис. 4,2 см. отвор 5 см., дно 2,5 см., деб. 0,1 см. сл. 6) има форма на чаша. Зарфот има прстенесто дно, кое е одлепено. Одинадвор чашката е украсена со шкољка и со стилизирани листови. На горната страна на чашката во три реда врезани се мали кругови.

Бакарни ибрици во различна форма и големина како и различни чашки за поставување на филцани што се употребувани на свечани прилики⁴⁾ во Скопје и во останалите градови на Македонија се изработувале до крајот на XIX и почетокот на XX век. Кон крајот на XIX век Кнчев, говорејќи за казанцискиот еснаф, во Скопје споменува дуќани во коишто се изработувале бакарни садови украсени со различни орнаменти⁵⁾. Интересно е да се напомене дека помеѓу мајсторите што изработувале украсени бакарни садови имало Босанци⁶⁾. X. Васиљевиќ напоменува дека скопските казанции до крајот на XIX век годишно употребувале до 25.000 ока бакар за изработка само на нови садови⁷⁾. Инаку, познато е дека казанцискиот занает во Скопје бил развиен уште во XVI век. Ова го узнаваме од кодикот на манастирот Матка, кој за времето од XVI—XVIII век ни дава важни податоци за занаетите и нивните организации во Скопје. Во кодикот се споменува покрај останаелите занатот за изработување на бакарни производи⁸⁾ — казанцискиот занает⁹⁾. Во Скопје пред самиот Куршумли-ан сочувана е Казанцилер џамија^{9a)}, која се смета дека е од XVI в.

II

Површината што ја зафаќал стариот турски конак не била доволна за подигање на интернатската зграда, поради кое за поставувањето на новите темели се продолжило со копање на јужната страна надвор од конакот. При изведуваче на овие работи, на длабочина од околу 4 м. од површината, работниците нашле на човечки коски и камени плочи, кои веројатно претставуваат оградни или покривни плочи од гробови. При некои од овие човечки коски еден работник нашол златна срцолика обетка со висулки. Оваа срцолика обетка ја откупи Археолошкиот музеј во Скопје.

Срцоликата златна обетка претставува еден извонредно убав примерок од накит. Оваа обетка (инв. 978, дим.: вис. 3,6 см. заедно со висулките, вис. на срцоликот дел 1,6 см. а шир. 1,3 см., сл. 7, 7a) во средината има поставено кружно црвено стакло, околу кое, во вид на испупчени рабови, со техниката на исчукување, се изведени четири полукруга, кои, составајќи се кон врвот на обетката, формираат еден триаголник над црвеното стакло. Во целост овој дел на обетката претставува еден цвет со листови. На врвот на обетката се наоѓала алатката која е откриена. На долниот валчест крај се прицврстени три зракасто поставени висулки, на чии краеве се закачени стаклесто прозрачни зелени смарагди од кои се два сочувани. На горниот крај златните прачки од висулките обложени се со мали златни зарубени конуси во продолжение на кои се поставени смарагдите, кои се на крајот прицврстени со мали кружни парчиња од злато. На опачината златната метална површина на обетката нема никакви украси.

4) Ibid. стр. 124.

5) **Кнчев**, Град Скопја, Периодическо списание на бълг. книж. друж., кн. 55—56, Средец, 1898, стр. 29.

6) Ibid. стр. 29.

7) J. X. Васиљевиќ, Скопје и негова околина, Београд, 1930, стр. 101.

8) М. Селищев, Македонские кодексы XVI—XVIII веков, София, 1933, стр. 38.

9) Ibid. стр. 39.

9a) Оваа џамија подигната е од казанцискиот еснаф од Скопје, по кој го добила и името. Спрема иследувањата на М. Мемедовски.

По својата форма, како и по својот општ изглед, оваа обетка припаѓа на одреден тип обетки со висулки, кои се појавуваат кај нас, судејќи по претставите на накитот на фреските и археолошкиот материјал во полниот среден век. Од овој тип се обетките што ги носи Владислава во Псача, потоа обетките претставени на Есфигменската повелба,¹⁰⁾ (сл. 8 бр. 1, 2), обетките, одкопани во Кратово,¹¹⁾ Белград и една обетка од непознато место на наоѓањето.¹²⁾ (сл. 8 бр. 3, 4, 5)

Срцоликиот дел на сите откопани обетки, освен на обетката од непознатото наоѓалиште, со мали отстапување е еднакво решен. Сите наведени примероци имаат висулки и тоа обетките од Кратово и Белград (сл. 8 бр. 3, 4) по пет висулки а обетката од Скопје и од непознатото наоѓалиште (сл. 8 бр. 3) по три висулки. На кратовскиот примерок задржани се само некои од златните трабици, кои ги обвиваат прачките. Тие на обата краја се стеснуваат. Примерокот од Белград на сите пет прачки има конусни трабици од кои некои се завршуваат со бисерни зрна. На обетката откопана во Скопје сочувани се сите три конусни трабици и два зелени смарагда на златните прачки. Треба да се одбележи дека на сите обетки висулките не се поставени подеднакво. На кратовската и на обетката од непознатото наоѓалиште висулките се поставени вертикално додека на примероците од Скопје и од Белград висулките се поставени зракасто. Златната обетка од Кратово ја датираме во XIV—XV век. Сребрената обетка од Белград, врз основа на парите во наодот, датирана е во XVI—XVII век, и обетката од непознатото наоѓалиште во XVI век.

Златната срцолика обетка од Скопје по својата форма е скоро еднаква со споменатите обетки од Кратово, Белград и од непознатото наоѓалиште. Но обетката од Скопје по прецизноста на изработката може да се приближи само до кратовскиот примерок, додека обетките од Белград и од непознатото наоѓалиште, макар да ја имаат задржано истата форма, претставуваат доста поедноставно изработени примероци од накит. Треба да се одбележи дека обетката од Скопје во целата е изведена од злато и украсена со полускапоцени камење, додека примероците од Белград и од непознатото наоѓалиште се изработени од сребро и украсени со бисери и стакло.

Врз основа на аналогните до сега познати примероци земајќи ја во предвид покрај прецизноста на изработката и употребата на злато и полудрагите камења, златната обетка откопана во Скопје може да се датира во XIV—XV век, времето кога кај нас, судејќи по археолошките наоди и претставите на накитот на фреско портретите започнуваат да се појавуваат повеќе различни типови обетки¹³⁾.

Типот на обетките со висулки кој кај нас се појавува во полниот среден век доста упростен и во различни варијетети прешол во народниот накит. За тоа ни сведочат еден чифт сребрени обетки од Призрен датирани

¹⁰⁾ J. Ковачевић, Средњовековна ношња код балканских Словена, Београд, 1953, стр. 157, сл. 83, бр. 2, 3.

¹¹⁾ Оваа обетка е откопана во гробовите на средновековната некропола во Кратово. Наодот од Кратово го имаат обработено и истиот наскоро ќе биде печатен.

¹²⁾ Во наодот од Белград покрај останатото се наоѓа и една срцолика обетка со висулки. Обетката од непознатото наоѓалиште датирана е во XVI век, се наоѓа во збирката на Народниот Музеј во Белград. Се захваљувам на М. Љубинковиќ што ми овозможи да ги разгледам предметите од наодот во Белград.

¹³⁾ М. Љубинковиќ, Налаз из Маркове вароши, Музеји 2, Београд, 1949, стр. 107.

¹⁴⁾ Оваа обетка се наоѓа во збирката на Музејот за применета уметност во Белград. Се захваљувам на Б. Радојковиќ што ми овозможи да приберам извесни податоци од оваа збирка.

во XVIII век, две сребрени¹⁴⁾, обетки од Скопје датирани во XIX век¹⁵⁾, една обетка од Охрид датирана во XIX век^{15a)}, и некои примероци од Босна (сл. 8 бр. 6, 7, 8). На овој тип на обетки со висулки треба да се одбележи дека го наоѓаме уште во византиската златарска уметност. Од овој пат се обетките што ги носи Теодора и нејзината дворјанка, претставени на мозаиците во црквата на Св. Витале во Равена, датирана во VI век¹⁶⁾ (сл. 9, 10) и Елена во црквата Св. Никола Касниц во Костур, датирана во XI век. Меѓутоа, самата византиска златарска уметност без сомнение дека се развивала на антична основа. Тоа ни го потврдуваат повеќето обетки од овој тип, навистина во различни вариетети, од класичниот период што ги наоѓаме во примероците наброени од Nadacsek¹⁷⁾, како и на некои примероци што се претставени на монети од класичниот период¹⁸⁾ (сл. 11 бр. 1, монета од Сиракуза). Обетки од овој тип во различни форми и големина, како и со различни украси на висулките, се чести во наодите од римскиот период на Балканскиот полуостров. Во наодот од Костолац¹⁹⁾, датиран во II—III век, се наоѓаат обетки од овој тип во различни вариетети (сл. 11 бр. 3, 4, 5). Од овој тип се и висулките окачени на алките од наодот во Николаево²⁰⁾, датирани во II—III век, потоа обетките од Арчар²¹⁾ од II—III век и златните обетки од Сухиндол²²⁾ од II—III век, (сл. 11 бр. 5, 6, 7) — сите од Бугарија. Од овој тип е и златната обетка откопана во селото Добри Дол²³⁾, јужно од Скопје, датирана во III век. (сл. 11 бр. 8).

Што се однесува до создавањето на самите форми и орнаменти на златниот накит од римско време треба да се напомене дека самите Римјани не придонеле многу. Тие во почетокот го подражаваат накитот на Етрурците, а подоцна хелинистичкиот накит²⁴⁾.

Земена во целост златната обетка од Скопје претставува ретко убав и луксузен примерок од нашиот средновековен накит. Сјајната златна подлога украсена со црвено стакло а висулките изведени со светло зелени смарагди создаваат ефектен контраст на комбинација од злато и полускапоцени камење. Мајсторот — златар, земајќи ја во обзир намената на овој предмет кој требало да служи како украса за глава, знаачки и со префинет усет за убавина според формата на предметот ја изведува украсата.

Луксузно изведената обетка од Скопје веројатно претставува дел од накитот на една властелинка или на лице кое припаѓа на заможно град-

¹⁴⁾ Двете обетки од Скопје се доста слични но не се чифт. Истите се наоѓаат во збирката на Археолошкиот музеј во Скопје.

^{15a)} Од збирката на Охридскиот музеј.

¹⁶⁾ Ernest Flammarion, Histoire generale de l'art. 1950, q. 269, 271.

^{16a)} Στυλιανος Πελεκανιδης, Καστορια, I, Θεσσαλονικη, 1953, Πтв. 58.

¹⁷⁾ Karl Nadacsek. Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker, Wien, 1903, p. 32—36, 62—63.

¹⁸⁾ Barclay Head, Historia Numorum a manual of Griik numismatics, Oxford 1911, fig. 16 p. 38; fig. 97. p. 175; fig. 102 p. 178; fig. 104 p. 181; fig. 392 p. 878; fig. 393 p. 879; fig. 394 p. 880; fig. 395 p. 880.

¹⁹⁾ Наодот од Костолац се наоѓа во античната збирка на Народниот музеј во Белград. Накитот од овој наод, во кој се наоѓаат обетки од овој тип во различни вариетети изложен е во витрина бр. 54. Овој наод М. Зиси го датира во II—III век.

²⁰⁾ Б. Филов, Римското Сџкровиште од Николаево, Известия на Бџлт. Археол. друж. IV, 1915 София, стр. 77, таб II бр 5 (датиран на II—III в).

²¹⁾ Ibid. стр. 39, 0 сл. 13 и стр. 38 сл. 12.

²²⁾ Б. Филов, Новооткрити старини, Сухиндол (Севлиево), Изв. на Бџлт. арх. друж. V, София, 1915, стр. 226 сл. 159.

²³⁾ Овие златни обетки ги има откопано Д. Вучковиќ во с. Добри Дол, јужно од Скопје, во еден двоен гроб обграден и покриен со надгробни римски споменици, на кои се сосема добро сочувани релјефните претстави и натписите. Наодот е обработен и наскоро ќе биде објавен од Д. Вучковиќ.

²⁴⁾ Б. Филов, Римското Сџкровиште од Николаево, Извест. на Бџлт. археол. друж. IV София, стр. 43.

ско семејство. Оваа обетка веројатно дека е изработена од домашни мајстори златари, кои во почетокот работат под влијанието на развиеното златарство на Византија, но подоцна и сами изработуваат накит кој по својата едноставност и убавина значително се разликува од византиските примероци.

III

Скопје кое се наоѓало среде главните трговски патишта што го сврзувале средно Подунавје со Егејско море и Јадран со Цариград, во XIII—XIV век било не само важен воен и политички туку исто така трговски и културен центар. Во скопска околина околу 1307 год. се споменуваат прочуените зографи Михајло и Еutihие, кои го живописале манастирот Св. Никита во село Бањане²⁵). Во 1389 год. пак во непосредна близина на Скопје митрополитот Јован зограф и монах Григорије ја живописуват црквата Св. Андреја на Треска²⁶). Во Скопје во ова време веројатно дека постоеле и златарски работилници во кои работеле домашни мајстори — златари. За такви мајстори во Скопје сочувани се скромни податоци. Во повелбата од Милутина за манастирот Св. Горге-Горга, во Скопје се споменува златарот Миха²⁷), кој судејќи по името веројатно бил од приморските краеве. Во истата повелба се споменува и селскиот златар Мужил²⁸).

По паѓањето на Скопје 1392 год. под турска власт²⁹), месното население продолжило покрај земјоделството да се занимава и со занаетчиство и трговија³⁰). Во Скопје по ова време се споменуваат дури и видни властелински семејства. Тоа го узнаваме од „Записот на властелата од Скопје“ во кодичот на манастирот Матка, кој ни дава значајни податоци за Скопје во времето од XV—XVI век³¹). Властелата од Скопје што се споменуваат во овој запис покрај името на Милица, која во 1497 год., према записот во самата црква го обновила манастирот Матка³²), Селишчев предполага дека се од XV—XVI век, а за четирите митрополити што се споменуваат во истиот кодик Селишчев смета дека се од Скопје. Во вакуфијата на Иса бега од втората половина на XV век, на река Серава се споменуваат имотите на Дапче³³). На основа овие податоци јасно се гледа дека во Скопје не само во XIV век, што е и сосем разбирливо, туку и во XV и XVI век постоеле извесни заможни феудални семејства³⁴), од кои некои со свој финансиски средства обновуваат разурнати манастири.

Златарската уметност на полниот среден век кај нас и покрај извесните западни влијанија кои преваѓаат кај нас преку дубровачките мајстори златари несомнено се развијала под влијание на развиеното византиско златарство под чие влијание до својето осамостојување во XIII век се развија и дубровачкото златарство. Извесните форми на накит како и самите техники на украсување од Византија преминувале кај нас како мода во одредено време³⁵). Овој накит на полниот среден век познато е дека е накит на феу-

²⁵) G. Millet, *L'ancien art Serbe*, Paris, 1919, p. 26; Вл. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу Српског народа, Београд, 1950, стр. 212; П. Миљковиќ, Авторите на неколку охридски икони, ГМКД књ. 1 бр. 3, Скопје 1954, стр. 26, 28.

²⁶) В. Петковић, Једна сликарска школа XIV века, ГСНД, III, Скопје 1928, стр. 41—66; В. Петковић, Преглед црквених споменика, Београд 1950, стр. 5.

²⁷) Р. Грујић, три хилендарске повеље, Зборник за историју Јужне Србије, књ. I, Скопје 1936, стр. 9.

²⁸) Ibid. стр. 13.

²⁹) Историја народа Југославије, I Београд, 1953, стр. 421.

³⁰) М. Селишчев, Македонские кодекси XVI—XVIII веков, София, 1933, стр. 37.

³¹) Ibid. стр. 10, 19.

³²) Ibid. стр. 37, 40.

^{32a}) Ibid. стр. 19.

³³) Глиша Елезовић, Турски споменици у Скопљу ГСНД, 1, 2, прештампано, стр. 66.

³⁴) М. Селишчев, Македонские кодекси, стр. 39, 40.

³⁵) М. Љубинковић, Налаз из Маркове вароши, стр. 110.

далните дворови за разлика од ранословенскиот средновековен накит кој што е украс на широките народни слоеви³⁶). Меѓутоа, треба да се напомене, како М. Љубиковиќ веќе одбележи³⁷), дека овој накит на феудалните дворови и на вишите градски слоеви, со доста упростени форми, со по едноставни техники, изработен во сребро или бронза, прешол многу брзо во народот. Ова го потврдуваат извесните примероци од накитот од полниот среден век откопани во 1954 год. во гробовите од горните слоеви на големата средновековна некропола во Демир Капија.

Златарските и трговските центри на територијата на средновековната српска држава се наоѓале воглавно по големите рударски места како што се: Ново Брдо, Рудник, Брсково, Сребреница и Трепча и по големите градови како што биле Скопје, Кратово и Призрен. Богатството на рудниците ги привлекло не само домашните, туку и приморските мајстори — златари, така што крај рударските места често пати се заселувале златари Дубровчани, Которани и Млечани коишто работеле и покрај силниот отпор на домашните златари³⁸).

Во самото Скопје³⁹), како и во Кратово⁴⁰, познато е дека Дубровчаните во XIV век имале своја трговска колонија. Некои од нив, кои се занимавале со караванска трговија, само преминувале низ Скопје, а други пак и за постојано се заселувале, па имале дури и свои недвижими имоти⁴¹).

Златната срцолика од обетка град Скопје, макар и единичен наод, за нас има двојно значење. Од една страна овој наод ни зборува за високо развиена средновековна златарска уметност кај нас, а од друга страна за тоа дека овој наод е откопан во еден гроб во североисточниот дел на Скопје, каде се наоѓала врз основа на историските податоци, старата средновековна населба на градот. Местото каде е откопан овој наод се наоѓа оддалечено во права линија од скопската тврдина на околу еден километар а на околу 400 м. источно од Серава, а во самото подножје на ритчето наречено Крал Кзи⁴²) (према истоимениот гроб). На околу 60—70 м. западно од местото на наодот се наоѓа една од најстарите турски храмови во Скопје, Хаџи Каџиџа џамија.

Спрема прибраните податоци од работниците, крај човечките коски се наоѓале и камени плочи за кои кај работниците имаше подвоено мислење од каков камен биле истите. Некои од нив тврдеа дека плочите биле од мермер, додека други сметаат дека истите биле од некаков друг камен. Но и покрај овие оскудни податоци, сметам дека се работи за остатоци од гробишта за чие постоење временски термин ни дава самиот наод. Овие гробишта веројатно се наоѓале околу една црква, поради тоа што е уобичајено да се гробовите наоѓат околу самите цркви. При извесни помали селски гробишта меѓутоа често пати и не постоела никаква црква.

Во самото Скопје, спрема повелбата на Милутина од 1300 год за властелинството на св. Горѓи-Горга, на територијата на Скопје, а во границите на тоа властелинство, освен црквата Св. Богородица Троеручица се

³⁶) М. Љубиковиќ, Налаз из Добрице у Банату, Научни зборник Матице Србске, Нови Сад, 1950, стр. 256.

³⁷) Ibid. 256.

³⁸) С. Fisković, Dubrovački zlatari od XIII—XVII stoleća, Starohrvatska prosvjeta, I, Zagreb, 1949, стр. 170.

³⁹) И. Ивановъ, Български старини изъ Македония, София, 1931, стр. 106.

⁴⁰) И. Ивановъ, Северна Македония, София, 1906, стр. 105; И. Ивановъ, Български старини, стр. 152.

⁴¹) Годишњица Николе Чупића, књ. XX, стр. 253.

⁴²) Г. Елезовиќ, Краљ К'зи, Братство XXX, Београд, 1939, стр. 48—69; В. Ђорђевиќ, Гроб „Краљеве кћери“ у Скопљу (Краљ К'зи), Јужни преглед, Скопје, 1934, стр. 453—457; М. С. Филиповиќ, Краљ К'зи, Југословенски историски часопис, 1—2, 1939, стр. 215—217; Ј. Х. Васиљевиќ, Скопје и његова околина, стр. 163.

споменуваат и повеќе други цркви⁴³). Врз основа писмата од Димитрие Хома-тијан познато е дека веќе од XII век во Скопје постоеле црквичи и по дворовите на некои граѓани^{43a}). За некои од црквите во Скопје врз основа на историските податоци, правени се претпоставки за местата каде се наоѓале, меѓутоа, до денес ниту една средновековна црква не е локализирана. За манастирот Св. Горѓи-Горга, што се наоѓал спрема скопскиот град на реката Серава, и покрај тоа што се правени различни хипотези, до денес никој не успеал да го утврди местото каде се наоѓал⁴⁴). Археолошкиот материјал пак врз основа на кој би можело да се дојде до некои поцврсти податоци, кои би ни укажале за местата каде се наоѓале старите цркви во Скопје, е сосема оскуден. Поради тоа и златната обетка одкопана во самиот град Скопје има големо значење; затоа што таа веќе ни дава еден податок, дека во овој дел на градот се наоѓале средновековни гробишта.

За извесните мермерни фрагменти од плочи украсени со релјефи, извадени од Куршумли ан⁴⁵), некои мермерни плочи од водената кула и за плочата најдена во денешниот парк⁴⁶) се претполага дека се од црквата Св. Богородица. Од оваа црква се смета дека е и надгробната плоча од 1536 год. во која се споменува името на монахиња Евгенија⁴⁷). Кај старата црква Св. Димитрија најден е и еден дел од надгробната плоча која била сосидана во надворешниот ѕид пред вратата на црквата⁴⁸).

На околу 60—70 м. западно од местото каде е откопан наодот пред џамијата на Хаџи Кас'м вграден е еден римски мермерен саркофаг (дим.: долг 2,29 м., шир. 1,3 м., деб. 0,8—0,16 м. сл. 12, висината е невозможно да се измери поради тоа што е саркофагот длабоко вграден) како корито на една чешма. Од саркофагот се гледаат релјефно украсените рабови со еден венец од лозици, листови и гроздови, кои се среќаваат како украса доста често на доцно античните надгробни споменици и саркофази како и во пластичната декорација на ранохристијанските базилики. Овој саркофаг, ако не е донесен од некое друго место туку откопан (што е сосема возможно поради неговата тежина) негде во непосредната близина на местото каде се наоѓа, тогаш во овој дел на Скопје постоела една антична некропола. Во средниот век врз основа наодот гледаме дека на ова пространство се наоѓале пак гробишта. По заземањето на Скопје од Турците, во 1489—90 год. на ова пространство подигната е Хаџи Касмовата џамија⁴⁹). Во Скопје се споменува и Хаџи Кас'мовата махала и тоа според Тапу тахрир дефтерот бр. 149 за првпат во 1528—29 год., повторно во 1554—45 год.⁵⁰). Ј. Х. Васиљевиќ ја одбележува оваа махала во месноста Чаир што се наоѓа од обете страни на Серава⁵¹).

На пространството каде се откопани средновековните гробови, што заклучуваме врз основа прибраниот наод, кои многу веројатно се простирале околу една црква, Турците скоро по еден век од заземањето на Скопје

⁴³) Р. Грујиќ, Три хиландарске повеќе, Зборник за ист. Ј. Србије, I, стр. 5—26; Р. Грујиќ, Скопска митрополија, Спом. митр. цркве Св. Богор. у Скопљу, 1935, стр. 138.

^{43a}) И. Сибгаровъ, Историја на Охридската архиепископија, I, Софија, 1924, стр. 121 Р. Грујиќ, Скопска Митрополија, стр. 139.

⁴⁴) Р. Грујиќ, Властелинство св. Ђорѓа код Скопља од XI—XV века. ГСНД I, 1925, стр. 45—77.

⁴⁵) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, стр. 34, сл. 18.

⁴⁶) Св. Радојчиќ, Старине црквеног музеја у Скопљу, Скопје, 1941, стр. 14, 15.

⁴⁷) М. Селишев, Македонские кодичи, стр. 18; Й. Ивановъ, Български старини, стр. 112.

⁴⁸) Р. Грујиќ, Краљица Теодора, мата цара Душана, ГСНД I, стр. 312; М. Ласкарис Византиске принцезе у средњевековној Србији, Београд. 1926, стр. 92—96.

⁴⁹) На основа податоците што ги добив од Д. Шопова и М. Мемедовски.

⁵⁰) На основа досегашните иследувања на Д. Шопова.

⁵¹) Ј. Х. Васиљевиќ, Скопје и његова околина, стр. 65.

подигаат џамија. Тоа значи дека црквата доколку постоела и гробовите околу неа продолжиле да бидат во употреба и по доаѓањето на Турците во Скопје.

Фактот пак дека во 1489—90 год. точно на ова пространство каде се одкопани средновековните гробови е подигната една џамија ни дава можност да претпоставиме, дека можеби самата џамија соседана е над некоја црква или во нејзината непосредна близина. А претворувањето на цркви во џамии, или подигнувањето на џамии над темелите на разурнати цркви, многу често се случувало. За ова имаме голем број примери на целиот Балкански полуостров.

Ј. Х. Васиљевиќ споменува дека остатоци од стари гробишта во Скопје се наоѓале кај месноста Клетвеник, среде денешните турски гробишта на брегот на Гази-Баба⁵²). Треба да се напомене меѓутоа дека Клетовник се споменува уште во 1300 год. во Милутиновата повелба⁵³). Клетвеник како име на една махала што се наоѓала од една страна на Хаџеттепе се споменува и во XV век во вакуфијата на Иса-бег. Ова име на махалата Елезовиќ го чита како Кјелтункј-Гјултункј⁵⁴). Меѓутоа Д. Шопова го исправа истото име и го чита како Клетвеник⁵⁵).

Местото каде е откопан наодот е во подножјето на ритчето Крал К'зи, кој се наоѓа во продолжение на брегот на Гази-Баба. На ова мало ритче, при копање на извесни ровови околу факултетската зграда во 1953 год. на длабочина од околу 3—4 м. откриени се гробови оградени и покриени со големи плочи од сивкаст глинен шкрилец. Бидејќи гробовите се откриени без стручна контрола, не ми е познато дали во нив имало некакви прилози.

Во самиот град Скопје освен пробните археолошки ископувања изведени 1953 на скопската тврдина⁵⁶), пообемни археолошки истражувања не се преземани. Поединечните случајно откриени наоди ни даваат извесни податоци за минатото на градот, врз основа на кои можат да се прават само извесни претпоставки. Меѓутоа, сметам дека во Скопје треба да се преземат систематски археолошки истражувања, со кои би се дошло до археолошки материјал врз основа кој би било возможно со поголема сигурност да се зборува за средновековните остатоци во овој град.

Што се однесува до североисточниот дел на градот и тоа делот источно од река Серава, сметам дека со систематските археолошки ископувања би се добиле податоци запространството кое го зафаќала средновековната населба за местото каде се наоѓале гробиштата како и за пространството кое го зафаќале истите. Со овие работи истовремено би се проверило дали во овој дел на градот има остатоци од некоја од многубројните цркви што се споменуваат во средновековно Скопје.

⁵²) Ј. Х. Васиљевиќ, Скопје и негова околина, стр. 163.

⁵³) Р. Грујиќ, Три хиљандарске повеље, Зборник за историју Ј. Србије књ. I Скопје, 1936 стр. 10.

⁵⁴) Г. Елезовиќ, Турски споменици у Скопљу, стр. 67.

⁵⁵) За овој податок се захваљувам на Д. Шопова.

⁵⁶) Со пробните археолошки ископувања на скопската тврдина изведени во 1953 год. откриени се остатоци од бронзено време, византискиот и турскиот период, како и остатоци од сидови од различни временски периоди коишто припаѓаат на одбранбениот систем на самата тврдина.

Сите фотографии употребени во оваа статија се од музејскиот фотограф Д. Черњаков.

UNE NOUVELLE DECOUVERTE A SKOPJE

Blaga Aleksova, Musée archéologique — Skopje

En octobre 1954, dans un quartier du nord-est de Skopje, 74, rue Christian Karpoš, fut démolie une hôtellerie (konak) turque du XIXe siècle, qui était connue sous le nom de l'hôtellerie de Jašar-bey. Cette hôtellerie, selon les déclarations des héritiers de Jašar-bey, eût été construite par Ali Memed-bey, le père de Jašar-bey. De nos jours, sur la place où elle se trouvait, un internat est en train de se construire.

On peut croire que l'hôtellerie de Jašar-bey avait été élevée sur les fondements d'une hôtellerie plus ancienne ou d'un autre bâtiment quelconque. Malheureusement je n'ai pas pu vérifier cette supposition. Voilà pourquoi je ne saurais dire quelle fut la construction sur les fondements de laquelle l'hôtellerie en question fut construite.

Lors de la destruction de cette hôtellerie furent enlevés deux chaudrons de cuivre qui servaient à chauffer l'eau dans les salles de bain (amamcik); de quelques-uns des murs furent enlevés des tuyaux de canalisation en terre cuite, tandis que les restes des plafonds en bois sculpté furent recueillis dans deux des pièces de l'hôtellerie.

Dans la partie centrale de l'hôtellerie furent découvertes deux aiguères (ibriks) de cuivre et un verre (zarf) d'airain. La fabrication de ces aiguères était répandue dans toutes les villes de Macédoine jusqu'à la fin du XIXe et le début du XXe siècle. D'autre part, il est connu qu'à Skopje la chaudronnerie était très développée déjà au XVIe siècle. Ce fait nous est rapporté par l'inscription du kodik du monastère de Matka qui est riche en renseignements précieux sur l'état des métiers et des sociétés artisanales à Skopje. A part le Kuršumli-an une mosquée, datant du XVIe siècle, est aussi conservée à Skopje. On suppose que cette mosquée fut bâtie par la société de chaudronniers de Skopje.

A part les aiguères, dans les ruines de l'hôtellerie sont découverts plusieurs vases de terre, mais aucune d'eux n'est conservé en bon état.

Au moment où on posait les fondements du nouveau bâtiment furent découverts des tombeaux entourés de dalles de pierre dans la partie méridionale de l'hôtellerie. Ces tombeaux, selon les matériaux ramassés, devaient avoir une direction de l'est-l'ouest. A côté d'un squelette est trouvée une boucle d'oreilles pendente. Cette boucle appartient à un type déterminé de boucles pendentes qui, en Macédoine, datent du moyen-âge. En partant des exemples analogues connus, je suppose que cette boucle date du XIVe ou du XVe siècle. C'est justement alors qu'apparaissent les différents types de boucles en Macédoine.

Cette boucle est, probablement, oeuvre des orfèvres indigènes qui travaillaient d'abord sous l'influence des artisans byzantins, mais qui, plus tard, fabriquaient des bijoux qui se distinguaient des byzantins. Une influence occidentale, venue des orfèvres de Dubrovnik, n'est pas exclue.

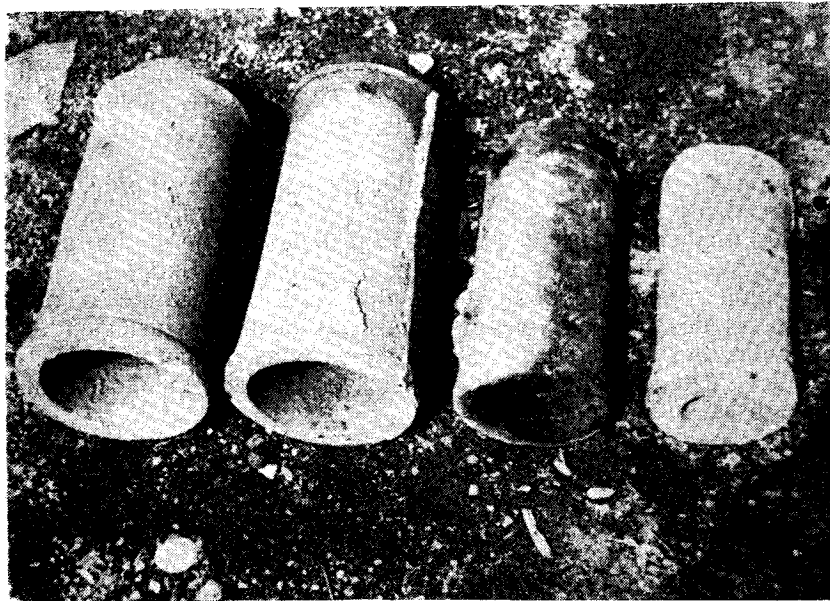
L'artisan macédonien du moyen-âge a probablement emprunté ce type de boucles d'oreilles aux artisans byzantins. Les boucles que portent Théodora et sa dame d'honneur, représentées sur le mosaïque de Saint — Vital de Ravenne (VIe s.), de même que celles que porte Hélène de l'église de Saint — Nicolas Kasnik de Kastoria, dont la peinture date du XIe siècle, prouvent bien cet emprunt. Et l'orfèvrerie byzantine se développait sans doute sur les modèles antiques. Des boucles de ce type sont souvent représentées sur les monnaies antiques. On les trouve aussi dans toute la péninsule balkanique. Celles-ci datent de la période romaine.

Ce type de boucles d'oreilles pendentes, de même que la plupart des bijoux du moyen-âge, est passé chez le peuple. Ceci est prouvé par les exemples simplifiés découverts à Prizren, à Skopje, à Ohrid et dans un endroit de Bosnie.

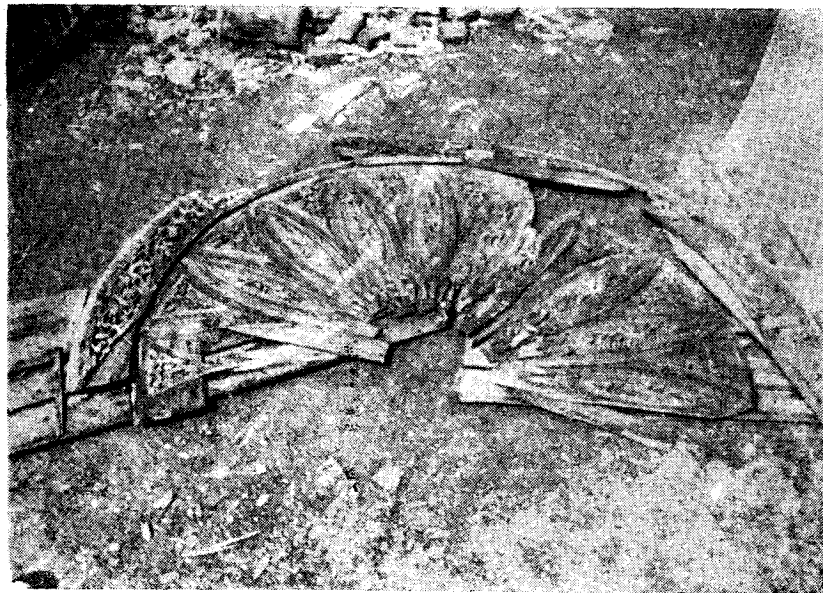
La découverte de cette boucle a un double sens. D'une part elle nous parle d'une orfèvrerie très développée au moyen-âge en Macédoine, et d'autre part elle indique l'existence d'une necropole du moyen-âge dans la partie nord-est de Skopje, où se trouvait l'ancienne cité. Il est possible qu'à côté de ces tombeaux il y ait eu une église. Nous sommes portés à le supposer par le fait que c'est justement là qu'en 1489—1490, à peu près un siècle après l'occupation de Skopje par les Turcs, fut construite la mosquée de Haji — Kas'm, l'une des plus anciennes mosquées de Skopje. Et on sait que les Turcs élevaient souvent leurs temples sur les ruines des églises ou à côté d'elles.

Jusqu'ici on n'a pas pu localisé aucune des églises de Skopje, où il y en avait plusieurs. Il n'y a que des suppositions sur les places de ces églises. La découverte des tombeaux dans la partie nord-est de Skopje donne déjà quelques indices sur l'existence d'une des églises du moyen-âge à Skopje.

Je crois qu'il serait bien pour l'étude du passé de Skopje d'entreprendre des recherches et des fouilles archéologiques systématiques justement dans cette partie de la ville. Ses recherches archéologiques nous donneraient des matériaux plus solides sur l'extension de l'ancienne cité, sur la place qu'occupaient le cimetière et les églises du moyen-âge.

Сл. 1. Одводни канализациони цевки

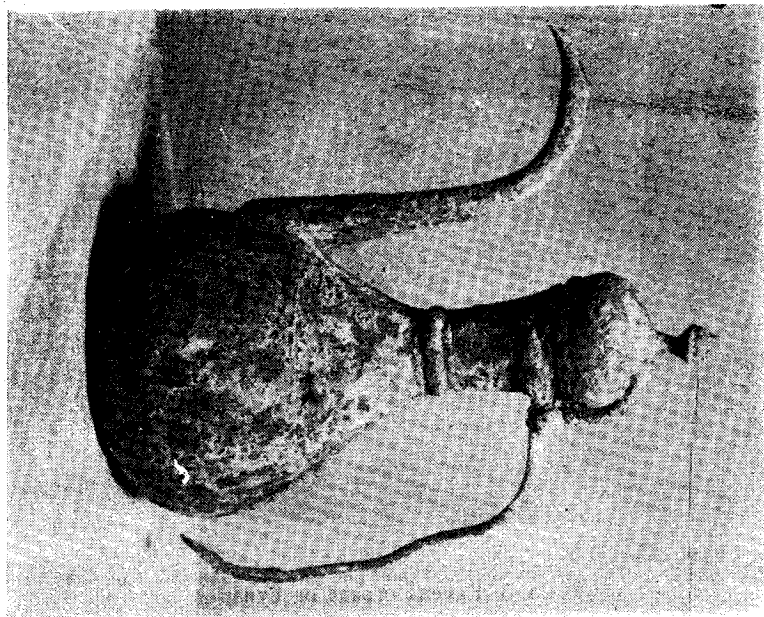
Сл. 2. Дел од таваница

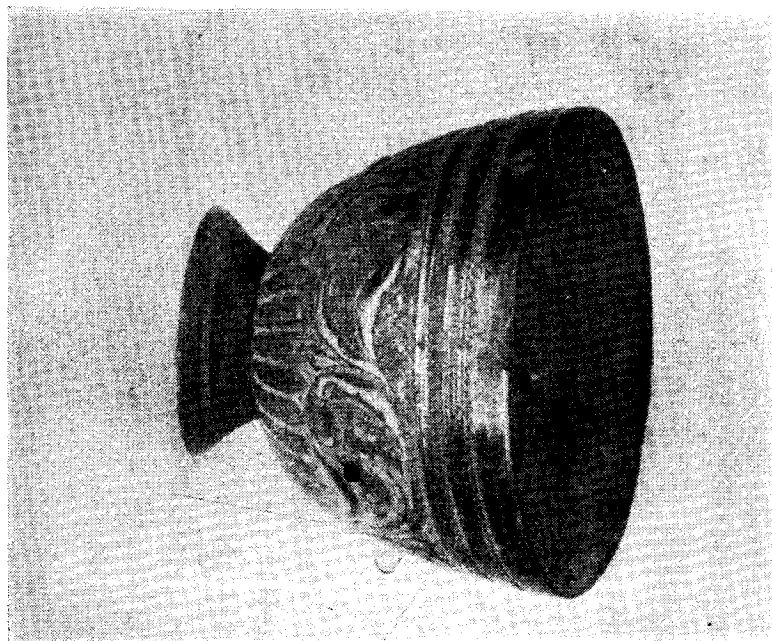
Сл. 3. Камена ограда од бунар

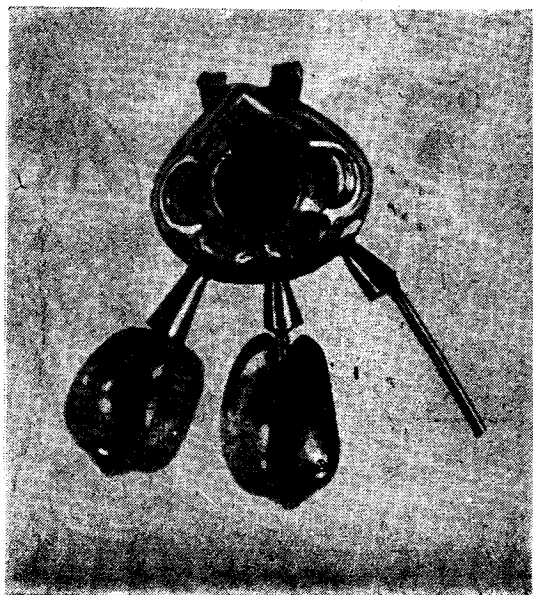
Сл. 4. Бакарен ибрик

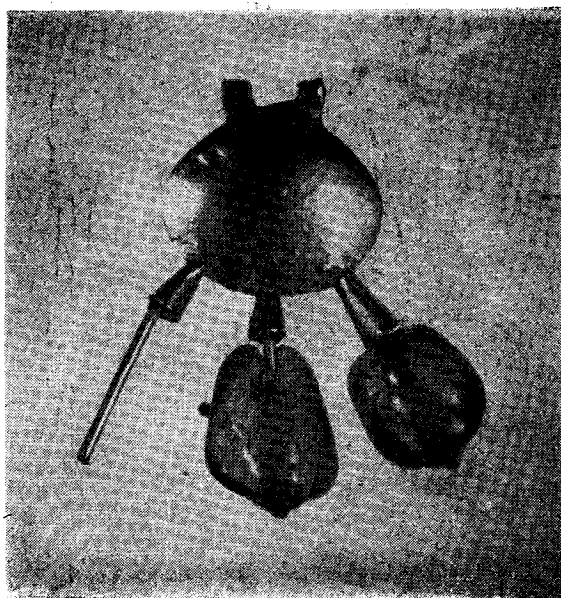
Сл. 5. Бакарен ибрик

Сл. 6. Бронзена чашка

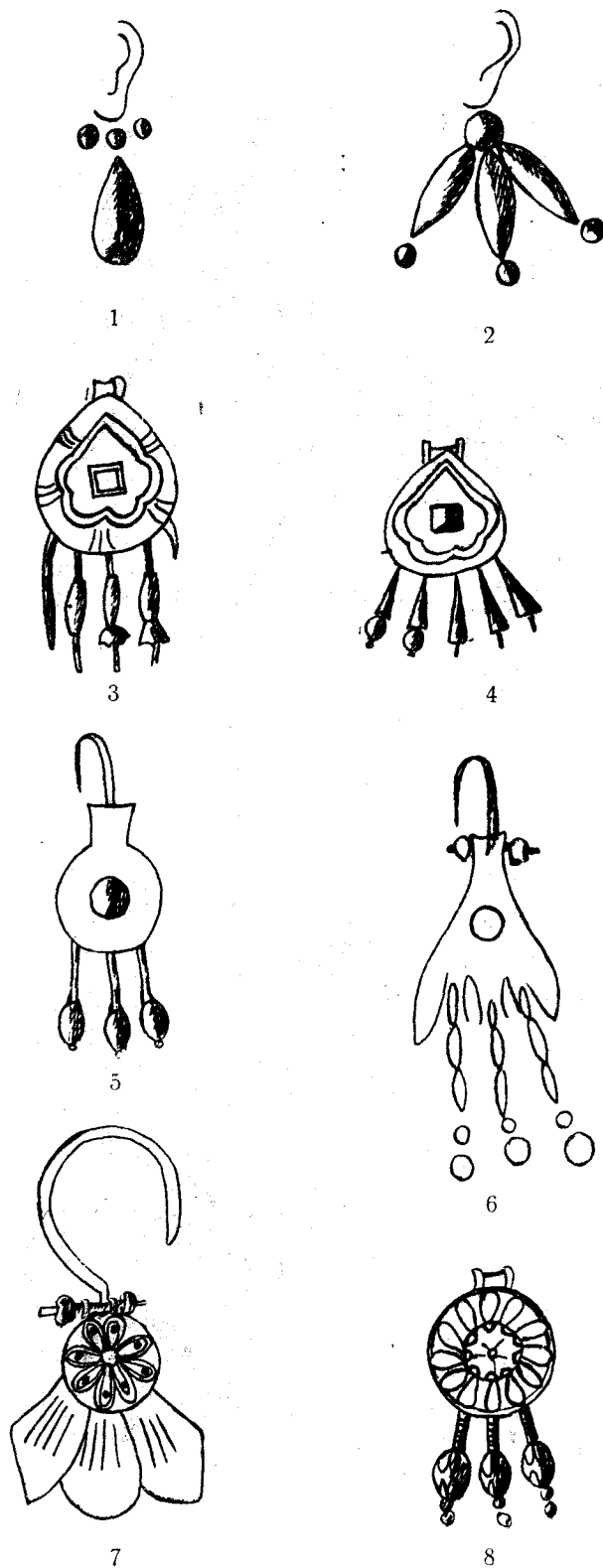

Сл. 7

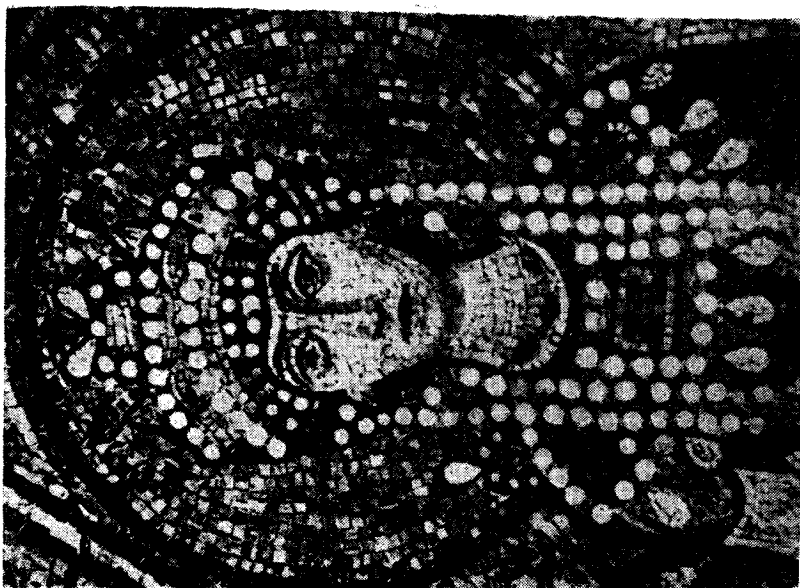

Сл. 7а

Сл. 7 и 7а Обетка од Скопје

Сл. 8. Осетки: 1. Владислава, Печча, 2. Есфигменска повеќа, 3. Крагово, 4. Белград, 5. Непознато наоѓалиште, 6. Призрен, 7. Охрид, 8. Скопје.

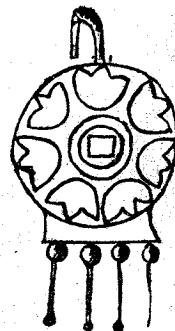
Сл. 10. Дворјанка — Св. Витале во Равена
фот. по Е. Флампагон

Сл. 9. Царица Теодора — Св. Витале во Равена
фот. по Е. Флампагон

1

2

3

4

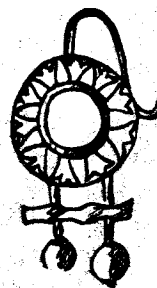
5

6

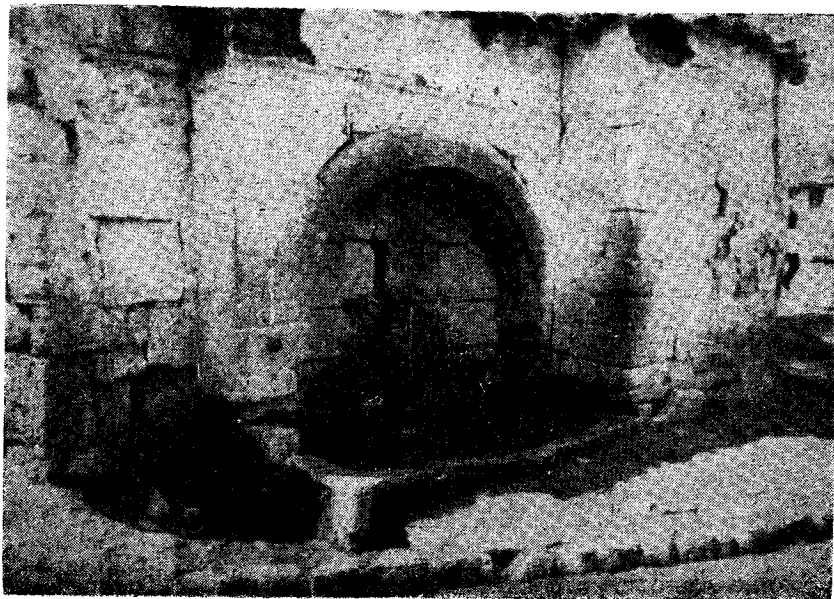

7

8

Сл. 11. Обетки: 1. Пара, Сиракуза, 2—4. Костолац — Вишнацим, 5—6. Арчар — Бугарија, 7. Сухиндол — Бугарија.
8. Добра Дола — Скопје

Сл. 12. Мермерен саркофаг употребен како корито за чешма

ВАКУФ-НАМАТА НА ХАВА, КЕРКАТА НА ЕТХЕМ ЧЕЛЕБИ ОД СКОПЈЕ МЕХМЕД МЕХМЕДОСКИ — ХАСАН КАЛЕШИ

Вакуф е верска институција во исламот, која значи оставање и подарување имот во добротворни, верски, просветни, здравствени и социјални цели. Вакуфнаме или вакфија се исправи и судски акти за оставениот имот на вакуфот како и одредби за кои цели ќе се употребуваат приходите од тој вакуф. Веќе одамна е забележана важноста на вакуфнамите, не само за изучување на исламското општество воопшто, туку и за историјата на поедините градови и населби на кои тие се однесуваат, и затоа се пристапи кон нивно објавување, макар што не секогаш систематски и критички. Вакуфнамите ни даваат низа податоци за економската и културна историја, за запознавање структурата на тогашното општество, топографијата, земнината и давачките, просветните и добротворните установи и т.н. Како такви, тие често даваат низа важни поединости што не можеме да ги најдеме во поедини хроники или службени историски документи.

Во Скопје, како центар на санџакот а подоцна и на Косовскиот вилает, живееле и работеле многу високи турски достоинственици. Затоа е сосема разбирливо што во Скопје имало многу различни задужбини и вакуфи што ни до денеска не се доволно испитани. Ова нарочно важи за вакуфнамите остазани во рацете на управителите на вакуфите (мутевелиите), така што можеби и ден денес по некоја од нив сè уште се наоѓа во приватни раце. Глиши Елезовиќ објави шест скопски вакуфнами¹⁾, но ние веруваме дека ги има повеќе, кое што го потврдува и вакуфнамава што ја објавуваме за првпат, а што се наоѓа во приватни раце, а која датира од 1615 година.

Вакуфнамава што ја објавуваме, и денеска се наоѓа во рацете на потомците на Јахја Паша²⁾ во Скопје. Документот е пишуван со несих писмо на четири табака залепени еден со друг, така што целата вакуфнама претставува свиток долг 184 см., а широк 22 см.

Оставителот на овој вакуф е извесната Хава, ќерка на Етхем Челебија од Скопје, за која не можеме да најдеме никакви податоци. Но фактот, дека вакуфнамава се наоѓа во рацете на Јахја Пашините потомци, не упатува индиректно на мислата, дека е или оставителката или мутевелијата (управителот на вакуфот) во некоја родбичка врска со фамилијата на споменатиот Јахја Паша. Останиот имот е во Скопје и тоа куќа во маалото „Ибни Омерова џамија“³⁾ и чифлик во селото Бехлул бег (сега Белинбегово).

Во почетокот од преписот на вакуфнамава се наоѓаат три стари судски потврди. Потврдите ги потпишале двајца различни скопски кадии и еден муфтија. Едната потврда е од десната страна, а двете од левата. Под секоја потврда има кадиски печат.

Тие потврди гласат:

بالحال بمضمونه دند ثبوته شاعاً حرره الفقير احمد بن حمزة المفتي بامكور عن عهدهما
لا عرض على هذا المكتب مستطاب وهدته في مبيع الصوب واما العبد انقبه اليه تولى رمان

¹⁾ Турски споменици у Скопљу „Гласник скопског научног друштва“ свеска 1 и 2 и Зборник за источњачку и књижевну грађу I Београд, 1940 год.

²⁾ За Јахја Паша срајца: Глиши Елезовиќ, Јахја Паша, Југословенски историски часопис, Београд, стр. 161—179.

³⁾ За Ибни Омеровата џамија види ја фуснотата 38.

بن مرتضى الفاضل بمدينة اسكوب حماها الله تعالى من لكروب المقتدى على عهنا
مايه من الوقف وشرايطه صح لدى محكمته بصحته و لزومه طالما بالاخلاف الواقع عند الائمة
واما تحرير محمد التهر بكمال زاده الفاضل بمدينة اسكوب غنى مهمما

Самиот текст на вакуфнамава гласи:

الحمد لله والى الحيات والصلوة على محمد لهادى لى سبل الخيرات وعلى آله وصحبه الذين آمنوا
وعملوا الصالحات

اما بعد بو حروف مشكين⁴⁾ فلك تحرير و انشاسنه بادي⁵⁾ و بو الفظ مبرين قبائك تأليف
و املاسنه دعى بودرکه

اشيو دى دوى و تولدرکه تالى من قريب رحيل و بر موقدرکه ساكنى كويا عابر
سعيددر طالى حقير و ذليل متاعى شى قلندر

پس امدى ابا عقول سليحه و هم مستيحه عين عبرله مشاهده و ديدة بصيرته معانيه
ابدوى فـ سن⁶⁾ و عدم تقسن عين الدين معلوم ايده كريدن صكرة قطعا ديايه رغبت و اعتنا
الجبوب طمخ نظ لرى عمارت ذار عنيا و بر صاحبه افتة و علماء را سخينه اقتدا ايتمكله من عمل
صالح بن ذكر او اتى و هو مؤن بنحينه بيوة طيبة و لاجز هم احرم باحسن ما كانوا يعملون
آية كرمه نك مضمون نيفدن حصه درلغه سايلر اولوب بيوة فائيه صحته كسب حيات باقيه
ايده شرة مر قيامته يوم يستظ المره بظن مدقاهه موينجه سائة صدقاسه آسوده و مزروعة
تغرت اولار ديايه صدقه تخمن زاعت ايدوب كشل حبة ايتت سبع سابل فى كل سنبله مائة
حبة و قفچه اضاف مضى اجور كثره ايله محصين احوال ستوده ايدلر

پس اواع خيرات و احداث مضى و اضاف سقات حسابك كمل اذامات ابن آدم تقطع
عه عمه لا عن ثك علم منتقم به و صدقة جاية و ولد صالح بدعله منتفعا بجه و قدرکه دائما
عرايد و وائدى نال و ورايد فو شدى روح و قفه و اصل ولوب بمتله اجرى مقطع و وقفله نضى
مرغفم و ليزوب الى يوم القيام جاى اولدوغنه ماء اشيو صاحبة الخيرات و طابية الحيات حوا بنت
ادمم جايى تم خاتون زاد الله تعالى توبينها و جعل التقوى زدها و ربيتها و وقف آنى لذكرى تسجيل
ايجهن متولى نصب و تدوين اشدوى عطار على چلبى نام كنهى بن مجلس شرع شريف شاخ لبيان
و محفل دين منصف اشيخ لاركانه حضا و محضرده شوله تحرير كلام و تغيير مرام ابدوب ديدكه
بودن اوقم محبة اسكوب صاهها لله تعالى عن لكروب محلاتدن ابن عمر محله سنده واقع
لدى ليزون غنى من الحديد والبيان ملك اومى⁷⁾ خالد ايچنده نكلاو مناع و اناث بيت وار ايسه
وقفقنه تالار فاس جلاوى اولوب قبول تايد ايدن منقولاندن بالتبع جلاسنى حبة لله العظام و هربا
من عقابه لا ايم يوم لا يقع مال و لا يورن لامن اتى الله بقلب سام و وقف صحيح شرعى ايله وقف
و حبس صح شرعى لله حبس ايتدم

كذلك محبة مزوره نواسى سنده واقع بهلول بكر بيك قريهسى و بمكمله معروف قريهده عند الاهالى
معلومة لحدود ملك چقتلكمى اباب حرايات و آلات زراعتيه و ايچنده موجود اولان جمله طوازيله
حسبة لله تعالى و طلبا لمرضاه و رجاء لثوابه و حسابه و وقف و حبس ايتدم
كذلك اطيب مال و مكسوب حلالدن قدر رايح فى اوقف آلمش بيك آفچى بنى احراز و ساثر

4) Во оригиналот مشكين.

5) Крајното е често пишувано и сметавме за непотребно да внесеме така.

6) Употребен е стариот облик на акузатив без наставка, вместо فاضلى و فاضلى.

7) Во оригиналот اومى

مالدن افراز ايدوب ابتناء لوجه الله تعالى و طلبا لتربته و نجاهة عن عقوبته وقف و حبس ايتدم و شويطه شرط ايلدم كه

اوبك⁸⁾ سڪناسى و چقتلكك غلات و محصولاتى و نقدك ربح و نغاسى مادا، كه قيد حيا له مقيد اولهم كندو نغسه اوله⁹⁾ مدة حياتهمه كيف ما¹⁰⁾ شاه تصرف ايدوب منامى ايله انتفاع و تمتع ايليلم و بدما قضى نجى اوبك سڪناسى و چقتلكك غلاتى و تصرفى و نقدك يكرى بيكك نغاسى اولادمدن اكر ذكور و اكر اوك محتاج اولنلره مشروطه اوله و اولاددن¹¹⁾ صكره اولاد اولاده بطنا بدبطن و قرنا از قرن محتاج اوللر ساكنلر و غلانه متصرفلر و يكرى بيكك نغاسى ايله منتفعلر اوللر و قرق بيك اچجيسى هرسته تجديد مامله اولنوب اوفى اون برحسابى اوزره استرباح اولنوب حاصل اولان نغاسندن بوى بر اچجه ايله قره مصطفى زاويه سننده شيخ اولان كسنه هركون بعدالصبح ياسين شريف تلاوت ايلوب روح واقفه هبه ايله و بو ياسين شريفك تلاوتى حاليا زاوية مرقومه ده شيخ اولان عجم زاده احمدافنديك نغسه مشروطه اوله مادامكه حياتده اوله هرقتده اولورسه ونه زمانده استرسه تلاوت ايدوب بر اچجه وظيفه سنه متصرف اوله انلردن صكره احمدافنديك اولادينه مشروطه اوله اولاددن صكره كم شيخ اولورسه انلر تلاوت ايليلر

وبوى بر اچجه دخى يحيى پاشا جامنده امام اولنلر بعد صلوة الفجر ياسين شريف تلاوت ايليلر و بو ياسينك دخى تلاوتى حاليا جامع مرقومه امام اولان ابراهيم افنديك نغسه مشروطه اوله هرقتده اولورسه انلر تلاوت ايدو بد و فاته كيم امام اولورسه اول تلاوت ايدوب توابى حضرت حبيب اللهك روح مطهره هبه ايدو

وبوى بر اچجه وظيفه ايله مؤذن خواجه جامع شريفنده امام اولان بعدالمشاه سورة ملك تلاوت ايدوب روح واقفه توابى اهدا ايله

وبوى بر اچجه ايله ابن عمر مسجدنده امام اولان كسنه كذلك بعدالمشاه سورة ملك تلاوت ايدوب توابى واقفه نك والدهسى روحه هبه ايله

وبوى بر اچجه ايله مؤذن بربر حسن خليفه ديمكلمه معروف كسنه فى اى وقت شاه و فى مكان شاه هركون سورة نبا¹²⁾ تلاوت ايدوب توابى واقفه نك بدرى روحه هبه ايله بد و فاته تلاوت مرقومه بى تكيه مسفوره ده مؤذن اولنلر ايدلر

وبوى بر اچجه سيله حلاج على چلبى نام كسنه فى اى وقت شاه ياسين شريف تلاوت ايلوب توابى واقفه نك اولادى ارواحنه هبه ايله بد و فاته ذكر اولنان وظيفه ابن عمر مسجدنده مؤذن اولنلر متصرف اولوب مقابله سننده قبل الاقامة صلوة عشا وصباحده اوچر اخلاص شريف تلاوت ايله

وبوى بر اچجه يله عطار على چلبى نام كسنه فى اى وقت وفى اى مكان شاه بر قائمه اوچر اخلاص و اون كره صلوات شريفه تلاوت ايدو بونلر توابى ارواح چهارياز كزبنه هبه اولنه بد و فاته عجم زاده مسجدنده مؤذن اولنلر ذكر اولنان بر اچجه به متصرف اولوب مقابله سننده تعيين اولنان نغسه لرى تلاوت ايله يله بر و بو اچجه نك هرسته حاصل اولان نغاسنك نصفى ايله كه بوز سڪان اچجه ايدر زاوية ساله ده بر رات ياندريلوب باقى بوز سڪان اچجيسى ابن عمر محله سنك فقراسنه تكاليف هرقيه واقع اولدده اكا صرف اولنه و اوچر اچجيسى همت توليت اوله و توليت مذكوره عطار على چلبى به مشروطه اوله و بدم انقراض الاولاد ذكر اولنان يكرى بيكك منوال مشروح اوزره استرباح اولنوب حاصل اولان نغاسنده ايكشر¹³⁾ اچجه دخى

⁸⁾ Недоследност во пишувањето имаме и во овој случај: некаде *اوك* а некаде *اوبك*

⁹⁾ Во оригиналниот правопис не е уедначен, така што на места имаме тенденција на фонетско пишување. Така имаме *اولا* и *اوله*

¹⁰⁾ Во оригиналот *كيفما*

¹¹⁾ Во оригиналот *اولادون*

¹²⁾ Во оригиналот *نباء*

¹³⁾ Во оригиналот *ايكشر*

جهت اوليته ضم اولتوب جمله جهت توات بش اقيچه اوله وايكي¹⁴ اقيچه سي دخي مؤذن خواجه جامنك مؤذنه مش وطه اوله هري بر قچه به . . . صرف اولوب مقابله سنده . . . نوبته جمع اوقاته قبل الاقامت اوچر اخلاص شريف تلاوت ايلينوب نوبتي امام حسن و امام حسين حضرتلريك روحلرینه هه ايلدر و ناطي بر اقيچه سي محله نك هر رفته صرف اولنه و بوچغر اقيچه دخي تكلمه مرقومه ده بر برانه نخي صرف اولنه و اوك سگسي بد قرض اولاد قريلاك محضرينه وله قريب و بييد اعتبار اولنه قنيسي زادم محتاج ايد ساكن و لدر و اكر قضا ايدرسه اكر اولاد و اكر قبا قديم ايدوب ماساكن اولدر و قرا دخي منبري و لدقلمن سكره سگساي دار علمك صاحب سبه شروط وله ساكن اولدر مقابله سنده هرگون يابن شريف تلاوت ايدوب روح و قفه هه ايددر و اوله نبيت ايله وقف اوانار منقولات بعد انقراض الاولاد بيع اولوب هره اولورسه استراح اكنه و رحمي ايله اوي هدير ايددر و متلكه زويه مسقوزه شيخك ان الله كمنه كه مستقيم و مدار و صلاحيت كندر اوله متولي صب اولوب غلامن متولي ايدره جمه مصاف جفلكك خراج اولدوقن سكره نوبتي اوچر اقيچه وظيفه آيين اوله و اقضا ايدرسه ايكيش¹⁵ اقيچه بله ركاتب دخي آيين اوله

باقی محصولات و غلات را و به مزبور يك طعام سهه تمدن ضم اولنه . . . مقبله ده تكلمه ساكن اولار فقرا بعد الاشراق اوچر اخلاص شريف تلاوت ايدوب ثواب واقفه نك اقربا و تملق ارواحه هه اولنه و ذكر اولان اوزه سرزفته قف و محله مزوره اهالي سي حسي ناط اولوب هرسته متوللري تفهيش ايدوب محاسبه ني¹⁶ كروردر شويله موجب عزل فملي صدور المرسه رأي حاكمه بر مستقيم متولي نصب اوله و دخي شويله شرط المدم كه شروط مذكور يك تبديل و تقيري المده اوله تبديل و تغير اقتضا ايدرسه تغير ايلدم ديوب وقف اوله نلرك جمله ني¹⁷ متولي مزوره تسليم المدم اولدغي تسليم و قبض ايدوب حالا قصر فنده در لكر امام اعظم و همام اعظم حضرت اني حنيفه قنده و قفك لزمي اوليوب¹⁸ خصوصا قودك ائمه ثمة قتلرند¹⁹ و قفقي صححه دكلدر مجلسي يه ملكه رد اولتوب و قفدن رجوع ايلمك دلرم

متولي مزور مخلصت و نزاع ايدوب مانع اولور ديدكده متولي . . . مقرر دخي حواب و ربوب اكر چكم امام اعظم حضرتلريك قنده لزم وقف بوغسه اما اين هامين امام ابو يوسف ثاب و امام محمد ثاباني قتلرند لزمي محققدر و قودك اكر چكم ائمه ثمة قتلرند صحتي مقرر دكل ايسه امام زفر قنده جانز و مشروع و نافذدر صحه وقف و لزومنه حكم قاضي لاحق اولجق محل مجهد فيه ده قضا اولمله رجوع و استرداد امكن اولملز دو صحه و لزوم وقفه حكم طلب ابتدكده حاكم الوقت جانب لزوم و قفي اناش و دوام و نياتي اختيار ايدوب ائمه اعلام بيننده وقع اولان خلو ف عالم اولدغي اجلدن وقف مزبورك اكر هتار و اكر فرد جمله سرك صحه و لزومنه عموما و خصوصا حكم شرعي ايله حكم ايدوب من بعد قبض و تحويله مجال محال و تغير و تبديله امكن ممتنع الاحتمال اولدي فن بدله بعد ماسمه قائما ائمه على الذين بيدلونه ان الله سمع علمم و اجر لوقفة على الحى الكرم انه لا يضيع اجر المحسنين و بحزى المنصدين جرى ذلك و حرر في اواخر شهر الله المحرم من شهر سنة اربع و عشرين و الف من الهجرة النبوية عليه الف تحية و سلام

¹⁴ Во оригиналот اكي

¹⁵ Во оригиналот اكيشر

¹⁶ Место محاسبه سن

¹⁷ Место جمله ني

¹⁸ Во оригиналот اوليوب

¹⁹ Во оригиналот قتلرند

شهود الحال

فخر الامام	فخر المدرسين	فخر النضاة	الشيخ القرا
احمد اغا ابن سليمان	ممش افندي	شيخ زاده افندي	ابراهيم افندي
الياس افندي الامام	محمد چاوش ابن سليمان بحق تابع قچاقلی	محمد چاوش ابن سليمان بحق تابع قچاقلی	فخر الجيوش محمد چاوش
ابن حسن تابع مجد افندي	علي افندي الامام بمسجد محي الدين چاي الشهير بغباني	علي افندي الامام بمسجد محي الدين چاي الشهير بغباني	ابن حسن تابع مجد افندي
محمد بن علي يازيچي الامام بمسجد الحاجي خرم	محمد چلي ابن عمر چاي الشهير بيرنجي زاده الامام	محمد چلي ابن عمر چاي الشهير بيرنجي زاده الامام	محمد بن علي يازيچي الامام بمسجد الحاجي خرم
ابراهيم افندي الامام	حاجي خواجه ابن محمد تابع قچاقلی	حاجي خواجه ابن محمد تابع قچاقلی	ابراهيم افندي الامام
علي چلي الشهير بيرواش زاده	محمد چلي ابن سراج الامام بجامع مداح	محمد چلي ابن سراج الامام بجامع مداح	علي چلي الشهير بيرواش زاده
عمر دده الامام بجامع مؤذن خواجه	عمر چلي الشهير بداماد خليل	عمر چلي الشهير بداماد خليل	عمر دده الامام بجامع مؤذن خواجه
عبد اللطيف چلي ابن عجم زاده	چادرجي ابراهيم ابن بكر	چادرجي ابراهيم ابن بكر	عبد اللطيف چلي ابن عجم زاده
علي ابن مصطفى الحياط	الحاجي يوسف ابن يحي	الحاجي يوسف ابن يحي	علي ابن مصطفى الحياط
محمد بن محمود حمای زاده	الحاجي يوسف الشهير بداماد درزي	الحاجي يوسف الشهير بداماد درزي	محمد بن محمود حمای زاده
احمد بك ابن مصطفى تابع قچاقلی	محمد دده القيم بجامع مؤذن خواجه	محمد دده القيم بجامع مؤذن خواجه	احمد بك ابن مصطفى تابع قچاقلی
علي دده الصوفي	قزاز فرهاد الشهير بغلام قوردباني	قزاز فرهاد الشهير بغلام قوردباني	علي دده الصوفي
	مؤذن مصطفى بن القزاز	مؤذن مصطفى بن القزاز	

Споменатите потврди во превод гласат:

Содржината ќе се применува кога ќе биде шериатски потврдено. Напишал понизниот Ахмед, синот на Хамза, муфтија во Скопје — нека им биде простено.

Кога ми е поднесена оваа ценета исправа (китаб), најдов дека методот (патот) е исправен. Јас, сиромавиот роб на возвишениот, Синан син на Муртеза, кадија во градот Скопје, господ да го запази од неволии, инспектор²⁰⁾ — нека им биде простено (нему и на неговиот татко).

Она што се наоѓа овде од оставнината и нејзините услови потврдено е кај судот со исправноста и полноважноста, знаејќи за разидувањата²¹⁾ што постојат кај имамот²²⁾.

Јас, сиромавиот Мехмед, познат како Кемал Заде, кадија во град Скопје — нека им биде простено.

²⁰⁾ Во текстот вместо зборот муфетиш (инспектор), побргу би можело да се очекува да дојде некој атрибут за градот Скопје. Но ние мислиме дека ова се однесува на кадијата (а и самиот род тоа го потврдува) којшто веројатно имал некоја должност да изврши инспекција.

²¹⁾ Разидувањата помеѓу исламските правници во врска со вакуфот се однесуваат на прашањето за полноважноста и неоповикувањето на вакуфот, што не е во судот протоколсан, како и по прашањата за увакуфувањето на недвижниот имот.

²²⁾ Под зборот имами (од ар. амма = предводи, води), овде се подразбираат основовачите на четирите исламски правнички школи како и нивните големи ученици.

Самиот текст на вакуфнамава во превод гласи:

Нека е секаква слава на Бога, господарот на добрите дела и нека е благослов (божји) на Мухамеда којшто го укажува патот на милостивите дела и нека е благослов на неговото потомство и неговите другари што веруваа и праваа добри дела.

А потоа: Причината за составувањето на овие букви коишто се слични на засторот²³⁾ и намирисаните зборови високи како сводови²⁴⁾ е следното:

Овој низок свет е едно такво пребивалиште²⁵⁾ да оној којшто навлегува во него за кратко време патува (на другиот свет); тој е таква станица (место)²⁶⁾ што неговите жители се како минувачи. Оној што копнее за него е понижен и низок и неговите (на овој свет) благодети се ништожни.

Затоа, значи, луѓе со здрав разум и тие што го сфаќаат правиот пат гледаат со критичко око и испитуваат со расудувачко око. И потоа, оние што со сигурност доаѓаат до сознавање дека е тој (овој свет) ништожен и лишен од вечноста, воопшто на овој свет не му придаваат важност и не му посветуваат внимание. Точката на нивниот поглед е убавата состојба на идниот свет, следење на добрите дела, подржувајќи ги големите учени: „Кој ќе стори неке добро дело, било тој да е маж или жена, тој е верник и ние секако ќе му направиме да живее угоден живот. И ќе ги наградиме нивните дела за она што го сториле“²⁷⁾. Спрема високата содржина на чесниот ајет²⁸⁾, (тие) бараат да бидат учесници и во својот прооден живот да стекнат бесмртен живот (и да се спасат) од огнот на судниот ден, т. е. „на оној ден кога човекот ќе се засолни во сенката на своите милостиви дела“²⁹⁾.

И врз основа на тоа, благодарејќи на милостивоста, на овој свет сеат семе на милостивоста што е плодно тло³⁰⁾ за оној свет, (милостивост што е) „како зрно од кого никнуваат седум класје, во секој клас по стотина зрна“³¹⁾. Врз основа на тоа, секојпат со многукатни награди постигнуваат својот положај да го направат пофалбен.

Сега, највреден вид задужбина и милостивост и најсовршена категорија милостивост и добри дела се: „Кога ќе умре човек, престанува (да му тече награда) од секое негово дело освен од овие три: науката (знаењето) со која ќе се користи (светот), текуштата (трајната) задужбина и доброто дете што ќе се моли за него“³²⁾. Спрема горниот (хадис), вакуфот е она што секогаш ги носи ветените принадлежности и ја дава на душата на оставителот најдрагоцените користи и чија што награда не престанува со смртта ниту користи (од вакуфот) се губи со смртта. Сето тоа трае до судниот ден. Врз основа на тоа, оваа сопственица на задужбината и молителка на добри дела, жената по име **Хава, ќерка на Етем Челебија**³³⁾ — нека возвишениот Господ ја зголеми нејзиниот успех и нека Господ ја стори богобојазна нејзината опскрба и нејзиниот другар — вакуф кој подолу ќе биде

²³⁾ Во текстот — nukáb.

²⁴⁾ Во текстот — kubáb.

²⁵⁾ Во текстот — menzil.

²⁶⁾ Во текстот — mevkit.

²⁷⁾ Kur'án.

²⁸⁾ Ајет — е една одломка од Коранот.

²⁹⁾ Kur'án.

³⁰⁾ Арапски термин mezre'a значи обично поголемо обработливо земјиште.

³¹⁾ Kur'án.

³²⁾ Hadis, т. е. Мухамедова поговорка.

³³⁾ За споменатата Хава и нејзиниот татко Етем Челебија не можевме да најдеме никакви податоци.

споменат, за да се протоколиса во кадискиот регистер за мутевелија³⁴⁾ го поставувам и именувам лицето по име Атар Челеби³⁵⁾. Пристапувајќи пред чесниот одбор на шеријатот³⁶⁾, високата зграда и собирот на величествената вера и цврстиот столб³⁷⁾, ја изразувам желбата:

Својата сопствена кука што се наоѓа во Ибни Умеровото маало³⁸⁾ во старото протежирано Скопје — нека возвишениот Господ го зачува од несреќи — за која не е потребно да се наведуваат границите и поблиску да се одредува, со сета покуќнина и мебели што се внатре, ја подарувам за да се стави за употреба на луѓето. И од подвижниот имот што може подолго да трае³⁹⁾ сè што нејзе и припаѓа, во името на Господа величествениот и за да ги избегнам неговите болезнени казни “од оној ден од кога нема да го користат имотот ни децата, освен тој што дошол пред Бога со чисто срце⁴⁰⁾ — го подарувам со исправно и на шеријатот засновано увакуфување со јасно и полноважно завештание.

Исто така во споменатата протежирана нахија⁴¹⁾, селото што се вика Бехлуд бег⁴²⁾ и во споменатото село, со познатите граници кај населението, чифлик со земјоделски инвентар⁴³⁾ и со сиот добиток — во името на Господа возвишениот и барајќи ја неговата љубов и молејќи за неговиот себап и добротинството го увакуфив и го завештувам.

Исто така, најубавиот свој имот кој на чесен начин сум го спечалила, т. е. текуштите пари во сегашната вредност од 60.000 акчи (аспри)⁴⁴⁾, што ги чував и од останатиот имот ги одвојував — за љубовта на возвишениот Господ и молејќи нему да му се приближам и да се спасам од неговата казна — го увакуфив и го подарив поставувајќи ваков услов:

За живеење во куќата, за приходите и производите од чифликот и за добитка и интересот од парите, додека сум жива ќе се грижам и (сето) тоа нека ми припаѓа лично мене. За време на мојот живот ќе располагам⁴⁵⁾ по моја желба, ќе ги користам и ќе ги искористувам неговите плодови. А кога ќе умрам⁴⁶⁾, живеењето во куќата, приходите и производите од мојот чифлик и интересот од парите од 20.000 аспри да го користат моите деца ако се машки или домашните на кои тоа им е потребно — тоа нека биде услов. По моите деца, од дете на дете, од колено на колено и од поколение на

³⁴⁾ Мутевелија е лице што го одредил било оставителот било судот, да управува со вакуфското добро по одредбите на вакуфнамата

³⁵⁾ За споменатиот Атар Челеби не можеме да најдеме никакви траги. Инаку, самиот арапски збор attar значи продавач на ароматични билки, продавач на мирисливи тревки. Етимологијата на зборот Челеби сè уште дефинитивно не е разјаснета. Во почетокот ова име означувало принц, кнез, главатар, а подоцна отмен човек воопшто. Често поедини учени луѓе го земале прекарот Челеби.

³⁶⁾ Шеријатот ги опфаќа општите прописи од исламското верско право. Поопширно во една статија на д-р Фехим Бајрактаревиќ, Гласник историског друштва у Новом Саду, V, 354, напомена 57.

³⁷⁾ Сите тие се епитети за судот

³⁸⁾ Ибни Умеровото маало денеска постои како мезарлик (гробништа) во Дуќанцик маало во Старо Скопје. Денеска постојат остатоци од Ибни Умеровата џамија во улица 125, број 29, која е претворена во стара зграда. Во самиот двор од зградата зачувани се неколку надгробни споменици (нишани) меѓу кои и еден од 1136 хиџриска година т. е. 1724 година. Веројатно по овие надгробни споменици и ова маало подоцна е наречено „Мезарлик маало“.

³⁹⁾ Во текстот kabulî te'bid, т. е. кој може да се овековечи.

⁴⁰⁾ Kur'an

⁴¹⁾ Во текстот mahmiyei mezbure nevahisinde

⁴²⁾ Селото Бехлуд бег денеска се вика Белинбегово.

⁴³⁾ Во текстот esbabî harâset ve âlâtî zirâatîle т. е. со средствата за обработка на земјата и алатите за земјоделство.

⁴⁴⁾ Акча е ситна турска пара (аспра) чија вредност честопати се менувала во текот на времето. Поблиску во Гласник историског друштва, Нови Сад, V, 353, како и во студиите на Велеп-а во Journal Asiatique за 1862 и 1870 година.

⁴⁵⁾ Во текстот tesarruf edup.

⁴⁶⁾ Во текстот wa ba'da mâ kadâ nahabi.

поколение, оние што ќе им биде потребно, нека го користат станот и производите како и интересот од 20.000 (аспри). А 40.000 аспри секоја година да се обновуваат. Тие ќе се користат во единасет делови. Од интересот кој ќе се извлече од тоа по една акча дневно (да се даде) на оној кој ќе биде шејх на завија⁴⁷⁾ (текето) „Кара Мустафа“⁴⁸⁾. Тој секој ден по сабахот⁴⁹⁾ ќе проучи по еден чесен јасин⁵⁰⁾ и ќе го посвети на душата на оставителката. Овој чесен јасин сега нека го учи лично шејхот на споменатата завија Аџем Заде Ахмед Ефенди⁵¹⁾ — тоа нека биде услов. Додека ќе биде жив, каде и да е и во кое време сака, тој нека го проучи. За оваа должност со по една акча нека располага⁵²⁾. По неговата смрт (тоа) нека биде услов за децата на Ахмед Ефендија. По неговата смрт кој ќе биде шејх тој нека го проучи.

На ден по една аспра исто така да се исплатува на оној кој ќе биде имам во Јахја Пашината џамија⁵³⁾. По сабахот тој нека проучи по еден чесен јасин. Да биде услов сега тој јасин да го учи лично имамот на споменатата џамија Ибрахим Ефендија. Каде и да биде тој да го проучи. Себап да се подари на чистата душа на возвишениот божји пријател (Мухамед). Дневно по една аспра да се исплатува за службата на имамот на џамијата „Муезин Хоџа“⁵⁴⁾ којшто затоа ќе ја проучи сурата „Мулк“⁵⁵⁾ по јацијата⁵⁶⁾ и себап ќе се подари на душата на оставителката.

И дневно со по една аспра (да располага) тој што ќе биде имам во месцидот⁵⁷⁾ „Ибни Умер“⁵⁸⁾. Тој исто така да ја проучи сурата „мулк“ по јацијата, и себап да се подари на душата на мајката од оставителката.

И дневно со по една аспра (да располага) лицето познато по името Бербер Хасан Халифа⁵⁹⁾. Во кое време сака и каде што сака, секој ден по јација нека ја проучи сурата паба'и sevar, нека ја посвети душата на таткото од оставителката. По неговата смрт, кој ќе стане муезин⁶⁰⁾ во споменатото теќе да го изврши споменатото читање.

И дневно со по една аспра (да располага) личноста по име Халаџ Али Челеби, кој ќе проучи по еден чесен јасин во кое време сака. Себап нека им подари на душите од децата на оставителката. По неговата смрт споменатата должност да ја вршат оние што ќе станат муезини во месцидот „Ибни Умер“. За накнада истите да проучат по три чесни „ihlasi“⁶¹⁾ пред кланењето на јацијата и сабахот.

И дневно со по една аспра (да располага) лицето викано Атар Али Челеби, којшто во кое време сака и каде и да бил да проучи една фати-

⁴⁷⁾ Zavije се еден вид муслимански манастири. Од поедини вакуфнами, како и од оваа нашава, се гледа дека тие биле како преноќевалишта за сиромашните муслимани и дека имале кујни.

⁴⁸⁾ Оваа завија денеска не постои и не можеме да дојдеме до било какви податоци кога е соградена, нити кога е урната.

⁴⁹⁾ Сабах е утринска молитва.

⁵⁰⁾ Јасин е одломка од Коранот.

⁵¹⁾ И за ова лице не најдовме никакви податоци.

⁵²⁾ Во текстот *mutesarif ola*.

⁵³⁾ Јахја Пашината џамија и денеска постои во Скопје.

⁵⁴⁾ Џамијата „Муезин Хоџа“ денеска е позната како „Дуканџик џамија“. Муезин хоџа се вика *mevlana Musliiddin Hodža Abdulganî*, научник од времето на Селим II. Џамијата е созидаана во 956 хиџриска г. односно 1549 год.

⁵⁵⁾ Сура значи поединечно поглавје од Коранот. Сура „Mülk“ е специјална меканска сура која содржи 30 одломки.

⁵⁶⁾ Јација е последната од петте дневни молитви.

⁵⁷⁾ Месцид е мала маалска џамија во која нема минбера и каде што не се врши кланење во петците и бајрамот.

⁵⁸⁾ Види ја фуснотата 38.

⁵⁹⁾ За него немаме никакви податоци. Самиот надимак халиф, овде веројатно ќе значи старешина на дервишите.

⁶⁰⁾ Muezzin е духовно лице, службеник во џамија којшто ги вика верните на молитва. За историскиот развој на ова звање види во Enzyk d. Islam B. III, стр. 432в.

⁶¹⁾ Ihlasi мала сура од коранот што зборува за божјите главни атрибути.

ха⁶²) и по три чесни ихласи и 10 пати чесни салавати⁶³). Нивниот себап (себапот на прочитаните работи) нека се подари на душите на džihani jari guzin⁶⁴). По неговата смрт тие што ќе стана муезини во споменатиот месџид „Аџем заде“ со по една аспра нека располагаат. За накнада да ги проучат работите што се означени.

И половина од лихвата што секоја година се собира од овие паои изнесува 180 аспри. Во спомената завија по едно кандило да се запали⁶⁵). Остатокот од 180 аспри да се потроши за сиромасите од „Ибни Умеровото“ маало кога ќе бидат задолжени со вонредни давачки⁶⁶).

И како плата на мутевелијата да му биде по три аспри. Се поставува услов на мутевелиската должност да биде споменатиот Атар Али Челеби. Кога неговиот род ќе изгасне, лихвата од споменатите 20.000 (аспри) да се употреби на споменатиот начин. Од добиената лихва да се додадат уште по две аспри како плата за мутевелиската должност. Целата плата за должноста на мутевелијата да биде пет аспри.

И нека биде услов на муезините на џамијата „Муезин Хоџа“ (да) им се дадат по две аспри. Секој од нив да располага со по една аспра. Во накнада за тоа, при секоја молитва пред кланењето, по три чесни ихласи да проучат. Себапот да го подарат на душите на возвишените имами Хасан и Хусеин⁶⁷). Остатокот од по една аспра да се потроши за авариз⁶⁸), (што треба да го даде) маалото.

И по половина аспра исто така да се потроши за кандилото на споменатото теќе.

И живеењето во куќата, откако ќе изгасне потомството, да биде за по ребите на роднините и да не се придава важност кој е поблизок а кој подалечен (роднина). На кого повеќе му е потребно, тој нека живее. Ако се укаже потреба или децата или роднините нека ја поделат, или нека живеат заедно. А исто така, откако роднините ќе згаснат, поставувам како услов, станот да биде пребивалиште на набожните учени. Оние што ќе живеат, за накнада, да проучат секој ден чесен јасин и на душата на оставителката да го подарат. По изгаснувањето на потомството, увакуфената покуќнина што и' припаѓа на куќата да се продаде и сè што ќе се добие да се употреби и со парите да се изврши поправка на куќата.

За мутевелија на чифликот има да се именува лице врз основа мислењето на шејхот од споменатото теќе и тоа лице мора да биде исправно, набожно и вредно. Од приходот (чифликот), откако сите трошоци на чифликот ќе се исплатат, на споменатиот мутевелија да му се додаде за службата по три аспри дневно. А ако е потребно да се одреди и еден писар со по две аспри.

Останатите приходи и продукти да се додадат на споменатата текиска (завијска) кујна. За противнакнада, сиромаштијата што живее во теќето, по излегувањето на сонцето, да ја проучи по трипати сурата „Ихлас“ и себапот да го подари на душите на роднините и претците на оставителката.

⁶²) Првата сура од Коранот, т. е. сурата за отворање на Коранот.

⁶³) Salavât e формула на арапски, што се употребува при разни молитви и во која обично се возвишува Мухамед.

⁶⁴) Džihani yâri guzin — или al-hulefâu' r-râšidin — се четири правоверни халифи, Абу Бекир, Умер, Осман и Алија.

⁶⁵) Во текстот: Zâviyei sâllfede bir berât yandiriup. Берат значи диплома, повелба, нишан. Овде изгледа дека го има значењето на кандило, свеќи, а не е исклучено да има значење и на илуминација.

⁶⁶) Во текстот: te kâlifî ortijje. Tekâlifî ortijje i avârîzi divaniye се вонредни давачки што во почетокот се собирале воглавно во вонредни воени прилики. Но подоцна останале како постојани давачки. Поопширно види Jslâm ansiklopedisi, sv. 1 стр. 13-19, Цариград 1949 г.

⁶⁷) Хасан и Хусеин се синови на четвртиот халиф Алија и ќерката на Мухамеда Ф. тима. Шини ги вкрат имамите, т. е. сите што потекнуваат од оваа лоза.

⁶⁸) Avârîzi divaniye — види белешка 66.

И споменатите што имаат полза од вакуфот⁶⁹⁾ како и жителите од споменатото маало бесплатно да вршат надзор⁷⁰⁾. И секоја година да извршат контрола над мутевелиите и сметките да ги прегледаат. Ако стане потреба (мутезелијата) да се отпушти, и по мислењето на кадијата да се постави еден праведен мутевелија.

Исто така, ваков услов сум поставила: менувањето и дополнувањето на условите да биде во моите раце. Ако е потребно да се изврши менување и дополнување, тоа менување да го извршиме — кржа таа. Сето она што сум го велила, сум го предала на споменатиот мутевелија. Тој исто така тоа го прими и презеде. Сега е на негово располагање. Но, според величеството Абу Ханифи⁷¹⁾, најголемиот имам и најславниот великан, извршноста на завештанието (увакуфувањето) го нема, нарочно кај парите⁷²⁾. Според тројцата имами, завештанието не е исправно, се што е завештано се враќа повторно во моја сопственост. Споменатиот мутевелија се противи, противставува и спречува. На тоа споменатиот мутевелија исто така одговори: Ако според големиот имам (Абу Ханифи) нема извршноста завештанието, според двајцата имами великани, според другиот имам Јусуф⁷³⁾ и имамот Мухамед Шејбаниу⁷⁴⁾ извршноста е исправна (полноважна) и за парите. А ако според тројцата мудри имами исправноста на парите не е потврдена, според имамот Зуфер⁷⁵⁾ е вреден, законит и полноважен⁷⁶⁾. Валидноста на вакуфот и неговата извршност ќе зависи од решението на кадијата. Кога по прашањето што се истражува ќе се донесе решение, нема можност да се повлече и да се одбие. Со тие зборови, кога е побарано решение за вредноста и извршноста на вакуфот, тогаш активниот кадија го одобрил прашањето за извршноста на вакуфот и неговата трајност. Бидејќи бил запознаен со разидувањата што постоеле помеѓу учените имами, за исправноста и извршноста, било на сите недвижности било на сите пари, општо и посебно пресудува според шеријатските прописи. Отсега нема место за можност на раскинување и менување. „А кој ќе изврши измена откако го чул тоа, (бидејќи со тоа е запознаен) неговиот грев паѓа само на оние што ја извршиле измената. Навистина Господ е оној кој се слуша и се знае. А наградата на оставителката е (и останува) на живиот и благороден Господ.

⁶⁹⁾ Во текстот *ve zikr olunun umûrei murtezikal vakf.*

⁷⁰⁾ Во ориг *husbi nâzir olur.* Инаку, при составувањето на вакуфнамата, покрај кадијата кој има за должност да ја контролира работата на мутевелијата, се одредува и по 1 контролор (*nâzir*) на кого мутевелијата му полага сметка за сите поважни вакуфски работи.

⁷¹⁾ *Numân ibn Sâbit Abu Hanîfe* (699-767) е голем муслимански правник, основувач на едниот од четирите ортодоксни правци (*mazheba*) т.е. ханефискиот, којшто по него е и наречен.

⁷²⁾ Во врска со завештанието на движимости, помеѓу муслиманските правници постоат извесни разидувања. Така Абу Ханифа сметал дека движимостите, па и парите, не можат да се увакуфат затоа што не можат долго да траат. Меѓутоа подоцнежните правници повикувајќи се воглавно на имаите Мухамед и Зуфер, го прифатија принципот и движимостите да можат да се увакуфат.

⁷³⁾ Имам Јусуф (731-798) е голем правник на Ханефиската школа. За време на *Harun el-Reşid* бил врховен кадија.

⁷⁴⁾ *Muhammed ibni Hasen Ebu Abdul'ah Esseybanî* (752—815) познат исламски правник, ученик на познатиот муслимански правник Абу Ханифе. Од страна на *Harun el-Reşid* бил назначен за кадија во Рика. Поопширно во *Kamus ul a-lam* стр. 4189

⁷⁵⁾ *Ebûl Huzeyil* или *Ebu Halit Zufer ibni Sabah el Kufî* (?-774: еден од најспособните ученици на Ебу Ханифе и писател на разни шеријатски правни творби. Поопширно во *Mevzuat ul ulum* том. I, стр. 709

⁷⁶⁾ Овде имаме една привидна пречка помеѓу оставителката и мутевелијата, што е всушност еден од условите при составувањето на вакуфнамата. Наиме, кога кадијата ќе состави записник врз основа желбата на оставителот, оставителот, повикувајќи се на некој од големите правници, се откажува и го оповикува завештанието, барајќи мутевелијата имотот да му го врати. Мутевелијата исто така се повикува на учењето на поедините правници и се противставува на барањето од оставителот. Тогаш кадијата изрекува пресуда и вакуфијата се смета извршна.

Навистина тој не ја ускратува наградата на добродетелите. И ги наградува оние што даваат милост“.

Се случило тоа и е напишано во последната деценија од месецот божји мухарема, година 1024⁷⁷⁾ по пророковата хиџра. Нему илјади поздрави.

Свидетели на чинот:

Ибрахим Ефенди, старешина (глава) на читателите на Коранот⁷⁸⁾

Гордост на кадиите, Шејх Заде Ефенди

Гордост на верските преподаватели, Мемиш Ефенди

Гордост на еднаквите, Ага, син на Сулејмана

Гордост на војската, Мехмед Чауш, син на Хасана од Меџид Ефендија⁷⁹⁾

Мехмед Чауш, син на Сулејмана од Качаник

Илјас Ефенди, имам

Али Ефенди, имам во месџидот Мухјудин Челеби, познат под името

Габани

Мехмед, син на Алија Писар, имам во месџидот Хаџи Хуррем

Мехмед Челеби, син на Умер Челебија, познат (под името) Пиринчи

Заде, имам

Хаџи Хоџа, син на Мехмеда од Качаник

Ибрахим Ефенди, имам

Мехмед Челеби, син на сараџ, имам во џамијата Медах

Али Челеби, познат како Јаваш Заде

Умер Деде, имам во џамијата Муезин Хоџа

Умер Челеби, познат како Дамад (зет) Халил

Хасан Бег, познат (под името) Терзи (кројач)

Абдуллатиф Челеби, син на Аџем Заде

Чадарџи Ибрах, син на Бекира

Мустафа, син на Хусеина, продавач на мириси и миризливи тревки

Али, син на Мустафа, кројач

Хаџи Јусуф, син на Јахја

Казаз (свилар) Мехмед Челеби, познат како Искендеров дедо

Мехмед, син Махмудов, Хамами Заде

Хаџи Јусуф, познат како зет на кројачот, крпачот

Ахмед Бег, син на Мустафа од Качаник

Мехмед Деде, служител во џамијата Муезин Хоџа

Хаџи Реџеп, пешак

Али Деде, мистичар

Свилар Ферхад, познат како Гулам Курд Наби

Муезин Мустафа, свилар.

⁷⁷⁾ т. е. 1615 година

⁷⁸⁾ Во текстот *Şejh ul-Kutub* т. е. старешина на оние што го учат правилно Коранот.

⁷⁹⁾ Веројатно име на некој локалитет.

R É S U M É

„VAKOUFNAMA“ DE HAVA, FILLE DE ETHEM ČELEBI DE SKOPJE

M. H. Mehmedovski — H. Kaleši

Dans les mains des descendants de Yahya pacha à Skopié est conservé jusqu'à nos jours une „vakoufnama“ de Hava, fille de Ethem Čelebi, de l'année „hidjri“ 1024, c'est-à-dire de 1615. Elle est écrite en caractère „neshi“, sur quatre feuilles collées l'une après l'autre, de sorte que la „vakoufnama“ entière présente un rouleau long 184 cm. et large 22 cm.

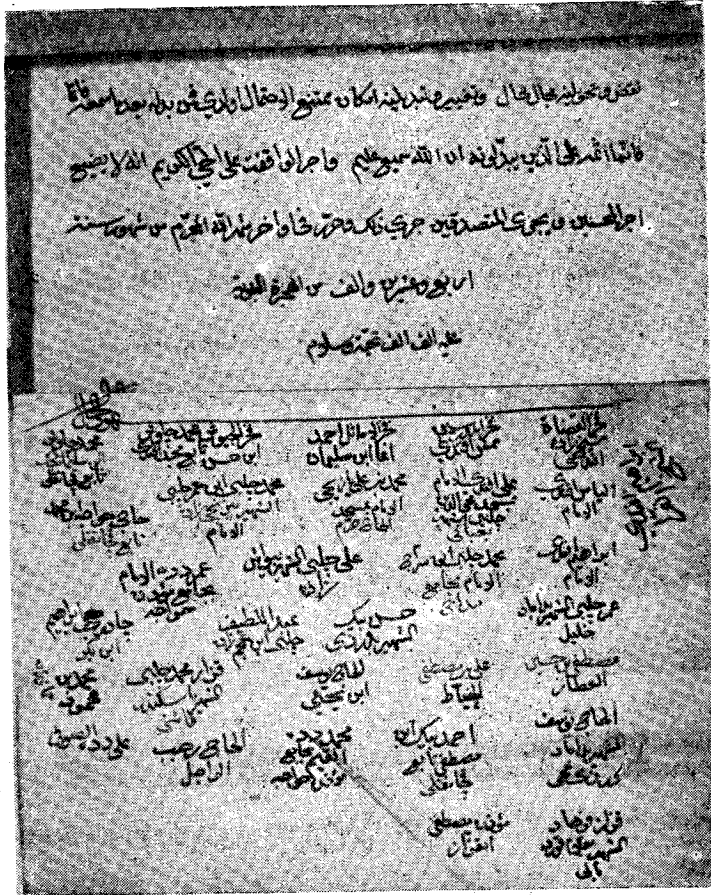
La personne qui lègue ce „vakouf“ est une certaine Hava, fille de Ethem Čelebi de Skopié. La propriété léguée comprend: une maison au quartier de la mosquée „Ibni Ommer“ a Skopje, un „čifluk“ (ferme) au village Behlul beg (aujourd'hui de Belin beg) dans les environs de Skopié avec l'inventaire agronomique et tout le bétail et la somme d'argent valant 60.000 „akči“.

Au commencement du „vakoufnama“ se trouvent trois anciennes confirmations signées: Sinan, fils de Murteza, Mehmed Kemal Zaccé, juge à Skopié et Ahmed, fils de Hamza, „muftia“ à Skopie. Au-dessous de chaque confirmation se trouve le sceau du juge.

الحمد لله وفي السنات والسنات على محمد طهاري الواسل
 الحيات وعلى آله وصحبه الذين آمنوا وعملوا الصالحات
 اما بعد فبحر ورفيقك فانك بحسب واثابته ياري وفي
 الفاطم من غياثك تأليف واملر سنداي جوره كما اشور ضاي
 وهدايتك كره نازلي عن قريب رحيل ومن وفد كره سا اكي
 عات سبله طالبي حيدر وزليل متاعى شىء فاليار يور
 عقل سليمه وفهمه مستقيمه عين عينه شاهدك وزهره بصيرته
 ارباب قاسم بدم قاسم عين اليقين معلوم اريز كونه مكاره
 فطما يابه رخت واعتنا القروب مطر نظري غارت دار حقا دار
 مطايد اقمنا وعلمنا اخبينه افتدرا ابتكاه من عمل صالحا من كره
 اوانى وهو منى فلتجيبته حيرة طيبة ولجرتهم ارحمهم بالحق
 ما كان اجمالى آية كره كره منى منى منى منى منى منى منى منى
 حيرة فانه حنانه كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره
 منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى
 اريز كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره
 منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى
 منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى

الحمد لله وفي السنات والسنات على محمد طهاري الواسل
 الحيات وعلى آله وصحبه الذين آمنوا وعملوا الصالحات
 اما بعد فبحر ورفيقك فانك بحسب واثابته ياري وفي
 الفاطم من غياثك تأليف واملر سنداي جوره كما اشور ضاي
 وهدايتك كره نازلي عن قريب رحيل ومن وفد كره سا اكي
 عات سبله طالبي حيدر وزليل متاعى شىء فاليار يور
 عقل سليمه وفهمه مستقيمه عين عينه شاهدك وزهره بصيرته
 ارباب قاسم بدم قاسم عين اليقين معلوم اريز كونه مكاره
 فطما يابه رخت واعتنا القروب مطر نظري غارت دار حقا دار
 مطايد اقمنا وعلمنا اخبينه افتدرا ابتكاه من عمل صالحا من كره
 اوانى وهو منى فلتجيبته حيرة طيبة ولجرتهم ارحمهم بالحق
 ما كان اجمالى آية كره كره منى منى منى منى منى منى منى
 حيرة فانه حنانه كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره
 منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى
 اريز كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره كره
 منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى
 منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى منى

افضل واصناف حسان حسان اكلى اذ مات ابن آدم انقطع عنه عمله اذ
 قلت علم يتبعه صدقة جارية وولد صالح يرواه مفتضا سجد ومثله
 وانما هو من اهل بيته واولاد من اهل بيته واولاد من اهل بيته
 منقطع وولد منقطع من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 صاحبة الخليل طالبت المسات حوايت ادهم جاني نام خان زاد الله تعالى
 نريفها وجعل الشكر اذ جاء وقتها وقف آبي الذكرى جعل الجحيم منى نصت
 نصيب ابن ابي بكر عطار على جلي نام كنه في مجلس في شريف شيخ النبيلان و
 جعل ابن شريف من اهل بيته اذ كان اخصار ومضرة من اهل بيته يكلمه وعباد من اهل بيته
 وولد كبري وولد اقدم محبة اسكن صاتها الله تعالى من الكروب على نزل ابن محمد
 واهل بيته الكروب على من القديرون والسيان ملاوي حالي اجدوا وكان شيخ واثق
 والاسرة فممنه اعلم ابن جاري اولوب قول ابي ابيد الله سفرة تدان النبي جليس حسنة
 الله العظيم وهو من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 جهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 واذا كنت من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 نزلهم وحسانه وقف وحسن اقدم اكل اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 الوقت القمشي كالجري احزان وسائر المدن اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 طلبا القربة وخافة من عقوبة وقف وحسن اقدم من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 وجهتك مولات ومصروف وقف وندك ما يحق وما تسمى ان اكله من اهل بيته وولد من اهل بيته
 من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 او يسكنها وجهتك كل اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 واكثر اكل عيال اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته
 من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته وولد من اهل بيته

Факсимил на вакуфнамата на Хава, ќерката на Егтем Челџи од Скопје.
-Facsimilè de vakoufnama de Hava, fille de Ethem_Celèbi de Skopje.

МАТЕРИЈАЛИ ЗА МАКЕДОНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА УМЕТНОСТ ФРЕСКИТЕ ВО СВЕТИЛИШТЕТО НА ЦРКВАТА СВ. СОФИЈА ВО ОХРИД

ПЕТАР МИЉКОВИЌ-ПЕПЕК,
Археолошки музеј, Скопје

Историјата на Охрид, којшто бил значаен средновековен религиозен и културен центар, е неразделна од историјата на неговите бројни културно-историски споменици што со својата архитектура и живопис помагаат да се осветлат и оние страници од неговата историја за кои недостасуваат други извори. Меѓу овие споменици, покрај Климентовиот манастир, главно место зазема црквата св. Софија, односно охридската катедрала, чија историја во последно време сè повеќе се осветлува и се афирмира нејзиното значење за религиозниот и културниот живот на средновековниот Охрид. Од IV век наваму, откако Охрид делува како епископски град¹⁾, а од втората половина на X век како патријаршки²⁾, и потоа како архиепископски³⁾, веројатно св. Софија како катедрала претрпела значајни промени што се гледаат во разните фази на реставрации од темели и досидувања⁴⁾.

Архитектурата на св. Софија го привлекувала вниманието од XIX век наваму на знатен број учени⁵⁾ и со последните проучувања на Г. Бошковиќ⁶⁾ и Д. Коцо⁷⁾ дефинитивно се установи дека св. Софија го добила сегашниот изглед през турскиот период кога од трокорабна крстообразна куполна базилика, со досидувања, станала трокорабна ориентална базилика.

Првите резултати од проучувањата на живописот, коишто започнаа во втората деценија на XX век, поради тоа што Турците го покриле живописот со вар, се од таков карактер, што врз основа на истите не можеше да се добие претстава за иконографијата и стилот на живописот. Но покасните проучувања на Г. Мано-Зиси⁸⁾, Окунев⁹⁾, Мавродинов¹⁰⁾, Д. Коцо¹¹⁾, Р. Љубинковиќ¹²⁾, и покрај тоа што нивните мислења се разидуваат дури

¹⁾ Од IV век познат е лихридскиот епископ Зосим којшто се споменува во 313 година (В. Иванова, *Стари цркви и манастири во българските земи, Годишник на Народниот музеј* за 1922—1925 г. Софија 1926, с.р. 521).

²⁾ През времето на Самуила се споменуваат охридските патријарси Филип во 1016 г. и Давид до 1018 г. (Н. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902, s. 6; В. Иванова, *op. cit.*, стр. 521).

³⁾ За охридските архиепископи види Н. Gelzer, *op. cit.*, s. 6 и Ив. Снџгаров, *Истор. на Охр. арх.*, I, стр. 195 и понатаму.

⁴⁾ Резултатите од пробните археолошки ископувања во св. Софија покажа дека денешната св. Софија не е првобитната црква. Северниот и јужниот ѕид на црквата лежат на ѕидови од постара зграда, а последната на една уште постара зграда.

⁵⁾ *Арх. Антонинъ, изъ Румелии*, С.П. 1886, стр. 63—66; *Кондаковъ, Македонија*, 1906, стр. 230—31; *Милюковъ, изв. Русс. Арх. Инст. Конст.*, књ. IV, стр. 99; G. Millet, *L'école grecque*, p. 41; и др.

⁶⁾ Бурђе Бошковиќ, *Основи средновековне архитектуре*, Београд 1947, стр. 96, сл. 130.

⁷⁾ Димче Коцо, *Црквата св. Софија во Охрид*, Годишен зборник, Филоз. фак., Скопје 1949 г.

⁸⁾ Бурђе Мано — Зиси, *Св. Софија у Охриду*, *Старинар*, VI, 1931, стр. 123—132.

⁹⁾ N. Okunev, *Fragments de peintures de l'église Sainte — Sophie d' Ochrida*. „Mélanges Ch. Diehl“, II. Paris, 1930.

¹⁰⁾ Н. Мавродинов, *Старобългарската живопис*, Софија 1945, стр. 40—49.

¹¹⁾ Димче Коцо, *За Македонската средновековна ликовна уметност*, *Нов ден*, 7, 1948, стр. 6.

¹²⁾ R. Ljubinković, *Sveta Sofija u Ohridu*, во *Konzervatorski radovi na crkvi sv. Sofije u Ohridu*, Beograd 1955, str. 15—18.

во некои основни поставки, осветлија извесни моменти значајни за овој живопис. Со системагското чистење и конзервирање на фреските извршено од страна на Заводот за заштита на култ истор. спом. на НРМ во текот на последниве години¹³⁾, се овозможи да се пристапи кон детално проучување и публикување на живописот. И бидејќи живописот во светилиштето е најдобро сочуван и исчистен, а врз основа на истиот може да се добие најдобра слика и за уметничките достигнувања на зографите од св. Софија, независно од тоа што тој претставува целина со другиот најстар живопис во црквата, сметаме за оправдано посебно да го публикуваме како материјал за проучување на црквата св. Софија во Охрид.

* * *

Олтарен простор

Живописот на ѕидовите во олтарниот простор е поделен на две зони од кои првата започнува над цокалот што имитира мермерна декорација во која се поставени светци во цел раст или попрсја. Фигури во цел раст се поставени исто така на источните и западните страни од столците и на арките што ги поврзуваат истите. Во втората зона се композиции, поделени со црвена бордура. На јужниот ѕид има две композиции, а на северниот четири. Во олтарната апсида, во продолжение на првата зона, меѓу прозорците, се светци во цел раст, а во продолжение на втората Причестување на апостолите. Во полукружницата е Богородица на престол. Кон неа од едната и другата страна се приближуваат по пет ангели претставени во еден фрис на сводот. На останатиот дел на сводот е Вознесение, а на источниот ѕид, над полукалотата, е Деисиз.

Во првата зона светците во цел раст, освен ѓаконите, се претставени во сини туники, разнобојни фелони и бели омофори со црни крстови. Попрсјата се исто така предадени во разноцветни фелони и бели омофори со црни крстови. И едните и другите држат евангелија во левата рака, а со десната или благословуваат, или го покажуваат евангелието кое е богато украсено со бисери и драги камења. Ѓаконите се претставени со бели стихари и орари. Тие во левата рака држат дарохранилници, а кај некои во десната рака се гледа кадилница. Сигнатурите кај сите светци се испишани вертикално од кои голем број е уништен целосно или деломично. Секаде фонот е поделен во два дела: горе син, а долу зелен.

Во првата зона на јужниот ѕид, сметајќи од столбецот на иконостасот на исток, претставен е светец во цел раст со уништена сигнатура (сх. I бр. 1). Над него е попрсјето на св. Мина цариградски, $\sigma\alpha\upsilon\iota\omicron\varsigma\ \text{Μ}\eta\nu\alpha\varsigma$ | ($\kappa\omega\nu\sigma\tau\alpha\nu$) $\tau\iota\nu\&\lambda(\sigma^x)$ (сх. I бр. 2). Св. Мина е со црна кадрава брада. На источната страна на истиот столбец во цел раст е цариградски патријарх чија сигнатура е доста уништена,.... | $\mu\alpha\tau\rho\iota\alpha(\rho\chi\ \text{Κ}\omega\nu\sigma\tau(\alpha)\nu\tau\iota\nu\&\lambda\sigma^x$ (сх. I бр. 3). Образот има долга зашилена брада. Над него, во арката, е светец во цел раст којшто не е целосно исчистен. Тој е облечен во синкава туника и зеленикав фелон (сх. I бр. 4). Светецот спроти него, исто така не е исчистен (сх. I бр. 5). Под него, на вториот столбец, е светец со уништена сигнатура. Тој има зеленикав фелон под којшто се наоѓа левата рака што го држи еван-

¹³⁾ Систематските конзерваторски работи на св. Софија во Охрид кои започнаа во 1950 год. се уште во тек.

гелието. Неговата долга бела брада завршува во два прамена (сх. I бр. 6). На северната страна на овој столбец се двајца светци од кои оној во цел раст, чијшто долен дел е уништен, е со уништена сигнатура. Тој има долга бела брада која завршува во три прамена (сх. I бр. 7). Над него е цариградскиот патријарх Св. Никола, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma$ (N)ικολαος | πατριαρχ(α)κ(ων)σταντινου(πολ(ης)) (сх. I бр. 8). Тој има зеленикав фелон и долга бела брада (сх. I бр. 8). На источната страна од истиот столбец е претставен патријарх што е доста уништен. Од неговата сигнатура се читаат само буквите ...πατρ(ια)ρχ... (Оваа фреска не е целосно исчистена, сх. I бр. 9). Над него, во арката, е св. Евстатие, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma$ Ευσταθιος (сл. 1). Тој е претставен како старец со долга бела брада која

Сл. 1. Св. Евстатие (сх. бр. 10)
Fig. 1. Saint — Eustache (sch. I № 10)

паѓа во брановидни прамени, облечен во зеленикав фелон (сх. I бр. 10). Во истата арка, спорти св. Евстатие е непознат светец во цел раст. Тој има жолтеникавокафеав фелон (сх. I бр. 11). Под него е претставен ѓакон, со уништена сигнатура, во бел стихар со зеленикави сенки. Во левата рака, под црвеникаво платно, држи жолта дарохранилница украсена со бисери. Во десната рака како пандан на непознатиот ѓакон на северниот ѕид веројатно држел кадилница. Образот е доста уништен (сх. I бр. 12).

Над бордурата што претставува продолжение на мермерниот цокал од олтарната апсида се наоѓа исто така ѓакон чија сигнатура е уништена. Тој е претстазен така што тежината на телото паѓа на левата нога. Облечен е во бел стихар, жолто осенчен, со префрлен орар на левото рамо украсен со два црни крста. Во левата рака држи дарохранилница со купест капак, украсена со бисери, а десната е спуштена покрај телото, (сх. I бр. 13, сл. 2).

Сл. 2. Непознат ѓакон (сх. I бр. 13)
Fig. 2. Diacone incogniti (sch. I № 13)

Како пандан на овој факон на северниот ѕид од олтарниот простор во иста стојка е претставен факонот св. Евплос, (σϰϰ)ϰιουϰ | Ευϰ(λουϰ), облечен во бел стихар жолто осенчен (сл. 3). Во десната рака држи кадилница, а во левата, што е покриена со темно-црвена крпа, дарохранилница. Тој, како и претходниот факон, е претставен како голобрадо момче со кафеава коса, предадена во кратки кадрави перчиња (сх. I бр. 14). На источниот ѕид од првата

Сл. 3. Св. Евплос, факон (сх. I бр. 14)
Fig. 3. Saint — Euplos (sch. I № 14)

арка до апсидата исто така е претставен факон, облечен во жолтеникав стихар, кој во левата рака држи дарохранилница, украсена со бисери, а во десната, дадена во движење, кадилница. Овој факон има кратка кафеава брада. Од сигнатурата се гледа само σϰϰιουϰ сх. I бр. 15). Над него е светец во жолтеникав фелон, сина туника и бел, со црни крстови, омо-

фор. Тој не е уште целосно исчистен (сх. I бр. 16). Спроти овој светец е исто така неисчистен светец од којшто се гледа виолетно-кафеав фелон и омофор со крстови. Тој има бела брада (сх. I бр. 17). Светецот под него чија сигнатура е уништена има жолто-зеленикав фелон. Паѓа в очи неговата кратка зашилена црна брада (сх. I бр. 18).

На јужната страна од столбецот што ги поврзува двете арки, во долниот дел, е претставен цариградскиот патријарх св. Анатолиос, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ } \Delta\nu\alpha\tau\omicron\lambda\iota\omicron\varsigma | \text{ } \pi\alpha\tau\tau\iota\alpha\rho\chi\ \kappa\omega\nu(\sigma)\tau\alpha\nu\tau\iota\nu\omicron\pi\omicron\lambda\epsilon\varsigma$ (сх. I бр. 19). Над него е попрсјето на цариградскиот патријарх св. Александар, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ } \text{A}\lambda\epsilon\zeta\alpha\delta\rho\ \pi\alpha\tau\tau\iota\alpha\rho\chi\ \kappa\omega\nu\sigma\tau\alpha\nu\tau\iota\nu\omicron\pi\omicron(\lambda\epsilon\varsigma)$. Неговите димензии, секако поради просторот, се сразмерно поголеми од претходниот. Св. Александар со десната рака благословува, а во левата држи богато украсено евангелие. Тој има долга бела брада (сх. I бр. 20). На западната страна од овој столбец се наоѓа цариградски патријарх, чијшто прв дел од сигнатурата е уништен. Во левата рака, покриена со жолтеникав фелон, држи евангелие, а со десната благословува. Тој има кратка бела брада што завршува со четири перчиња (сх. I бр. 21). Над него, во сферичниот дел од арката е св. Методије со зеленикав фелон и бела брада. Вториот дел на сигнатурата е уништен, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ } \text{M}(\epsilon)\theta\omicron\delta\iota\omicron\varsigma \text{ } \text{//////}$ (сх. I бр. 22). Наспроти св. Методије е св. Тарасиос, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma | \text{ } (\text{T})\alpha\rho\alpha\sigma\iota\omicron\varsigma$ (сх. I бр. 23). А под св. Тарасиос е светец со жолтеникав фелон и бела брада. Од сигнатурата се читаат само следните букви $\text{///..|v//\kappa\iota\omicron\upsilon|} \text{///..}$ (сх. I бр. 24). На јужната страна од овој столбец, во долниот дел, е веројатно попрсјето на некој цариградски патријарх $\text{///..|}\pi\alpha\tau\tau\iota\alpha\rho\chi\ \kappa\omega\nu\sigma\tau\alpha\nu(\tau\iota\nu\omicron\pi\omicron\lambda\epsilon\varsigma)$, (сх. I бр. 25), а во горниот дел, исто така во попрсје, е светец со уништена сигнатура (сх. I бр. 26). Меѓу овие две попрсја се наоѓа една правоаголна површина која имитира мермерна плоча.

Паѓа в'очи, дека, за разлика од останатиот опишан дел, претпоследното попрсје нема свој пандан на јужниот ѕид од олтарниот простор.

Во централната апсида, од подот нагоре, има еден неживописан дел висок 1,5 m. Овој дел, секако, бил определен за седиштата на архиепископот и на другите свештени лица. Над него се наоѓа една фасција широка 40 см. што имитира мермер. Мермерот има првеникаво-керамидна боја со крупни, бадемести, и ситни кружни зрна. Мермерната фасција под централниот прозорец се прекинува, секако поради архиепископскиот престол. На пространството лево и десно од прозорците се претставени во цел раст (en face) по два светци, а меѓу прозорците по еден. Тие се облечени во сини тунки, разноцветни фелони и бели омофори со црни крстови. Под фелоните се гледаат орнаментирани жолти набедреници. Во левите раце држат евангелија богато украсени со бисери и скапоцени камења, а со десните, претставени во различни гестови, благословуваат, со исклучок на еден светец од десната страна којшто со десната рака покажува на евангелието.

Во апсидата, сметајќи од јужната страна, се претставени следните св. оци: 1) Светец со уништена сигнатура, облечен во бел, кафеаво-осенчен, фелон. Неговата лева рака, со која го држи евангелието, е под фелонот. Тој има куса бела брада (сх. I бр. 27). 2) Светецот до него е исто така во бел фелон, жолто осенчен, со епитрахил украсен со два црни крста, чии краишта кружно се завршуваат. Неговиот образ има исто така куса бела брада (сх. I бр. 28). 3) По него следува св. Василие, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ } \text{B}\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omicron\varsigma$, во темно-жолт кафеав фелон и жолта туника. Тој има шилеста црно-кафеава брада (сх. I бр. 29). 4) Потоа доаѓа св. Јован Златоуст, $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma \text{ } \text{I}\omega\alpha\nu\nu\omicron\varsigma | \text{ } \chi\rho\iota\sigma\omicron\tau\omicron\rho\omicron\varsigma$ (сл. 4). Тој има темно-кафеав фелон и жолта туника. Неговото лице е предадено со изразито големи очи, потенцирани скули и куса, шилеста, темна брада. Овие особености ја подвлекуваат и специфичната конструкција на неговата глава (сх. I бр. 30). За разлика од другите св. оци, како и светците во цел раст од првата зона, туниките кај св. Василие и св. Јо-

ван Златоуст се жолти со кое се подвлекуваат нивните личности како извонредно значајни меѓу претставените светци. Предното е секако во врска и со двете композиции на северниот ѕид од олтарниот простор, кои претставуваат сцени од животот на св. Василие и св. Јован Златоуст. 5) По Јован Златоуст доаѓа светец со уништена сигнатура облечен во жолтеникав

Сл. 4 Св. Јован Златоуст (сх. I бр. 30)
Fig. 4. Saint Jean Chrysostome (sch. I № 30)

фелон. Неговата лева рака, со која го држи евангелието, се наоѓа под фелонот на кој пластично се оцртуваат прстите од истата. На омофорот има два црни крста со остри завршоци (малтски тип). Неговиот строг израз на лицето е потенциран со белата, средно долга, четвртеста брада (сх. I бр. 31). 6) Светецот до претходниот е во бел, темно виолетно осенчен, фелон. Тој има исто така бела куса брада. Од сигнатурата постојат неколку нечитливи траги (сх. I бр. 32).

Карактерно е да се одбележи, дека во поставувањето на некои детали кај овие светци има симетрија. Преди сè, паѓа в очи сознателното наизменично поставување на разнообразниот гест при благословувањето, којшто не е оставен и при држењето на евангелието со левата рака. Крстовите на омофорот од вториот светец од јужната страна се всушност како пандан на крстовите на омофорот од вториот светец на северната страна. Исто така, групирањето по двајца светци со бела брада, поставени од едната и другата страна од прозорците, како и сознателното живописување на двата светци меѓу прозорците, со темни бради, е направено со тенденција да се истакне оваа симетричност која истовремено создава и еден хармоничен ритам, својствен и карактерен за живописот во оваа црква. Со помошта на оваа симетрија, секако, се настојувало, исто така, да се истакнат двајцата литургисти — св. Василие и св. Јован Златоуст — како централни фигури во создавањето на лигургијата.

Над прозорците се наоѓа пространата композиција причестувањето на апостолите, $\pi\rho\epsilon\tau\omicron\lambda\eta\psi(i)s$ (сх. I бр. 33). Од натписот е испадната белата боја (al seco) така што денеска истиот може да се чита само по темните траги од буквите. Овој натпис се наоѓа лево од Христа, над ореолот од вториот апостол, до крилјата на левиот ангел. Во средината на композицијата е претставен мермерен цибориум со четири тенки колони. Горниот дел на цибориумот има пирамидална форма. Трапезата под цибориумот е орнаментрана, на која во средината е поставен пехар, насликан со жолта боја и големи дршки. Пехарот е орабен со црна боја, а осветлен со бела. Предниот дел на цибориумот претставува всушност едно пространство што има двокрилна врата, опкована со клинци. Крилата на вратата ги носат две мермерни колони над кои е поставена полукружна арка. По средината на вратата се наоѓа двојна колона со капител и јазол во средината¹⁴). Зад цибориумот се наоѓа Христос, којшто се десната рака благословува, а во левата држи диск со леб во чија средина се наоѓа круг со крст. Христос е претставен en face, со строг поглед кон верните. Тука, значи, е претставен оној момент од Евхаристијата што ни го предава благословувањето, односно Евлогијата ($\epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\alpha$) по Светото Писмо. (Маг. гл. 26, т. 26). Тој е облечен во жолт хитон, шрафиран со светла боја и темно-син химатион. Под цибориумот се наоѓа сигнатура $\kappa\epsilon$ а десно од истиот $\chi\epsilon$ (T. I).

Од двете страни на цибориумот претставен е по еден ангел, облечен во бел стихар, кој во рацете држи една гранка со трочлен завршеток. Кон Христа, од двете страни, се приближуваат по шест апостоли, без сигнатура, облечени во класична облека. Кај сите апостоли, со исклучок на апостол Петар, химатионот е префрлен преку нивните испружени раце. Од апостолите што се претставени во одмерен од, најмногу со своето движење се истакнуваат апостолите Петар и Павле и третиот апостол лево од Христа. Сообразно со движењето на телото, предадени се движењата на драпериите (T. II).

И во оваа композиција паѓа в очи симетричната во диспозицијата на извесни детали од апостолите. Секако, со определена интенција на десната страна

¹⁴) Вакви двојни колони, со јазол в среде, наоѓаме и на балдахинот од стариот амвон (XIV в.) во истата црква, на јужниот прозорец во Старо Нагоричино, на дрвениот иконостас во Мали св. Врачи во Охрид, како и на некои ерменски минијатури.

се претставени апостоли со бели бради, за разлика од апостолите на левата страна коишто се со црни бради. Апостолот до Петра, којшто е единствен од десната група со црна брада, стои како пандан на апостолот до Павла, којшто е единствен во левата група со бела брада. Исто така со настојување за рамнотежа и симетричност се претставени во двете групи на крајот голобради апостоли со кои, можеби, се сака да се подвлече и хиерархичноста.

* * *

Јужен ѕид

Композициите во втората зона на јужниот и северниот ѕид со својата симболика се поврзани со евхаристијата. Тие се одделени со црвена бордура. На јужниот ѕид композициите претставуваат сцени од Стариот завет, односно илустрираат моменти од историјата на Аврама, а на северниот сцени од Стариот и Новиот завет, кои по своите димензии се помали од оние на јужниот ѕид. Овој факт, секако, произлегува од околноста што уметникот требало да илустрира повеќе моменти што се поврзуваат симболично со евхаристијата и главните литургии. На јужниот ѕид се претставени (од запад кон исток) композициите: Средбата на Аврама со трите ангели, Гостопримството на Аврама (φιλοξενία) и Жртвата на Аврама, а на северниот (од исток кон запад): Установување на литургијата на Василие Велики, симболичното толкување на беседничкиот дар на Јован Златоуст, Скалите на Јакова и трите младенци во зажарена печка.

Композицијата Средба на Аврама со трите ангели (сх. I бр. 34. Т. III) е одделена со црвена бордура од другите две композиции, коишто се предадени како една целина. Во оваа композиција е илустриран оној дел од Стариот завет, во којшто се зборува како Господ му се јавил на Аврама во Миriskата рамница кога седел напладне пред својот шатор и кога Аврам, кревајќи ја главата, видел три човека, односно Господа во три лица (гл. 18 точ. 1,2). Аврам е претставен клекнат, со испружени раце кон ангелите, пред едно дрво. Ангелите, облечени во класична облека, се наоѓаат десно од Аврама, предадени во од. Првиот ангел со десната рака го благословува Аврама, а со левата држи скиптар. Во позадината, секако зад Миriskата рамница, се гледаат планини чијшто преден дел е претставен со еден голем брег.

Во композицијата Гостопримството на Аврама (сх. I бр. 35) во средината, околу една, изгледа полукружна, мермерна маса седат тројца ангели во пирамидална диспозиција. Средниот, којшто има крст на ореолот, го претставува Христа. Ангелите имаат широко отворени, разноцветни, од внатрешната страна, обоени крила. Централниот ангел е облечен во син хитон и жолтеникав химатион, левиот во син хитон и зеленикав химатион, а десниот во син хитон и виолетно зеленикав химатион. Ангелите со левата рака држат скиптар, а десната е испружена кон масата, со исклучок на централниот, којшто благословува (Т. IV). Лево, пред масата, се наоѓа Аврам, наведен, со чинија во рацете, во којшто е поставена глава од теле, испружена кон тројцата ангели. Тој е предаден скоро во чист профил. До Аврама се наоѓа жена му Сара, која гледа зад зелената завеса на вратата од куќата кон ангелите, слушајќи ги зборовите на еден од ангелите што му рекол на Аврама: Догодина ова време пак ќе дојдам кај тебе, а твојата жена Сара ќе има син (гл. 18). Сара има црвена облека и жолт ореол. Архитектурата е облицивана со мермерни плочи. На зградата во која се наоѓа Сара има еден фрриз од прозорци со полукружни арки над кои се наоѓа една бифора. Покривот е на две води со тимпанон на фасадата. Оваа зграда со еден ѕид се поврзува со зградата од десната страна на композицијата. Овој ѕид, којшто во горниот дел има орнаментален корниз, истовремено

служи како фон на трите ангели. Со раскошната архитектура, како и со некои детали, оваа композиција отстапува од библискиот текст¹⁵⁾.

Во продолжение на оваа композиција (како илустрација на еден ист расказ) предадени се четири моменти од композицијата Жртва Аврамова (сх. I бр. 35, Т. V). Илустрацијата на расказот започнува со претставата на Аврама како ги слуша зборовите на Господа (којшто е претставен симболично во горниот дел под облаците со рака во гест на благослов) со коишто го кушал Аврама велејќи му: „Земи го синот свој, милиот твој единец Исак и оди во земјата Морија и спали го таму на жртва на брдото што ќе ти го кажам“ (гл. 22). Аврам стои простум со тежината на левата нога, со поглед кон небото и прекрстени раце на градите. Тој е облечен во зеленикав хитон и црвеникав химатион. Потоа, пред една раскошна, со огромни димензии, мермерна архитектура (со бели мермерни колони и жолти капители), претставен е Аврам како го товари магарето со дрва. На Аврама му помагаат двајца младичи кои се десно од него, а пред магарето е едно дете што го држи јагето од магарето, во кое, секако, треба да се препознае синот на Аврама, Исак. Со извојувањето на Исака уметникот сакал да ја истакне жртвата на Аврама. Исак и младичите се облечени во кратки бели кошули, жолтеникаво осенчени. Третиот момент го илустрира оној дел од расказот во кој се зборува дека Аврам им рекол на своите момци да останат со магарето, а тој со син му ќе оди да се помоли на бога („И откако ги зеде Аврам дрвата за жртва ги натовари на сина си Исака а сам во своите раце го зеде огинот и ножот“, гл. 22). На фреската Аврам навистина држи во левата рака голем нож, а во десната една плетка чинија, со црвено дно и бели точки во средината што го претставуваат огинот. Аврам е предаден во од. Пред него оди Исак натоварен со дрва. Лево од нив е магарето и момците што го чуваат, држејќи го за јагето. Задниот дел од магарето е скриен од брегот, така што се гледа само главата, дел од самарот и предните носе. Од овој дел на композицијата започнува ридот што во предниот дел е зеленикав, а кон врвот жолтеникав, каде е претставен четвртиот момент од расказот, односно жртвувањето на Исака. Жртвеникот е претставен со поставени камења околу дрвата на кои е поставен Исак со згрчени нозе и слободни раце. Аврам со десното колено го притиснал Исака кого со десната рака го држи за коса, а со левата, приближувајќи го ножот, е спремен да го заколе. Над него е ангелот што го спречил Аврама да го жртвува сина си. Аврам, свртен со главата кон ангелот, го гледа јагнето, што се наоѓа на брегот десно од него, определено за жртва.

На оваа композиција има четири натписи што ги објаснуваат споменатите четири моменти. Првиот натпис се наоѓа лево од првата претстава на Аврама, односно над јагнето. Натписот е деломично сочуван (сл. 5). Вто-

..... ΑΒΡΑΜ ΑΒΡΑΜ· ΖΙΩΛΑΝ ΣΟΛΟΚΑΙ· ΠΕΩΚΥ
 ΕΠΕΘΗ ΑΕΝ· ΤΕΛΑΒΕΝΔΕΚΤ ΠΥΡΝΟΤΑ
 ΧΕΝΑΚΤ ΜΑΧΑΙΡΑ

Сл. 5. Натпис што се наоѓа лево од првата претстава на Аврама
 Fig. 5. Inscription à gauche de la première présentation d' Abraham.

риот натпис се наоѓа меѓу двете мермерни колони на зградата. Овој натпис, предаден во пет реда, е скоро уништен. Третиот натпис се наоѓа над момците што го чуваат магарето. Тој е во седум реда и доста добро сочуван

¹⁵⁾ За разлика од св. Софија во Охрид во San Vitale во Равена трите ангели, сообразно со библискиот текст, седат под едно дрво.

(сл. 6). Под овој натпис се гледаат траги од буквите на еден постар натпис. Последниот натпис се наоѓа под жртвеникот и деломично е сочуван (сл. 7).

* * *

Северен ѕид

Композицијата Службата на св. Василие го претставува моментот кога св. Василие го поставува свитокот со својот текст на с-етата литургија на часната трпеза, следен од тројца свештеници (сх. I бр. 36), (Т. VI) Лево од нив, под една арка, е претставена група од осум личности (сл. 8). Св. Василие е наведнат, со кафево-црна брада и облечен во бела синкаста туника, жолтеникав фелон и омфор со црни крстови. На свитокот што го држи пред себе е следниот натпис во четири реда: + κ̅ε̅ο̅θ̅ς̅ ἡ̅ μ̅α̅ρ̅ν̅ο̅ κ̅τ̅ι̅σ̅α̅σ̅ ἡ̅ ρ̅α̅ς̅. Трпезата, чијшто цибориум завршува пирамидално и има четири колони од жолтеникав мермер, е покриена со син чаршав врз кој е поставен вертикално диск со жолт круг и крст во средината (секако просфора), пехар и евангелие¹⁶). Предниот дел од чаршавот е украсен со крст поставен во правоа-

голна рамка чии страни се прекинуваат во средината. Крај цибориумот се двајца ѓакони со рипиди во рацете. Едниот ѓакон е од десната страна на цибориумот, свртен скоро со грб и облечен во жолтеник в стихар, а другиот зад цибориумот облечен во зеленикав стихар. Тројцата свештеници што го следат Ва-

Κ. Θ. ΣΑΤΕΔΥΤΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΙΣΟΝΟΥΕΙΩ

ΔΕΚΤΟΠΑΙΔΑΡΧΟΝ

ΔΙ' ΕΛΕΥΣΟΜΕΘΑΙ ΕΩΣ

ΟΔΕΚ Π. ΣΚΥΝΤΙΣΑΝΤΕΣ

ΠΡΟΣ ΗΜΑΣ ΑΝΑΓΕΥΩ

ΜΕΝ +

ΔΕ ΑΒΡΑΑ

ΔΑΣΚΙΑ ΑΚΤΟΝ

Сл. 6. Натпис на композицијата Жртва Аврамова - над момците што го чуваат магарето
Fig. 6 Inscription de la composition Sacrifice d' Abraham - au dessus jeunes gens gardant l'âne

Сл. 7. Натпис под жртвеникот на композицијата Жртва Аврамова
Fig. 7. Inscription sous le bûcher de la composition Sacrifice d' Abraham.

силија се облечени во синкасти туники и темно-кафеави фелони. Од осумте фигури под арката предните четири се гледаат цели, од кои три се облечени во темно-зеленикави облека, а четвртиот, односно вториот по ред, во црвена облека. Од нив предната фигура е со прекрстени раце, а крајната со раце во гест на молитва (сл. 8). Композицијата има раскошна архитектура. Особено интересна е архитектурата над арката што има четири колони поврзани со арки во чија внатрешност се гледаат три врати со решетки изведени со црна линија врз црвена позадина. Си от што го поврзува левиот дел од архитектурата со десниот е облицован со виолетни мермерни плочи. Зад него, во средината, е куќа со покрив на две води врз која е префрлена зелената драперија што ги поврзува двете споменати згради.

¹⁶) Андреј Грабар прв ја публикувал оваа композиција и укажал на некои иконографски и стилски особености (André Grabar, La peinture byzantine, издање Skira).

Во композицијата Видението на Јован Златоуст, Јован е претставен легнат на темно-кафеава постела покриена со зелен чаршав и црвена перница (сх. I бр. 37), (Т. VII). Лево е Христос со дванаесетте апостоли. Христос е приближен до постелата и го благословува Јована. Иако неговата фигура е доста уништена, се гледа дека има жолт хитон и сино-црвеникав химатион. Зад него во шест реда постоел натпис што е напoлно уништен. Апостолите се облечени во класични облека. Најдобро е сочувана фигурата на апостол Павле којшто е облечен во син хитон и химатион и предаден со испружени раце кон Јована. До него е апостол Петар, облечен во син хитон и зеленикав химатион, со свиток во левата рака, а со десната испру-

Сл. 8. Детал од композицијата Службата на св. Василие (сх. I бр. 36)
 Fig. 8. Détail de la composition Liturgie de Saint — Jean Chrysostome (sch. I № 36)

жена кон Јована. Зад Јована и Христа се издига двоспратна зграда, со покрив на две води, со мермерни плочи, а зад апостолите планина предадена со црвена боја и зарамнети врвови.

Композицијата Скалите на Јакова по своите димензии е многу помала од претходните (сх. I бр. 38), (Т. VIII). Јаков е претставен десно, легнат на

трева, налактен на левата рака со камен под главата (прва кн. Мојсиева гл. 28 точ. 11). Јаков е голобрад младич облечен во црвена куса кошула. Скалите се лево од него со четворица ангели претставени како слегуваат и се качуваат¹⁷⁾ (прва кн. Мојсиева гл. 28. точ. 12). Во горниот дел на композицијата во бело полукружно пространство е попрсјето на Господа претставен со бела куса брада и крст на ореолот (прва кн. Мојсиева гл. 28 точ. 13). Лево и десно од него е следниот натпис: 'οναλεος | η μ(εψ)ων. Во позадината е претставен брег над којшто се наоѓал натпис во три реда, сега уништен.

Во композицијата Трите младенци во ужарена печка, чијшто лев дел е доста уништен, младенците се претставени од колена нагоре во стојка на молење од кои средниот е во поза на орант. (сх. I бр. 39), (Т. IX). Зад нив, во сразмерно поголеми димензии, е ангелот. Печката има три отвора низ кои се гледа црвен пламен.

Во полукалотата на апсидата е Богородица со Христос на трон (сх. I бр. 40, Т. X). Христос е во мандорла којашто Богородица ја држи со двете раце. Богородица има отворено-син хитон и сино-црвеникав мафориум со жолта панделка по работ. Нејзината облека е исцртана со потенцирана црна линија. Таа седи на трон врз две перници од кои едната е светло-црвена а другата зелена. Под носете се наоѓа жолто обоен пиедестал. Страните на пиедесталот се богато украсени со бисери и црвени скапоцени камења, поставени на црна основа. На наслонот од тронот е поставена отворено-зелена драперија, богато украсена со орнаменти изведени со црвена боја. Рамката од тронот е орнаментирана со стилизирани палмети. Особено раскошно и разнообразно е украсен долниот дел од тронот. Во мандорлата, чијашто внатрешност е нијансирана со зелен тон, Христос е претставен седнат и во цел раст. Тој со десната рака благословува, а во левата држи мисионерски свиток. Христос е облечен во жолтеникав хитон и химатион со бело шрафирани осветлувања. Неговиот појас е отворено-син. За разлика од образот на Богородица, која има блед инкарнат, инкарнатот на лицето на Христа е потемен, а формите попластични. Лево и десно од Богородица сочувана е сигнатура $\mu\eta\rho\ \theta\upsilon\ \alpha\ \text{од}\ \text{Христа}\ \iota\epsilon\ \chi\varsigma$.

Над оваа фреска подоцна бил поставен втор слој малтер на којшто била исто така живописана Богородица со Христа на престол. Поради предното, првиот слој на малтерот е исчукан и фреската деломично уништена. Втората Богородица со Христа на трон се разликува од првата не само по стилот, туку и по стојките на Богородица и Христа. Кај втората композиција Христос е седнат во skutот на Богородица, свртен со главата на лево (во три четврти) додека носете му се поставени кон десно. Паѓа в очи лекиот, транспарентен превез, префрлен преку голите гради и раце на Христа. Оваа фреска, судејќи по стилот, може да се датира во XII-XIII век. (сл 9).

Централен свод

Сводот е поделен на две зони. Во долната зона е претставен фриз од ангели (по пет од едната и другата страна), коишто се движат кон апсидата, односно кон Богородица со која претставуваат иконографска целина (сх. I бр. 41). Ангелите се претставени потклекнати и со наведнати глави. Нивните испружени раце, согласно со етикецијата на византискиот двор, се покриени со делови од сопствените химатиони (сл. 10, 11). Движењата на ангелите, како и крилјата се повторуваат (во движењето третиот ангел од јужната страна и вториот од северната прават извесно отстапување затоа што овие ангели не се како другите, сосем клекнати). Интересно е да се одбележи дека, иако ангелите се повторуваат, има детали со кои

¹⁷⁾ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, p. 99.

тие се разликуваат. Пред сè, тоа е разновидноста на боите на облеклото. Понатаму, постои разлика и во драпирањето, со кое сознательно се настојува да се избегне монотонијата и стереотипноста.

На сводот, во горната зона, е претставено Вознесението (сх. I бр. 42, Т. XI). Во центарот е Христос, седнат на еден светлостен сноп, кој претставува

Сл. 9. Богородица со Христа — на вториот слој малтер (XII—XIII век), (сх. I бр. 40)
Fig. 9. La Vierge avec le Christ — sur la deuxième couche de peinture (XII—XIII s.), (sch. I № 40)

виножито. Тој со десната рака благословува, а со левата држи мисионерски свиток, потпрен на коленото. Христот има жолт хитон и химатион со кафеави засенчувања и светло-кремови осветлувања. Неговата фигура е поставена во кружна мандорла, сино нијансирана, со седум сегменти. Нијансите

на сегментите од мандорлата на периферијата се светли, а кон центарот темно-сини. Мандорлата ја држат четири ангели (сл. 12). Ангелите се групирани симетрично. Разнообразност постои во боите на облеклото, со што се настојувало да се избегне строгото акцентирање на симетричноста која се гледа не само во диспозицијата, туку и во драпирањето. Првиот ангел од северната страна има зеленикав химатион и син хитон, а вториот кафе-аво-виолетен химатион и син хитон. Од јужната страна првиот ангел има синкав хитон и химатион, а вториот зеленикав химатион и син хитон.

Сл. 10. Детал од фризот на ангелите (сх. I бр. 41)
Fig. 10. Détail de la frise des anges (sch. I № 41)

Покрај ангелите имало натписи и тоа на јужната страна во три реда, а на северната во два. Останати се само темни траги од буквите.

Лево и десно од Христа, по должината на сводот, претставени се во цел раст 12 апостоли, двајца ангели, Богородица и еден пророк. Сметајќи од исток кон запад, на јужниот дел од сводот, прво е претставен млад апостол со грб свртен кон гледачот, со дигната глава нагоре и десна рака поставена до образот. Тој е облечен во син хитон и црвеникав химатион (Т. XII). Апостолот до него е претставен во од со десната нога напред, а со левата во таква положба што се гледа стапалото. Тој има зеленикав хима-

тион и син хитон. Неговите раце се поткренати нагоре. Стојката му е екстатична, а облеклото сообразно со движењето (Т. XII). Следниот апостол со телото е претставен en face, а со лицето во три четврти (Т. XII). Неговите раце се подигнати во височината на градите и имаат извонредно убава гестикулација. Кај овој апостол хитонот е син, а химатионот жолт. Неговата стојка, како и паѓањето на диплите, е пореална од претходните. Четвртиот по ред апостол е свртен скоро со грб кон гледачот, иако нозе-

Сл. 11. Детал од фризот на ангелите (сх I бр. 41)
Fig. 11. Détail de la frise des anges (sch. I № 41)

те му се во профил (Т. XII). Неговата стојка е екстатична, а рацете нелогично предадени, бидејќи прстите од левата рака се претставени на десната и обратно. Фигурата на ангелот што следува го прекинува фризот на апостолите (Т. XII). Ангелот има достоинствена, мирна античка стојка, што е во контраст со апостолите. Тој е облечен во син хитон и зеленикав химатион. Со десната рака благословува, а во левата држи скиптар. Десно од ангелот, во едно извонредно живо движење, претставен е апостол со

кој продолжува фризот (Т. XII). Неговото облекло е исто како кај претходниот апостол. Шестиот апостол, со кој завршува овој фриз, е свртен кон претходниот и гледа во Христа. Неговата лева рака е подигната во височината на главата, а десната, што се наоѓа под химатионот, предадена со снажна форма, ја држи до појасот. На крајот на овој фриз е претставен пророк со корона на главата (Т. XII). Неговата десна рака е дигната нагоре, а во левата држи отворен свиток со натпис во седум реда, $||...|ε||...|ϝ...|$ βλκαιελετ|ασθηελε|τασθηελε||ρωναυ||...|ων|. Пророкот е облечен во сина туника врз која е префрлен кафеаво-виолетен плашт, закопчан со фибула на десното рамо. На плаштот се гледа правоаголна жолта, орнаментирана површина која, секако, го претставува хошенот, односно напрсникот кај старозавет-

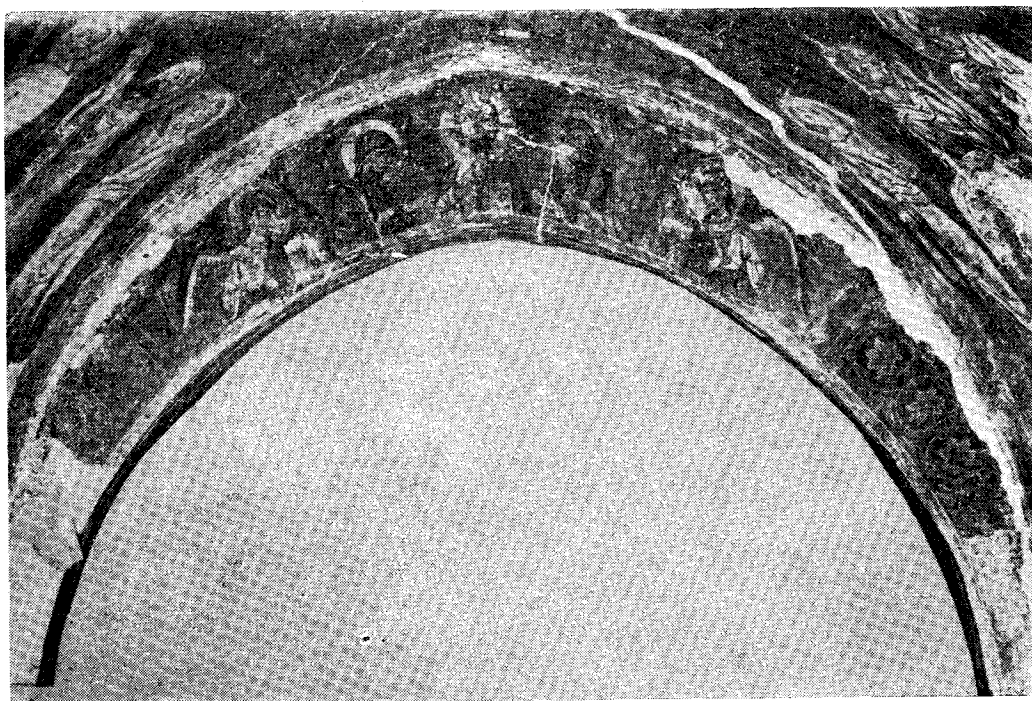

Сл. 12. Детал на ангел од композицијата Вознесение (сх. I бр. 42),
Fig. 12. Détail d'un ange de la composition l'Ascension (sch. I № 42)

ните свештеници. Долниот раб на туниката има исто така жолта површина со орнаменти и бисери.

На северниот ѕид, во состав на композицијата Вознесение, се наоѓаат шестмина апостоли, Богородица и еден ангел во средината. Сметајќи од исток кон запад, како пандан на младиот апостол од јужната страна, претставен е млад апостол скоро во ист гест (Т. XIII). Тој е облечен во син хитон и жолтеникав химатион. Апостолот до него, којшто е облечен во син хитон и кафеаво-виолетен химатион, е со подигнати раце кон Христа (Т. XIII). Следниот апостол, којшто е свртен скоро со грб кон гледачот, облечен е во син хитон и жолт химатион (Т. XIII). Тој со десната рака благословува. До него, во молебна стојка, на жолт пиедестал претставена е Богородица (Т. XIII). Пиедесталот е украсен со бисери и скапоцени камења поста-

вени врз црн фон. Богородица е облечена во син хитон и црвено-синкав мафориум. До Богородица е ангел, којшто со стојката и гестот на рацете претставува пандан на ангелот од јужната страна (Т. XIII). Тој е облечен во син хитон и црвен химатион. Другите тројца апостоли се свртени во обратен правец од претходните. Апостолот до ангелот со десната рака благословува. Облечен е во синкав хитон и химатион (Т. XIII). Следниот апостол, облечен во син хитон и жолт химатион, е предаден во три четврти со динамично движење (Т. XIII). Неговиот образ е доста уништен. Од последниот апостол, којшто е многу уништен, се гледа само дел од црна куса брада, син хитон и црвеникавиот химатион. Неговата глава е свртена така што се гледа левото уво.

Сл. 13. Композиција Деисиз (сх. I бр. 43)
Fig. 13. Composition Déisis (sch. I № 43)

Фонот, како и во останатите фрески, е поделен во два дела— зелен и син. За разлика од останатите композиции, зелениот дел претставува нерамна конфигурација која всушност предава благи ридови со богата вегетација. Меѓу секоја фигура е поставено дрво, симбол на рајот. Дрвата имаат различна форма, но гранките се предадени на ист начин. Врз темно зелена основа се поставени во редови светло зелени и црни точки што имитираат лисја.

Стојките на фигурите од композицијата Вознесение се одликуваат со тоа што во нив уметникот предал силно движење, потенцирано по сопствена инвенција со извесна нелогичност и екстатичност. Предното паѓа в очи до толку повеќе што меѓу овие фигури има и такви што се истакнуваат со логична и одмерена гестикулација како и совршена класична елеганција.

Сл. 14. Богородица со Христа на северниот столбец. Композицијата претставува една варијанта од типот Умиление. (сх. I бр. 45)
 Fig. 14. La Vierge avec le Christ sur le pilier nord. La composition représente une variante du type Umilenié (sch. I № 45)

Над конхата е композицијата Деисиз (сх. I бр. 43). Попрсјето на Христа е предадено *en face*, а на Богородица и Јован Крстител, како што е уобичаено, во три четврти. Христос, кој ште е облечен во жолт хитон и виолетно син химатион, со десната рака благословува, а во левата држи еван-

гелие. Неговиот образ е доста уништен. Богородица има сино-виолетен мафориум, а Јован зеленикав химатион. Композицијата е фланкирана со двајца ангели, исто во попрсја, облечени во зеленикави, раскошно украсени со бисери, туники врз кои преку едното рамо е префрлен темно-син химатион. Ангелите со едната рака држат скиптар, а другата е во гест на моление (сл. 13).

На западните страни од столбците што го носеле архитравот од првобитниот иконостас претставени се композиции Богородица со Христа. Во композицијата на јужниот столбец Богородица е претставена седната во полу-кружна арка на трон без наслон врз црвена перница, со син мафориум (сх. I бр. 44), (Т. XIV). Христос кој седи во skutот на Богородица, облечен во жолтеникав хитон и химатион, во левата рака држи свиток, а со десната благословува. Под оваа композиција дочуван е дел од цокалот со имитација на мермер. Од композицијата на северниот столбец фрагментарно е дочуван само делот од рамото на Христа надолу (сх. I бр. 45, сл. 14). Христос седи во skutот на Богородица од левата страна. Тој со левата рака се држи за левата рака на Богородица. Неговото тело е поставено косо со до колена голи и прекрстени нозе. Богородица има син мафориум, а Христос жолта куса кошула и орнаментиран појас. Под композицијата фрагментарно е дочуван цокалот којшто е идентичен со цокалот на јужниот столбец. Оваа композиција секако претставува една варијанта од композицијата Умиление¹⁸⁾.

Гаконикон

Во гакониконот, на северниот и јужниот сид, над цокал што имитира мермер, живописот е предаден во две зони. Во првата зона се светци во цел раст, а во втората попрсја во правоаголни рамки и кружни медалјони. Во апсидата, над цокалот, има две зони: светци во цел раст и биста на Јован Крстител. На сводот се сцени од животот на Јован Крстител.

Јужен сид

На јужниот сид, сметајќи од запад кон исток, првиот светец во цел раст е уништен и од него е дочуван само дел од главата (сх. II бр. 1). На просторот што го заземал овој светец покасно се живописани двајца светци, поделени со црвена бордура (сл. 15). Кај првиот од сигнатурата се чита //..αγαθ//... Светецот до него има зеленикав фелон и син хитон (сх. II бр. 2). Во левата рака држи евангелие, а десната му е уништена. Од сигнатурата се чита само //...κ1//.. Следниот светец е со долга бела брада. Тој со раката под жолтиот фелон држи евангелие (сх. II бр. 3). Од сигнатурата се чита οαγιοσ Κυ(ρ)/// Δ(1)δασκάλοσ|τω//... Потоа доаѓа светец со уништена сигнатура, облечен во сина туника и виолетно-кафеав фелон (сх. II бр. 4). Од сигнатурата се чита //...|1//ωβ//.. Следува непознат светец со сина туника и зеленикав фелон (сх. II бр. 5). До него е светец од чија сигнатура се чита οαγιοσ //..ρελο(ς)//π//... (сх. II бр. 6). Од сигнатурата на следниот светец се чита οαγιοσ κυρ(α)///(σ)ορτινης (сх. II бр. 7). Две ниши го прекинуваат фризот на светците во цел раст. Меѓу двете ниши, горе, е св. Антипас, οαγιοσ | Αντιπασ во кружен медалјон со црвен фон (сх. II бр. 8), овичен со жолта рамка. Последниот светец во цел раст има сина туника и виолетен фелон (сх. II бр. 9).

Во втората зона во правоаголни жолти рамки се предадени попрсја врз зелен фон. Рамките се закачени на сина позадина со два клинца. Светците имаат еван-

¹⁸⁾ Поопширно за споменатите композиции Богородица со Христа види ја статијата на П. Миљковик-Пепек, Една значајна композиција во црквата св. Софија во Охрид, во Археолошки весник на Музејско конзерваторското друштво на НРМ бр. 2, год. III, 1955.

ѓелија што ги држат со раката под епитрахилот. Сметајќи од исток кон запад, од сигнатурата на првиот светец се чита $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma \ \parallel\parallel\parallel\parallel\ \eta\sigma\iota\sigma\mu\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\tau\iota\varsigma$ (сх. II бр. 10, Т. XV). До него е св. Тимотеос, (Τ)ημοθεος|οκσυβολυς (сх. II бр. 11, Т. XVI). Овој светец како и претходниот можат да послужат, поради тоа што се сосем добро дочувани, за проучување на постапката при моделирањето на образите. Сигнатурата на следното попрсје е уништена. Тој е облечен во синкав фелон и има бела, широка, долга брада (сх. II бр. 12). Сигнатурата е уништена и на следните двајца светци (сх. II бр. 13, 14).

Сл. 15. Детал од глава на светец од првобитниот живопис и два светци од покасен период (сх. II бр. 1)

Fig. 15. Détail de la tête d' un saint de la première couche de peinture et deux saints d' une période postérieure (sch. II № 1)

Од големата сигнатура (во три вертикални реда) кај следниот светец се чита /ρόλος//... οαγίος Γρ//...//... (сх. II бр. 15). Во последната рамка се поставени два антиохиски патријарха, од кои вториот е св. Евстатие, οαγίος Ευσταθιος (πα)ρη(αρχ αν)τιο(χεια) (Т. XVII), а првиот непознат //...|(π)ατριαρχ αντιοχεια (сх. II бр. 16).

Северен ѕид

На северниот ѕид, сметајќи од исток кон запад, во првата зона на првиот столбец е претставен светец од кој се гледа само горниот дел и дел од туника, бидејќи не е целосно исчистен. Од сигнатурата се чита само //...|ατ//... (сх. II бр. 17). На вториот столбец е ерусалимски епископ, облечен во син хитон и црвено-розов химатион (сх. II бр. 18). Тој од светците во цел раст во првата зона, по своето облекло, претставува исклучок. Врз химатионот има епитрахил. Од сигнатурата се чита //...|//...|θς ιερσλμ ελ(ισκο)πος), (Т. XVIII). Во втората зона, над претходниот ерусалимски епископ, во правоаголна рамка, се наоѓа исто така ерусалимски епископ со следната сигнатура //ωβος|σαΔελφςθεος ιερσολμ ελ(ισκο)πος (сх. II бр. 19), (Т. XIX). Тој е облечен, како и претходниот, во антично облекло (син хитон и сино-виолетен химатион). До него, во кружен медалјон, се: св. Теофан исповедник, οαγίος θεφάνης|ο(μ)ολογιτης (сх. II бр. 20) и св. Василие Амасиски, οαγίος Β(α)σιλιος|αμασις (сх. II бр. 21). Следува во правоаголна рамка попрсјето на св. Епифани Кипарски, οαγίος Ε(πι)φ(ανιος)|Κυπρς (сх. II бр. 22), потоа, во кружен медалјон, попрсјето на епископ Патрикие, Πρις ελ(ισκο)πος (сх. II бр. 23). Последниот медалјон не е целосно исчистен (сх. II бр. 24). Медалјоните се сразмерно мали, со темно-црвен фон, овичени со жолта панделка.

Во првата зона на апсидата од гакониконот, над цокалот што имитира мермер, во цел раст се претставени шесторица римски папи (по тројца од едната и другата страна на прозорецот). Тие се облечени во туники и фелони под кои се гледаат набедреници и омофори. Во левата рака држат богато украсени евангелија, а со десната благословуваат или покажуваат на евангелието. Сите имаат куси коси и бради и тонзури (со исклучок на св. Григорие Диалогос којшто е ќелав). Од лево на десно се претставени следните римски папи: Прво двајца со уништена сигнатура, οαγίος ι//...|παπας ρωμη(ς) (сх. II бр. 25), и οαγίος//... (сх. II бр. 26) потоа, св. Климент римски, οαγίος Κλημης|ρωμης (сх. II бр. 27), (Т. XX), св. Лав папа римски, (οαγίος Λ)εων|παπας ρωμης (сх. II бр. 28), св. Григорие Дијалогос, οαγίος Γρηγοριος|παπας ρωμης οδιαλογος (сх. II бр. 29) и св. Силвестар, οαγίος Σιλβεστρος|(πα)πας ρωμης) сх. II бр. 30), (Т. XXI).

Во средината, под прозорецот, врз син фон е претставен Христос во попрсје како младо момче. Тој има син хитон и виолетно-црвен химатион. Ова попрсје е доста уништено (сх. II бр. 31).

Во конхата е попрсјето на св. Јован Крстител чија сигнатура е уништена. Тој е облечен во жолт хитон и жолто-зелен химатион. Со десната рака благословува, а во левата држи крст на којшто, во средината, е претставено, во медалјон, попрсјето на Христа, ιϛ|(χς) (сх. II бр. 32), (сл. 16).

На северниот дел од сводот фрагментарно се дочувани сцени од животот на св. Јован Крстител. Сметајќи од запад кон исток, се редат следните композиции: Раѓањето на св. Јован, Бегството на Елисавета со Јована (?), Господ му се јавува на Јована во вид на ангел, Проповед на Јована Крстител и Покрстувањето на Јудејците. Веројатно на јужниот дел од сводот продолжувале композициите: Крштение Христово и Мачењето на Јована Крстител. Бидејќи композициите се предадени по евангелскиот текст и започнуваат со Раѓањето на св. Јован, композицијата Благовештение веројатно била изоставена

Во композицијата Раѓање на Јован Крстител, врз кафеава постела, над која е поставен црвен чаршав, лежи Елисавета потпрена на десниот лакот (сх. II бр. 33), (Т. XXII). Таа има сина туника и зеленикав мафориум. Десно од постелата, на жолто обоен кревет, лежи во пелени св. Јован. Зад постелата, кај нозете, се претставени две жени кои, според легендата, ги претставуваат роднините и пријателите на Захарие и Елисавета. Образите се доста уништени, но се гледа дека едната жена е облечена во жолт химатион и црвено-кафеав хитон. Сцената се одвива пред една зграда, облицована со зелен мермер, која завршува со два реда прозорци и тимпанон над нив.

Од следната композиција дочувани се само два младичи, облечени во куси сини кошули, и траги од една планина (сх. II бр. 34, сл. 17). Веро-

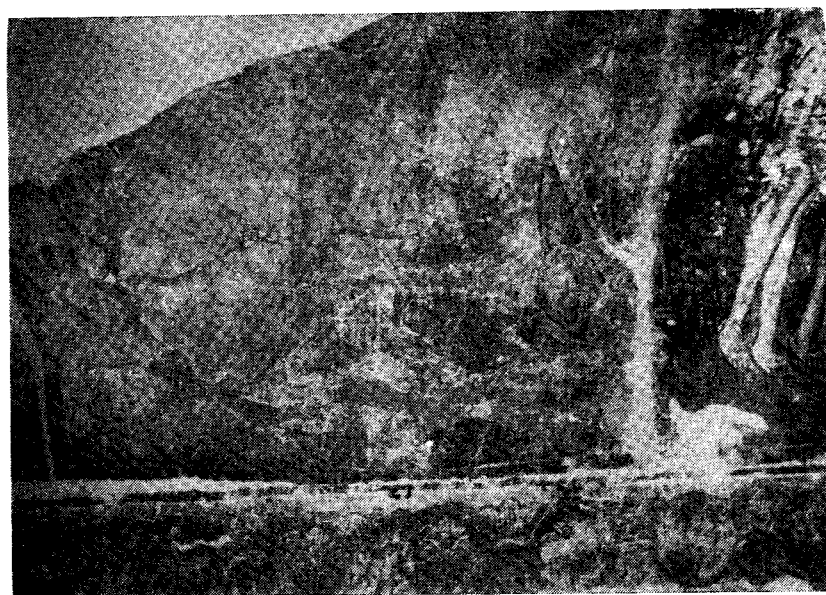

Сл. 16. Попреје на св. Јован Крстител (сх. II бр. 32)
Fig. 16. Buste de st Jean Baptiste (sch. II № 32)

јатно оваа композиција го илустрира оној дел од легендата што е поврзан со заповеста на Ирода да се убијат сите деца и поради која Елисавета со Јована избегала во планините. Следната композиција исто така е доста уништена (сх. II бр. 35). Од неа се дочувани фрагментарно само еден ангел со крила во жолтеникаво-кафеав химатион и син хитон и нозете на една личност, веројатно на Јована. Оваа композиција, секако, го илустрира јавувањето на Господа на Јована (Лука гл. III 2, 3, сл. 18). Претпоследната композиција, што е подобро дочувана, покажува колку во овие композиции уметникот стриктно се држел за евангелскиот текст. Тој во оваа композиција го илустрира текстот по Лука гл. III точ. 7, 8 и 9, односно по Матеја гл. III точ. 7, 8, 9 и 10. Св. Јован Крстител е претставен десно од едно дрво во чие продолжение се наоѓа секира, а лево од истото група Јудејци. Во оваа група може да се препознае еден младич во куса црвена кошула, еден старец со бела брада и уште една личност во куса зелена кошула (сх. II бр. 36), (Т. XXIII).

Сл. 17. Композиција Бегството на св. Елисавета со Јована (?) (сх. II бр. 34)
 Fig. 17. Composition La fuite de ste Elisabeth avec st Jean (?) (sch. II № 34)

Сл. 18. Композицијата Јавувањето на Господа пред Јована (?) (сх. II бр. 35)
 Fig. 18. Composition L' apparition de Dieu à st Jean (?) (sch. II № 35)

Во последната композиција на десниот брег од реката Јордан претставен е Јован Крстител со ореол и кафеав химатион. Тој ја пружа десната рака над главата на еден старец со бела брада, поставен гол и простум во реката, којшто со левата рака го крие сексот. Кон него се приближува гол

младич, наведнат и спремен за да го прими крштењето. На левиот брег е група од три фигури облечени во жолто, зелено и црвено облекло (сх. II бр. 37). Овдека, како што се гледа, Јован Крстител ги покрстува жителите на јудејската земја, исповедувајќи ги своите гревови (Марко Гл. I точ. 5), (Т. XXIV).

Проскомидија

Живописот во проскомидијата на јужниот ѕид е претставен во две зони. Во првата зона се светци во цел раст, а во втората попрсја во правоаголни рамки, закачени врз синиот фон со клинци. На северниот ѕид живописот е многу уништен, но се гледа дека деломично и тој бил поделен на две зони така што во втората зона биле, на источниот дел од ѕидот, попрсја во правоаголни рамки. На западниот дел од овој ѕид сочуван е дел од една композиција што преминувала на сводот. Во апсидата, лево и десно од прозорецот е композицијата Четириесет маченици, а во полукалотата попрсјето на Христа кој ги крунисува мачениците. На јужниот дел од сводот се сцени од страдањата на Четириесетте маченици, кои се нижат без прегради од исток кон запад. Од живописот на северниот дел од сводот останат е само еден незначителен фрагмент.

На јужниот ѕид, во првата зона, сметајќи од исток кон запад, на столбецот е светец во цел раст со скоро уништена сигнатура од која се чита (σαγιος) | Λου(κι)α(ν) (сх. III бр. 1). Тој е веројатно Лукинијан маченик (или Лукијан Антиохиски). Облечен е во сина туника и црвен фелон. Во левата рака држи евангелие, а со десната благословува. На вториот столбец е светец во сина туника и жолт фелон, со евангелие во раката и доста уништена сигнатура од која се чита ο(αγιος) ///...///...Καρπ(ος) (сх. III бр. 2). Тој е веројатно маченик Карпос. Во втората зона, над него, попрсјето во правоаголна рамка го претставува александрискиот патријарх Јован, σαγιος Ιω(αν)ν πατριαρχεις | αλεξανδρειος (сх. III бр. 3), (Т. XXV). Сигнатурата е испишана со црни букви. Второто попрсје во оваа зона (што е исто така во правоаголна рамка) го претставува св. Поликарп, секако Смирненски σαγιος Πολυκαρπος (сх. III бр. 4), (Т. XXVI). И оваа сигнатура е испишана со црни букви.

Северен ѕид

На северниот ѕид од попрсјата дочувано е воглавно целосно попрсјето на св. Спиридон, секако Тримитунскиот епископ од времето на Константина, σαγι(ος) | (C)πυρ(ιδονος) (сх. III бр. 5), (Т. XXVII). Тој во левата рака држи евангелие, а со десната благословува. На главата има плетена капа, веројатно да се подвлече, сообразно со житието, дека през целиот живот бил прост, но смирен по срцето и благ во животот. До него се гледа дел од жолта правоаголна рамка и зелен фон со попрсје кое е сосем уништено. На западниот дел од северниот ѕид е дочуван фрагмент од една голема композиција што веројатно е во врска со мачениците претставени во проскомидијата (сх. III бр. 6).

Во апсидата над цокалот што имитира мермерни плочи е претставена композицијата Четириесет маченици, поделена со прозорецот на два дела (сх. III бр. 7). Извесни делови од композицијата не се очистени. Мачениците се предадени во цел раст како старци, со бели и црни бради, и голобради младичи. Тие се голи, со жолта драперија околу бедрата, врзана со синкав појас. По телата имаат црвени петна, секако крв од истезанијата извршени по заповед на царскиот пратеник Лисиј. Бањата е претставена лево, со купола, во која се гледаат траги од гол човек. Во долниот дел, кај нозете на мачениците, е претставена вода. Над главите во два реда се

претставени короните од кои во долниот ред 18 а во горниот 20. Останатите две корони се наоѓаат во рацете на Христа што е претставен во конхата. Короните се украсени со скапоцен камен и два реда бисери. Над левата група е натпис $\Gamma\omicron\iota\alpha\gamma\iota\omicron\iota$, а на десната $\tau\epsilon\sigma\alpha\rho\alpha\kappa\omega\nu\tau(\alpha)$.

Паѓа в очи дека левата група маченици е работена со поголема интенција за реализирање на пластичноста на формите, одошто десната што е повеќе плоска и шематизирана. Разлика постои и во инкарнатот, бидејќи левата група е со потопол колорит од десната. Мачениците што се наоѓаат зад првиот ред во левата група исто така ја оддаваат разликата што постои во концепцијата за предавање на групи маченици. Кај левата група мачениците се предадени така што се добива впечаток дека тие се поставени во три реда, додека во втората група гледаме само два (Т. XXVIII, XXIX). Овие

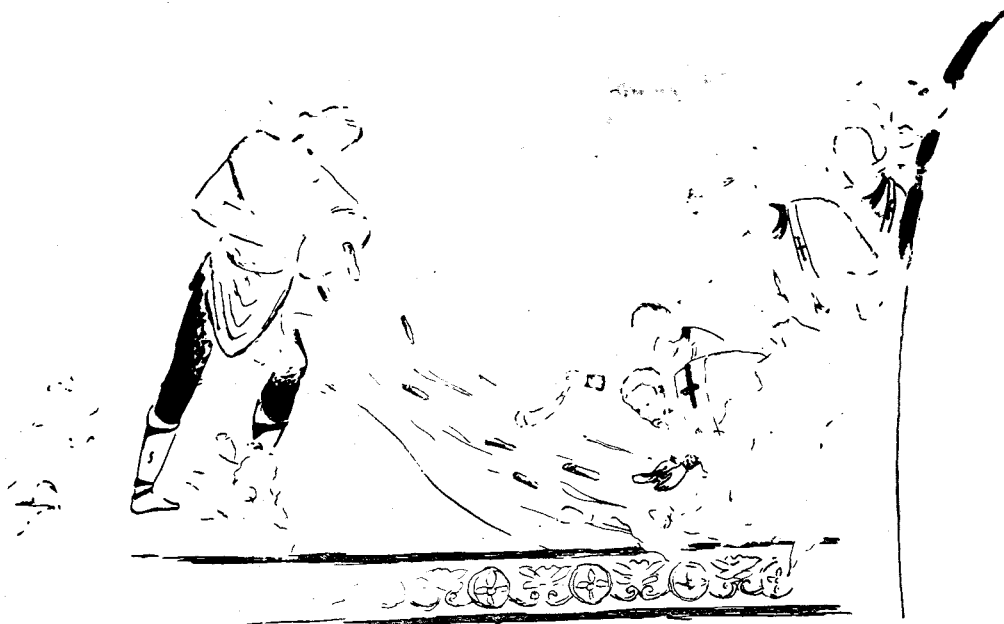
Сл. 19. Попрсје на Христа со две корони во рацете (сх. III бр. 8)
Fig. 19. Buste du Christ avec deux couronnes dans les mains (sch. III № 8)

разлики веројатно резултираат од соработката на двајца зографи во една композиција.

Попрсјето на Христа во конхата, кое е доста уништено (сх. III бр. 8), предадено е со жолтеникав хитон и темно-син химатион. Лево од Христа се чита $\iota\varsigma$ (сл. 19).

Од десната страна на сводот фрагментарно се сочувани композиции што ја илустрираат историјата на Четириесетте маченици од ерменскиот град Севастија. Сметајќи од исток кон запад, прво е претставено Убивањето на Четириесетте маченици (сх. III бр. 9) кое е извршено идниот ден по мачењето во замрзнатото езеро. Во левиот агол претставена е група од маченици од кои предните се наведнати, односно претставени во момент на убивањето. Десно од нив се двајца ратници во силно движење. Првиот, што е облечен во куса црвена кошула, со левата рака го држи за глава еден маченик, а во десната веројатно има нож. Вториот ратник, облечен во сина облека, го повторува гестот на првиот. Пред нив се положени четири трупа на убиени маченици со бели бради (Т. XXX).

Во продолжение претставена е композицијата Пренесување на мртвите Четириесет маченици (сх. III бр. 10). Пред една планина, чии траги тешко се распознаваат, претставена е кола со две тркала во која е впрегнат доста реалистично предаден вол. Зад колата се распознаваат траги од една фигура облечена во син хитон и темно-црвен плашт, веројатно мајката на младиот маченик Мелитон што присуствувала на мачењето и што го поставила во колата мртвото тело на својот син¹⁹⁾. (Т. XXXI). Следната композиција, што е многу уништена, претставува Спалување на Четириесетте маченици (сх. III бр. 11). Се гледаат траги од огинот. Последната композиција што оди до крајот на сводот, го претставува моментот кога се фрлаат коските на Четириесетте маченици во реката и се собираат истите (по три

Сл. 20. Композицијата претставува момент кога се фрлаат коските на Четириесетте маченици во реката што ги собира севастискиот епископ Петар (сх. III бр. 12)
Fig. 20. La composition représente le moment où l' on jette les os des Quarante martyrs dans le fleuve et que l' évêque de Sevestie recueille (sch. III № 12)

дена) од севастискиот епископ Петар (сх. III бр. 12). Оваа композиција е релативно подобро сочувана. Од левата страна на реката претставен е ратник со кошница во рацете од која паѓаат коски, а од десната е епископ Петар, претставен како ги собира коските. Зад него се тројца ѓакони од кои првиот наведнат над реката, со кадилница во рацете, ги кади коските (сл. 20).

Од изложеното се гледа дека ^{*} ^{*} ^{*} распоредот на живописот во светилиштето не е уобичаен за средновековните цркви во Македонија. Оваа одлика

¹⁹⁾ Но матѣрѣ видѣвши ѿставлѣннаго ѣдннаго ѣж сѣина, атвѣргши нѣмошь жѣнскѣю и мѣжѣствѣннѣю крѣпость прѣемини, вза на рамѣни сѣина своѣго, и нѣвожнѣннѣи колѣсамъ послѣдоваши: нѣсомѣннѣ жѣ матѣрѣю мѣчѣннкѣ, радѣжасѣ испѣстн дѣхъ своѣнъ, а матѣрѣ постнннѣи колѣса, тѣло сѣиновиѣѣ мѣртво возвѣржѣ на тѣлѣса стѣхѣ.

пред сè доаѓа како резултат на една концепција определена од специфичните услови кои налагале извесно отстапување од уобичаениот распоред во светилиштето и со кои единствено може да се објасни иконографијата на фреските во оваа црква.

Црквата св. Софија како катедрала на една автокефална црква²⁰⁾ требало и со распоредот на живописот да го одбележи местото што го заземала не само во Охрид туку и на целата територија што влегувала во рамките на Охридската патријаршија, а подоцна и архиепископија. Оваа особеност е логична до толку повеќе што Охридската архиепископија како директен наследник на Самоиловата патријаршија била и понатаму меѓу важните црковни организации на Балканот и покрај тоа што во извесни периоди таа била изразител на разбирањата на Цариградската црква. Во светилиштето во првата зона доминираат образите на цариградските, антиохиските, ерусалимските, александриските и римските патријарси, епископи и папи, односно образите на оние личности што ги претставуваат главните христијански цркви. Тоа значи дека при живописувањето на св. Софија во Охрид се настојувало да се истакне дека и оваа катедрала е претставник на една главна црквена организација рамноправна со оние чиишто главни претставници го заземаат почесното место во светилиштето. Затоа не може, врз основа на овие образи, да се смета како што мисли Н. Мавродинов дека овој живопис е од времето на Самоила²¹⁾, ниту како што мисли Р. Љубинковиќ дека истиот е поврзан со борбата што ја повела Цариградската патријаршија и Охридската архиепископија против Рим²²⁾. Нашето мислење го поткрепуваме со опширното житие на св. Климент. На страна 65 во житието стои дека втората Климентова црква, односно според Д. Коцо онаа што ја досидал до првата²³⁾, „покасно станала катедрала“²⁴⁾ (τοῦτω δὲ καὶ ἑτέραν ἐκκλησίαν προσέδηκεν, ἣν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον εἶδεντο...)

Сообразно со фактот дека охридскиот архиепископ Лав ја подигнал црквата св. Софија во Охрид²⁵⁾ (секако треба да се разбере ја подновил од темели), се поставува прашање кога можела Климентовата црква да послужи како катедрала? Секако не през времето на Лава и Теофилакта. За да може Лав да ја обнови св. Софија од темели требало таа да биде во таква состојба да не можела да служи како катедрала, односно да се наоѓала во урнатини. И кога знаеме какви тешки моменти преживувал Охрид во последните години на борбата на Македонското царство со Византија, а сметајќи како сосем природно дека св. Софија била катедрала през времето на Самоила и неговите наследници, логично е да се мисли дека св. Софија била разрушена во деновите на воспоставувањето на византиската власт во Охрид и дека втората Климентова црква послужила како катедрала во периодот од разрушувањето на св. Софија до нејзиното возобновување од страна на охридскиот архиепископ Лав. Тоа значи дека през времето на

²⁰⁾ Непреправано Р. Љубинковиќ (op. cit. str. 15) и' го одзема правото на автокефалноста на Охридската архиепископија кога вели дека „sama činjenica da je Vasilije II pripojilo ohridsku arhiepiskopiju carigradskoj patrijaršiji i učinio je direktno potčinjenom dvoru pokazuje koliko je važnost pridavao ovom verskom i političkom centru Balkana“. Ова произволно мислење дава неправилен правец и за понатамошните негови заклучоци. Општо е познато дека Василие II, со втората повелба далена на Охридската архиепископија, ја признала автокефалноста на Охридската архиепископија (И. Свџаровъ, op. cit. стр. 58) иако Самоиловата Охридска патријаршија ја свел на ранг архиепископија со право само тој да назначува архиепископи (Историја народа ФНРЈ, прва книга, Београд 1953, стр. 282).

²¹⁾ Н. Мавродинов, op. cit., стр. 40.

²²⁾ Р. Љубинковиќ, op. cit., стр. 15—16.

²³⁾ Димче Коцо, Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопките при „Имарет“ во Охрид, Годишен Зборник, Филоз. факул., Скопје 1948, стр. 180.

²⁴⁾ Теофилактъ, Житие на св. Климента Охридски, во превод од Д. Т. Ласковъ, Софија 1916.

²⁵⁾ Н. Gelzer, op. cit., s. 6.

охридскиот архиепископ Јован (којшто е истовремено и прв охридски архиепископ) катедрала била втората Климентова црква, распективно манастирот св. Пантелејмон. Точно која година охридскиот архиепископ Лав ја обновил св. Софија не може да се каже. Но земајќи го под внимание релативно долгиот период на владавната на архиепископ Јован, како и тоа дека Лав дошол од Цариград, обновувањето на св. Софија секако било во првите години на неговото владеење, што едновременно значи дека фреските во светилиштето како и другите најстари фрески во св. Софија може да се датираат во четвртата деценија на XI век (1037—1040).

Композициите во олтарниот простор воглавно имаат симболичен карактер поврзан со евхаристијата. Распоредот на живописот во факоникот и проскомидијата (како и некои композиции во проскомидијата) во Македонија и надвор од неа до денес не е констатиран. Веројатно постоеле и други цркви со слична, а можеби и идентична диспозиција на композициите, особено во Цариград, каде почитувањето на Четиресетте маченици и Јован Крстител било големо²⁶⁾ но при дадените услови, ние не можеме со сигурност да тврдиме кои се патиштата што водат до примерите. Специјално место и' било дадено и на композицијата Богородица со Христа, а секако и на други композиции од животот на Богородица. Композициите Богородица со Христа покажуваат дека во живописот на св. Софија Богородица била предадена не само според строгите теолошки разбирања туку и со послободна интерпретација сообразна со апокрифите за животот на Богородица.

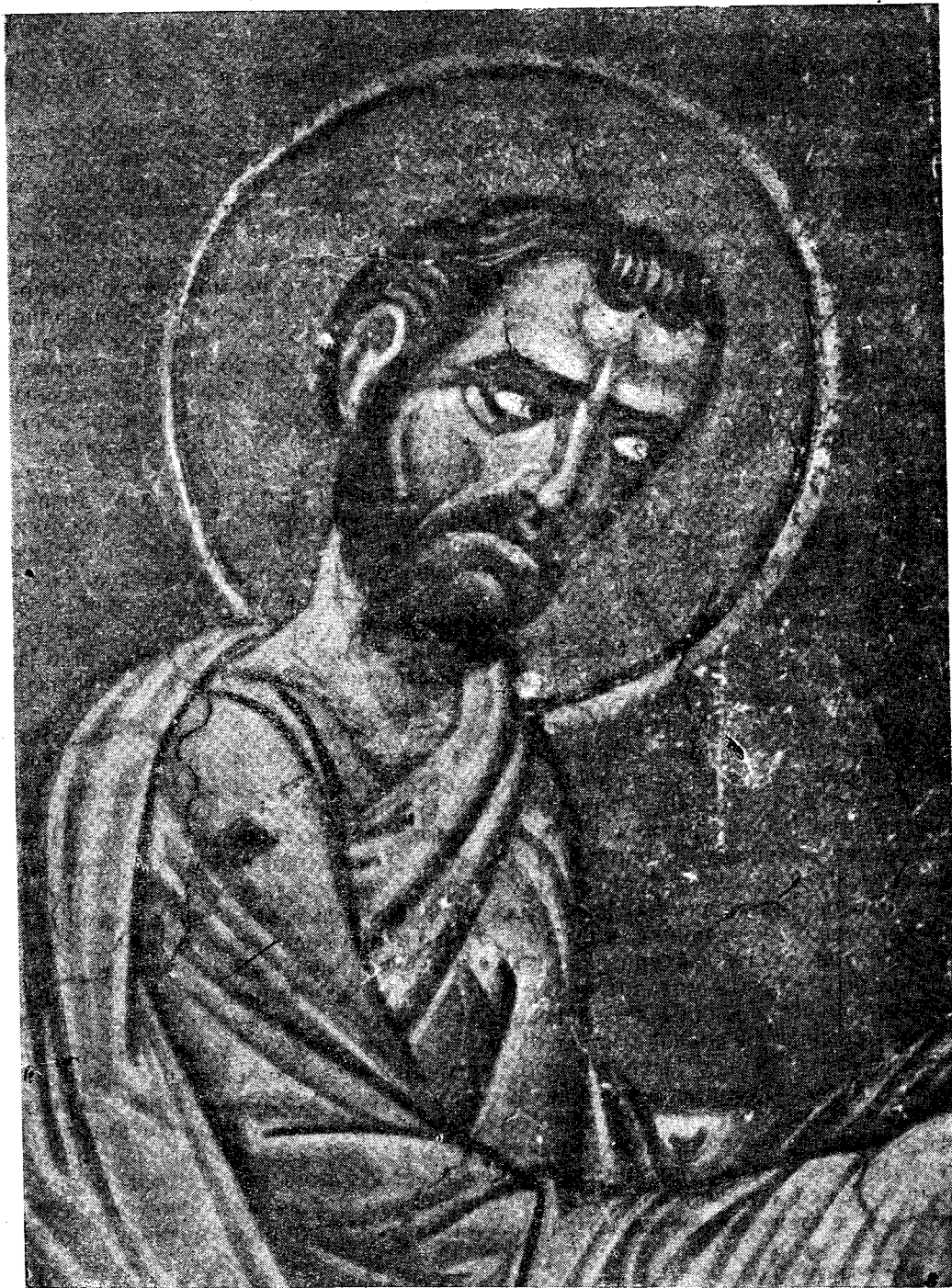
Во изработувањето на фреските уметникот се раководел од настојувањето да ги предаде масите со широки површини користејќи ја и драперијата како примарно средство. И тогаш кога употребува повеќе широки линии отколку што изгледа да е потребно, линиите се предадени со цел да се потенцира формата што е тесно поврзана со положбата на телото. Особено кога се предаваат фигурите во движење широка линија доаѓа до израз. Таа го покажува не само движењето на драперијата, туку заедно со неа и движењето на телото. Линијата има толку големо значење што ја истиснува дури и орнаментиката, иако навистина има фугури со орнаментика, но земено во целина, таа е второстепена.

Монументалниот стил на византиската уметност е доминантен. Во него се констатираат два битни елементи: тенденција за предавање на фигури со антички стојки, со античка достоинственост и грација (ангелите од Вознесението, Т. XII, XIII, Воведението и др.) и настојување да се даде извесен драматизам, интимност и чувствителност на лицата (композиција Четиресет маченици, Богородица со Христа на столбецот северно од парските двери, (сл. 14), попрсјата на јужниот ѕид во факоникот (Т. XV, XVI) и др.²⁷⁾). Во овој живопис кај извесни фигури непознавањето на анатомијата се одразува во нереалните, чудни и полни со движење екстатични стојки. Но и во тие случаи фигурите се живи и тесно поврзани со основната концепција што ја налага мотивот, бидејќи во предавањето на овие фигури, што се воглавно во композицијата Вознесение, уметникот настојувал преку сопствена креација да создаде најпогодни стојки за сизетот во кој функцијата на фигурите е главна. Иако во некои композиции (Причестување на апостоли, фриз од ангели) поедини делови од телото, конструкцијата на главите и гестот на рацете се повторуваат, со живите стојки, со умешното користење на драпериите, секоја фигура живее како индивидуа, а едновременно претставува и дел од композицијата. Симетријата е важен елемент во композициите. Таа е уметнички поврзана со асиметрично поставените фигури (цели или само детали) со кое се потенцира ритмот. Неоспорни уметнички ква-

²⁶⁾ K. Mijatev, *Les Quarante Martyrs à Vadoča*, во *L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, p. 104.

²⁷⁾ Драматизам констатиран е и кај апостолите од композицијата Успение која е публикувана порано, види Ђ. Мано—Зиси, *op. cit.*, стр. 126.

литети се реализирани на лицата особено во моделирањето на формите. Со средства и постапка, секако познати на времето, предадени се физиономи што делуваат импресивно и фрапираат со строгите снажни форми на лицата (сл. 21).

Сл. 21. Апостол од композицијата Причестување на апостолите
Fig. 21. Apôtre de la composition Communion des apôtres

Општата концепција на живописот (не само во светилиштето туку и во целата црква) како и стилските одлики укажуваат на влијанија од кои цариградското било доста големо. Но само со цариградски влијанија тешко би можело да го објасниме овој живопис, особено заради тоа што се констатираат и заеднички одлики со живописот во нартексот во св. Софија во Солун кои се толку јасни што изгледаат дури и доминантни. Не треба да се заборава дека во овој живопис го гледаме и продолжението на костурските фрески од X век²⁸). Во Македонија през времето на Самоила творештвото на полето на уметноста било обусловено секако и со разбирањата на раководните личности кои, ако не целосно, тоа во извесна смисла, се разликувале од соодветните во Цариград и нашле одраз заедно со споменатите влијанија во живописот на св. Софија којшто претставува важен споменик за проучувањето на македонската школа во византиската уметност.

R É S U M É

MATERIAUX SUR L'ART MACEDONIEN DU MOYEN'AGE

LES FRESQUES DU SANCTUAIRE DE SAINTE — SOPHIE D'OHRID

Petar Miljković — Pepek, Musée archéologique Skopje

La disposition des fresques de l'autel, du diaconicon et de la prothésis de Sainte — Sophie, que nous publions comme matériaux pour l'étude de l'histoire de la peinture en Macédoine, est représentée sur les trois schémas ci-joints. Dans la première zone de l'autel, sur les murs du nord et du sud, se trouvent représentés: un saint, l'inscription effacée (sch. I, 1); Saint — Mina de Constantinople, buste (sch. I, 2); un patriarche de Constantinople, l'inscription effacée (sch. I, 3); quatre saints, l'inscription effacée (sch. I, 4, 5, 6, 7); le patriarche de Constantinople Saint — Nicolas, buste (sch. I, 8); un patriarche de Constantinople, l'inscription effacée (sch. I, 9); Saint — Eustache (sch. I, 10); un saint, l'inscription effacée (sch. I, 11); deux diacres, l'inscription effacée (sch. I, 12, 13); Saint — Euplos (sch. I, 14); un diacre, l'inscription effacée (sch. I, 15); trois saints (sch. I, 16, 17, 18); les patriarches de Constantinople Saint — Athanase et Saint — Alexandre (sch. I, 19, 20); un patriarche de Constantinople, l'inscription effacée (sch. I, 21); Saint-Méthode (sch. I, 22); Saint — Tarasias (sch. I, 23); un saint, l'inscription effacée (sch. I, 24); un patriarche de Constantinople, buste (sch. I, 25); un saint, l'inscription effacée, buste (sch. I, 26).

Sur l'abside de l'autel sont représentés: deux saints, l'inscription effacée (sch. I, 27, 28); Saint-Basile (sch. I, 29); Saint-Jean Chrysostome (sch. I, 30); deux saints, l'inscription effacée (sch. I, 31, 32); la Communion des apôtres (sch. I, 33); la Vierge et son fils (sch. I, 40).

Dans la deuxième zone de l'autel, sur les murs du sud et du nord sont représentés: la Rencontre d'Abraham et des trois anges, Philoxénie, Sacrifice d'Abraham (sch. I, 35); la Liturgie de Saint-Basile (sch. I, 36); la Vision de Saint-Jean Chrysostome (sch. I, 37); les Echelles de Jacob (sch. I, 38); les Trois jeunes dans le four (sch. I, 39).

Sur le voûte de l'autel, se trouvent représentés: la frise des anges (sch. I, 41) et l'Ascension (sch. I, 42). Au-dessus de l'abside de l'autel est représentée la Déisis (sch. I, 43).

²⁸) Πελεκανίδης, Καστοριά, I, Θεσσαλονίκη 1953, Πιν. 38, α; П. Миљковиќ — Пепек, Сликарството во Македонија од X, XI и XII век, Разгледи бр. 19, Скопје 1953.

Sur les murs du sud et du nord du diaconicon se trouvent représentés: deux saints, l'inscription effacée (sch. II, 1, 2); un saint, sur l'inscription on peut lire $\sigma\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma\ \text{Κν}(\rho)\delta\|\|\delta\alpha\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma\ |\ \text{Τω}\|\|\|\|\|$ (sch. II, 3); quatre saints, l'inscription presque effacée (sch. II, 4, 5, 6, 7); Saint — Antipas, dans un médaillon circulaire (sch. II, 8); un saint, l'inscription effacée (sch. II, 9); bustes de sept saint dans un encadrement rectangulaire (sch. II, 10–16); parmi ceux-ci se trouvent Saint — Timothée Oxigolis (sch. II, 11) et le patriarche d'Antiochie Eustache (sch. II, 15); un saint, l'inscription effacée (sch. II, 17); deux évêques de Jérusalem (sch. II, 18, 19); sur l'inscription en face de l'un d'eux on peut lire: $\|\|\|\| \omega\beta\omicron\varsigma\ |\ \omicron\alpha\delta\epsilon\lambda\phi\varsigma\ \theta\epsilon\omicron\varsigma\ |\ \iota\epsilon\rho\sigma\omicron\lambda\eta\mu\ \epsilon\pi\iota\sigma\kappa\omicron\pi\omicron\varsigma\ |\dots$; Saint — Théophane le confesseur, dans un médaillon circulaire (sch. II, 20); Saint — Basile d'Amasie, dans un médaillon circulaire (sch. II, 21); Saint — Epiphane de Chypre, buste dans un encadrement rectangulaire (sch. II, 22); l'évêque Saint — Patrice dans un médaillon circulaire (sch. II, 23); un saint dans un médaillon circulaire (sch. II, 24).

Sur l'abside du diaconicon se trouve représentés: deux papes de Rome, l'inscription effacée (sch. II, 25, 26); Saint — Clément de Rome (sch. II, 27); Saint — Léon, pape de Rome (sch. II, 28); Saint — Grégoire Dialogos (sch. II, 29); Saint — Silvestre, pape de Rome (sch. II, 30); Saint — Jean Baptiste, buste (sch. II, 32).

Sur la voûte du diaconicon sont conservées en bon état les compositions suivantes ayant pour sujet la vie de Saint — Jean Baptiste: la Naissance de Saint — Jean (sch. II, 33); l'illustration du texte de l'évangile de Saint — Matthieu, ch. III, 7, 8, 9, 10 (sch. II, 36); Saint — Jean rencontre les citoyens du pays judaïque (sch. II, 37). Les autres compositions, conservées d'une façon fragmentaire, représentent, semble-t-il, la Fuite d'Elisabeth et de Saint — Jean dans la montagne (sch. II, 34); et l'Apparition de Dieu à Saint — Jean (sch. II, 35).

Sur les murs du sud et du nord de la prothésis sont représentés: un saint, l'inscription presque effacée (sch. III, 1); Saint — Karpos, martyr probablement (sch. III, 2); Saint — Jean, patriarche d'Alexandrie, buste dans un encadrement rectangulaire (sch. III, 3). Saint — Polycarpe, évêque de Smyrne sans doute, dans un encadrement rectangulaire (sch. III, 4); Saint — Spiridone, sans doute l'évêque de Trimitoune du temps de Constantin, buste dans un encadrement rectangulaire (sch. III, 5); fragment d'une composition qui se rattache probablement aux martyres représentés dans la prothésis (sch. III, 6).

Sur l'abside de la prothésis sont représentés: les quarante martyres (sch. III, 7) et une buste du Christ (sch. III, 8). Parmi les compositions de la voûte se trouvent: l'Exécution des quarante martyres (sch. III, 9); le Transfert des martyres morts (sch. III, 10); la Crémation des quarante martyres (sch. III, 11); le Jet des os des martyres dans la rivière et leur rassemblement par Pierre, l'évêque de Sévastie (sch. III, 12).

Sur chacun des côtés occidentaux des piliers qui soutenaient l'architrave de l'iconostase primitive est représentés une composition de la Vierge avec son fils (sch. I, 44, 45). La Vierge du pilier septentrional (45) représente une variante de la composition l'Attendissement (Eleusa).

La disposition de la peinture dans le sanctuaire n'est pas celle des autres églises du moyen-âge en Macédoine. Ceci est le résultat d'une conception déterminée par des conditions spécifiques qui imposèrent un ordre différent de celui qui est habituel pour les fresques de sanctuaire, différence qui seule peut expliquer l'iconographie des fresques de cette église.

Sainte — Sophie d'Ohrid, en tant que cathédrale d'une Eglise autonome, devait par la disposition même de la peinture souligner la place qu'elle occupait non seulement à Ohrid mais aussi dans le territoire qui entraînait dans les cadres de la patriarchie et, plus tard, de l'archevêché d'Ohrid. Cette distinction est bien logique, d'autant plus que l'archevêché d'Ohrid, comme héritier direct de la patriarchie de Samuel, était l'une des organisations les plus importantes dans les Bal-

kans malgré le fait qu'à certaines périodes elle exprimait les conceptions de la patriarchie de Constantinople. Dans la première zone du sanctuaire prédominent les figures des évêques et des papes de Constantinople, d'Antiochie, de Jérusalem, d'Alexandrie et de Rome, en d'autres termes les figures des représentants des Eglises chrétiennes principales. Cela signifie qu'on voulait souligner par la peinture même que cette cathédrale représentait elle aussi une organisation ecclésiastique égale à celles dont les représentants principaux occupaient la place d'honneur dans le sanctuaire. Voilà pourquoi, en partant de ces figures, on ne saurait estimer, comme le fait N. Mavrodinov, que la peinture date de l'époque de Samuel, ni même accepter l'avis de R. Ljubinković selon qui cette peinture est liée à la lutte que la patriarchie de Constantinople et l'archevêché d'Ohrid menèrent contre Rome. Nous avons recours pour appuyer notre opinion à la Vie de Saint — Clément où, à la page 65, nous lisons que la seconde église de Clément, c'est-à-dire celle qu'il avait construit, selon D. Koco, tout près de la première, „est devenue plus tard cathédrale“ (..... τούτω δὲ καὶ ἑτέραν ἐκκλησίαν προσέδηκεν, ἣν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντό...).

Du fait que c'est l'archevêque d'Ohrid, Léon, qui avait construit Sainte — Sophie (il faut comprendre par là qu'il l'a entièrement relevée) découle la question suivante: depuis quand l'église de Clément servait-elle de cathédrale? Sans doute non pas du temps de Léon et de Thoéphilacte. Pour que Léon dût restaurer Sainte — Sophie elle devait être en un état tel qu'elle ne pouvait plus servir de cathédrale, c'est-à-dire qu'elle était tombée en ruine. Si on prend en considération les moments difficiles qu'Ohrid avait connus dans les dernières années de la lutte de l'empire macédonien contre la Byzance et si on admet naturel que Sainte — Sophie était du temps de Samuel et de ses successeurs une cathédrale il est bien logique de penser que cette église fut détruite dès les premiers jours du rétablissement de l'autorité byzantine à Ohrid et que la seconde église de Clément a servi de cathédrale à partir du moment de la destruction de Sainte — Sophie jusqu'à sa restauration par l'archevêque Léon. Cela veut dire qu'au temps de l'archevêque d'Ohrid Joan (qui était d'ailleurs le premier archevêque d'Ohrid) le rôle de cathédrale était joué par la seconde église de Clément, soit le monastère de Saint — Pantéléimon. On ne saurait préciser la date où l'archevêque Léon a reconstruit Sainte — Sophie. Cependant, vu la durée relativement grande du gouvernement de l'archevêque Joan et le fait que Léon venait de Constantinople, la restauration de Sainte — Sophie a eu lieu, sans doute, dans les premières années de son gouvernement. Et cela signifie en même temps que les fresques du sanctuaire ainsi que toutes les fresques les plus anciennes de Sainte — Sophie, datent de la quatrième décades du XIe siècle (1037—1040).

Les fresques de l'autel ont surtout un caractère symbolique rattaché à l'eucharistie. La disposition des peintures du diaconicon et de la prothésis (de même que quelques compositions de la prothésis), en Macédoine et ailleurs, n'a pas été constatée jusqu'à nos jours. Il existait, probablement, d'autres églises avec une disposition de peintures pareille ou peut-être identique, surtout à Constantinople où le culte des Quarante martyres et de Saint — Jean Baptiste était très en honneur. Pourtant, dans les conditions données, nous ne saurions affirmer avec certitude quelles sont les voies qui mènent aux exemples. Une place spéciale était donnée à la composition la Vierge avec son fils, et probablement à d'autres compositions ayant pour sujet la vie de la Vierge. La Vierge avec son fils montre bien que dans la peinture de Sainte — Sophie la Vierge était représentée non seulement selon la stricte conception théologique mais aussi avec une interprétation plus libre de l'esprit des apocryphes concernant la vie de la Vierge.

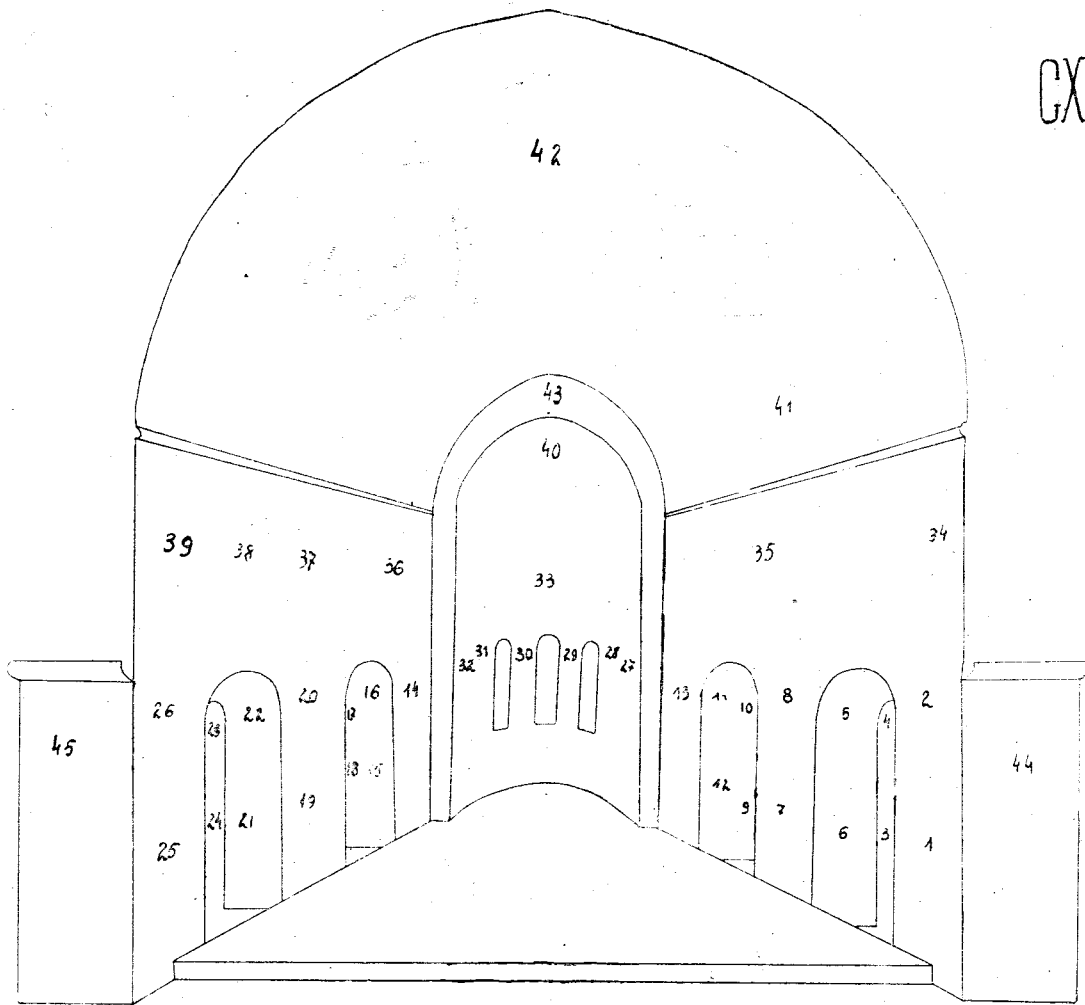
Dans l'exécution des fresques l'artiste s'est appliqué à représenter les masses sur de vastes surfaces; il utilisait encore les draperies comme un de ses principaux moyens d'expression. Et quand il emploie des lignes plus larges même

qu'il ne semble, c'est pour faire ressortir la forme qui est étroitement liée à la position du corps. Lorsque l'artiste reproduit les mouvements du corps la ligne large trouve donc son expression complète. Elle révèle non seulement le mouvement des draperies mais aussi le mouvement du corps. La ligne tient une telle place dans cette peinture qu'elle met en deuxième plan l'ornement même, quoique, il est vrai, il ait des figures avec ornement, mais dans l'ensemble celui-ci n'a qu'un rôle accessoire.

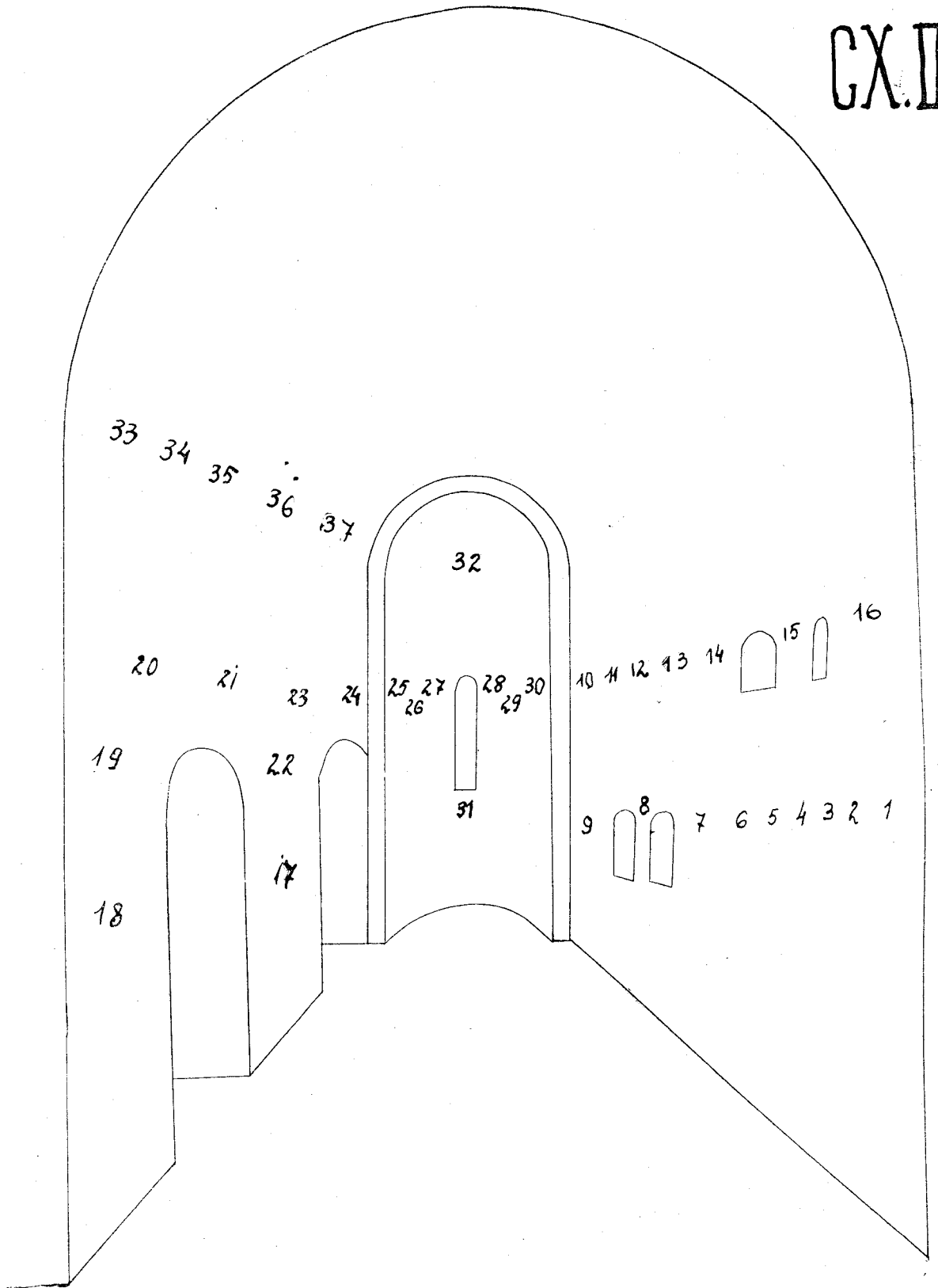
Le style monumental de l'art byzantin y prédomine. On y distingue deux éléments essentiels: la tendance de donner aux figures la tenue, la dignité et la grâce antiques (les anges de l'Ascension (T.XII,XIII), de la Représentation de la Vierge etc.) et l'effort de créer un certain climat dramatique, une représentation pleine d'intimité et de sensibilité (les compositions: les Quarante martyres, la Vierge avec son fils sur le pilier au nord de la porte sainte (fig. 14), les bustes sur le mur méridional du diaconicon (T.XV,XVI). Dans cette peinture l'ignorance de l'anatomie apparaît dans les attitudes extatiques de certaines figures, attitudes irréelles, bizarres et pleines de mouvements. Pourtant, même dans ce cas les personnages sont vivants et étroitement liés à la conception fondamentale du motif, car dans la représentation de ces personnages (surtout dans la composition l'Ascension) l'artiste s'appliquait à trouver, par lui-même, des attitudes de personnages convenant le mieux aux sujets, où la fonction des figures serait la principale. Quoique dans quelques compositions (la Communion des apôtres, la frise des anges) certaines parties du corps, la construction des têtes et les gestes des mains se répètent, chaque personnage, grâce aux attitudes bien vivantes et à l'utilisation habile des draperies, a son caractère propre tout en formant une partie de la composition. La symétrie asymétrique des figures (totales ou partielles), ce qui confère plus de rythme à la composition. Des qualités artistiques incontestables se manifestent dans les visages et surtout dans le modelage des formes. L'artiste a réalisé, avec des moyens et des procédés bien connus dans le temps, des physionomies impressionnantes par leur forme expressive et sévère (fig. 21).

La conception générale de la peinture (non seulement de celle du sanctuaire mais de toute l'église) ainsi que les qualités du style révèlent des influences parmi lesquelles celle de Constantinople est la plus grande. Pourtant, il serait difficile d'expliquer cette peinture par la seule influence de la peinture de Constantinople, surtout parce qu'on constate des ressemblances avec la peinture du narthex de Sainte — Sophie de Salonique. Ces ressemblances sont si évidentes qu'on pourrait même dire qu'elles dominent. Il ne faut pas oublier aussi que dans cette peinture nous trouvons une continuité avec les fresques de Kostur (Kastoria) du Xe siècle. En Macédoine du temps de Samuel la production artistique était encore conditionnée par les conceptions des hommes d'Etat, conceptions qui se distinguaient sinon entièrement du moins en partie de celles de Constantinople et se sont reflétées, en même temps que les influences mentionnées plus haut, dans la peinture de Sainte — Sophie d'Ohrid qui représente un monument important pour l'étude de l'école macédonienne dans l'art byzantin.

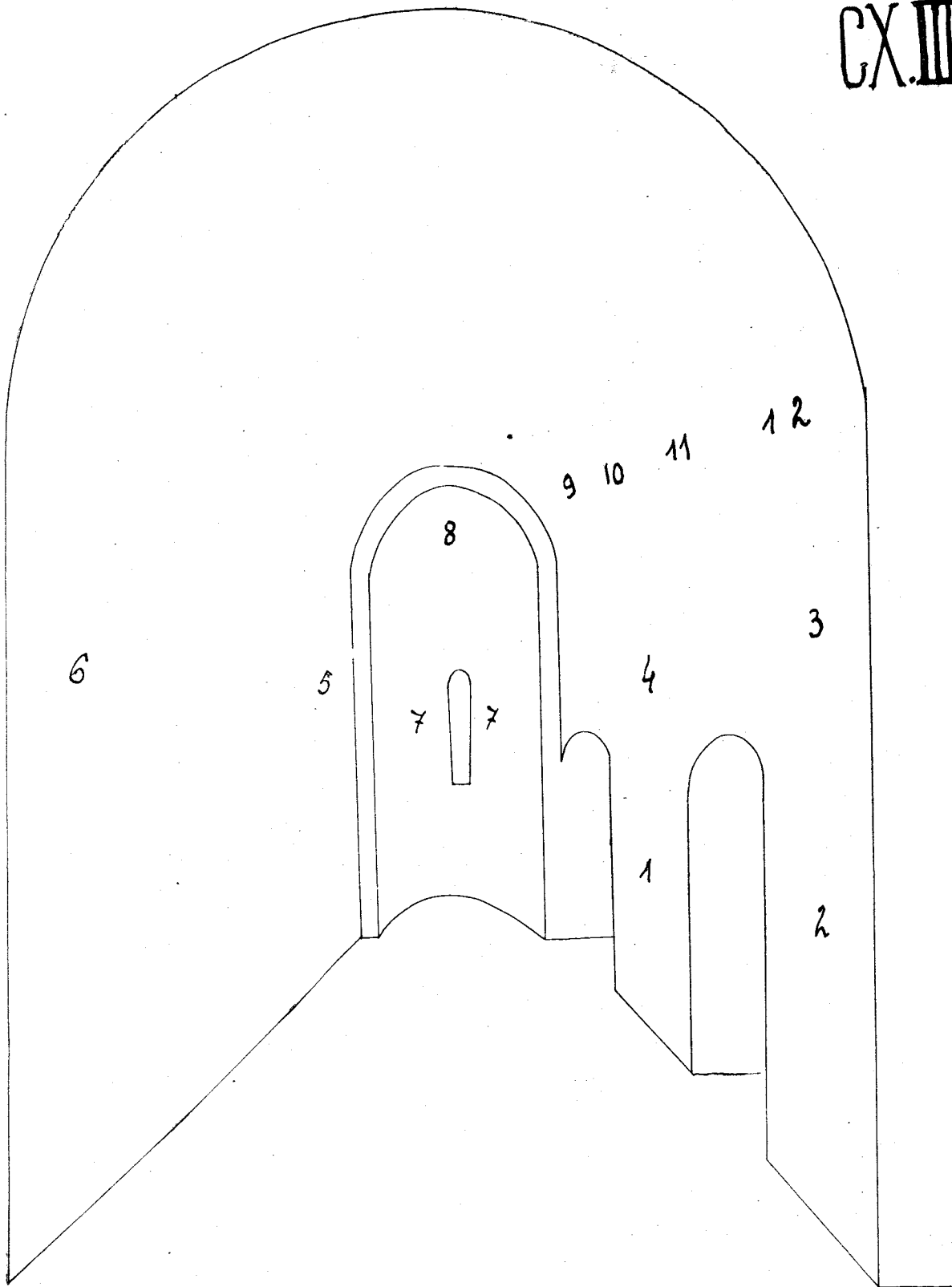
GX.I

CX.II

CX.III

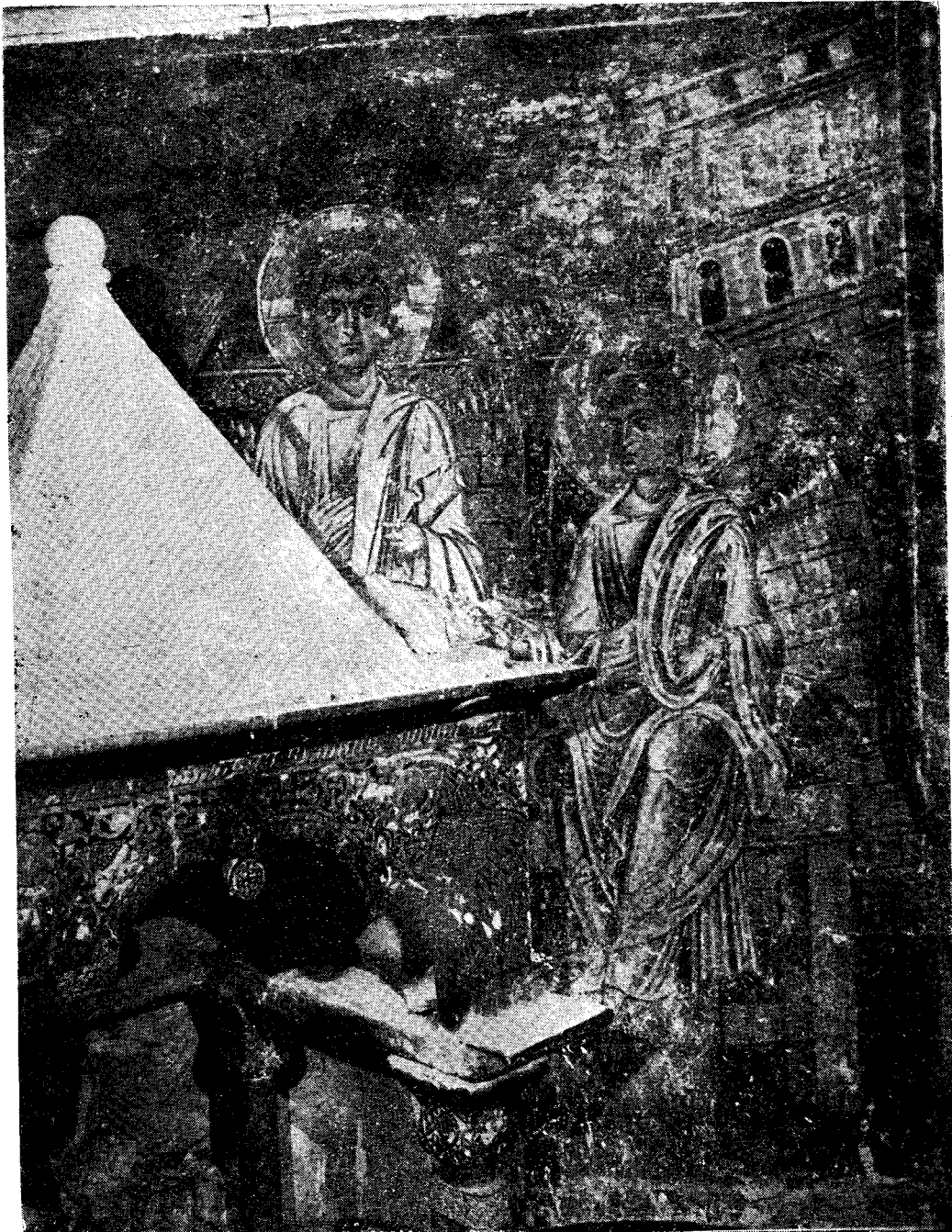
Т. I Детал од композицијата Причестувањето на апостолите (сх. I бр. 33)
Pl. I Détail de la composition Communion des apôtres (sch. I № 33)

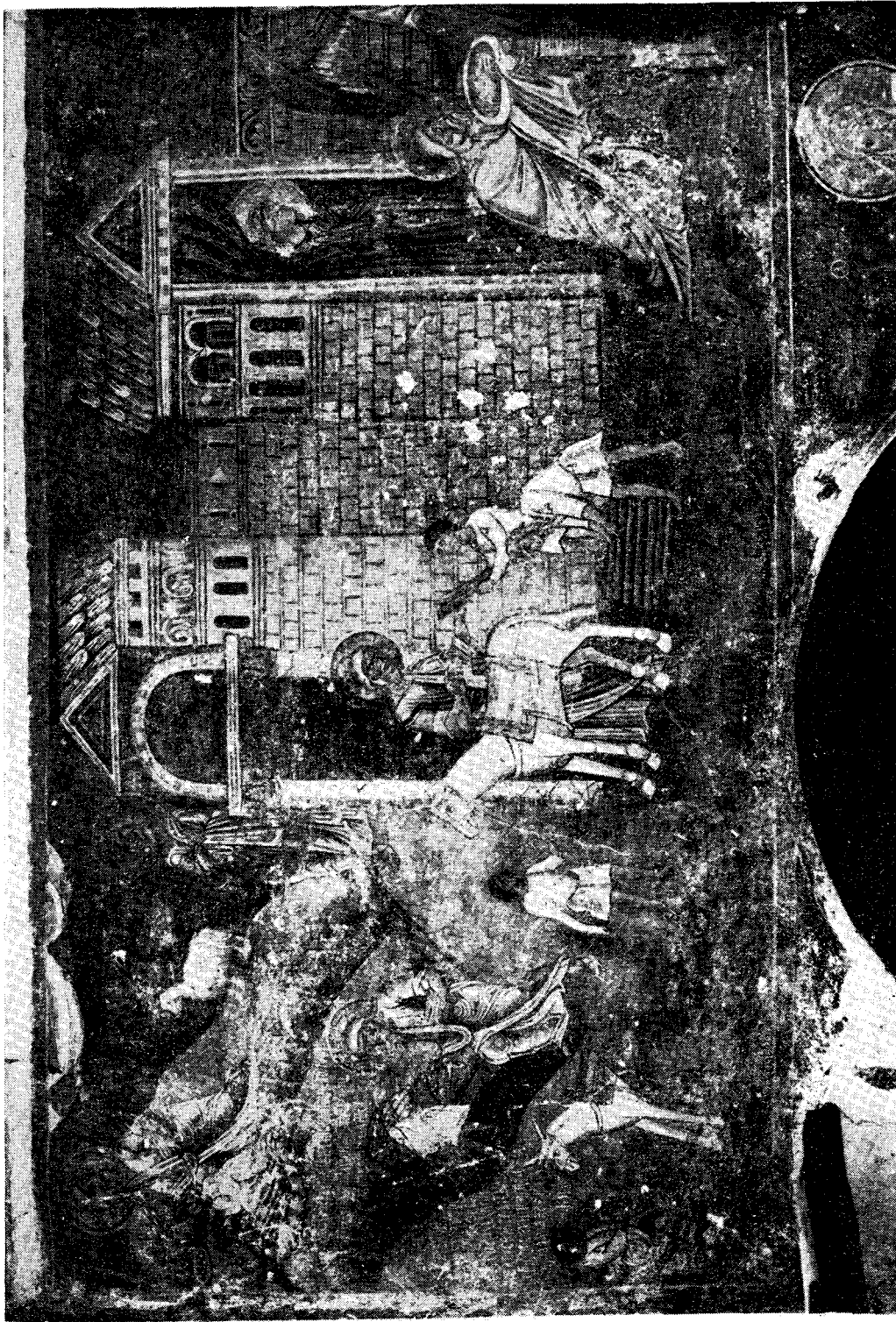
Т. II. Лева група на апостоли од композицијата Причестување на апостолиге (сх. I бр. 33)
'P). II. Le groupe de gauche d'apôtres de la composition Communion des apôtres (slh. I № 33)

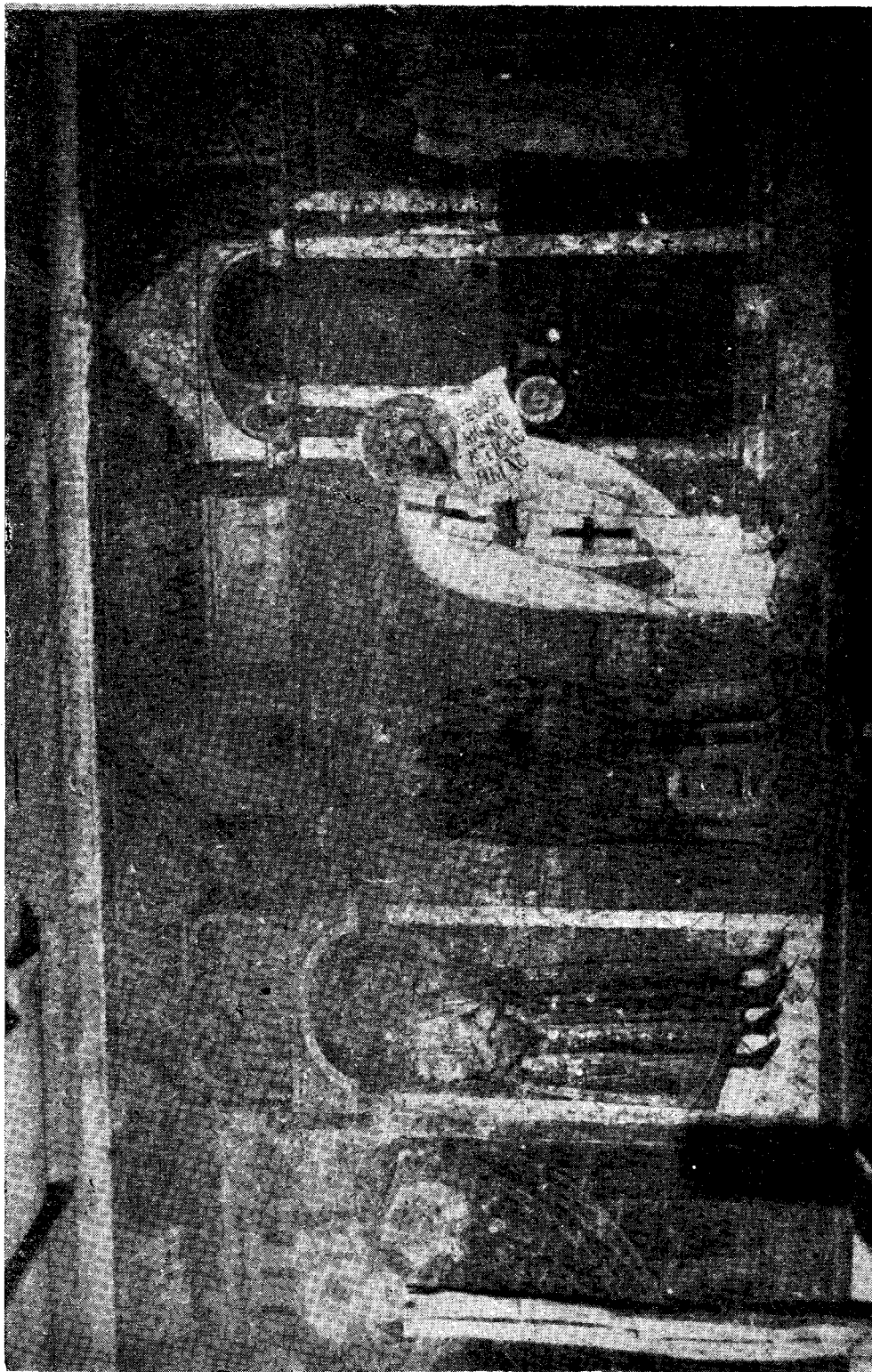
Т. III Средба на Аврама со трите ангели (сх. I бр. 34)
Pl. III Rencontre d' Abraham avec les trois anges (sch. I № 34)

Т. IV Гостопримството на Аврама (сх. 1 бр, 35)
Pl. IV Philoxénie (sch. 1 №35)

Т. V Жртвата на Аврама (сх. I бр. 35)
Pl. V Sacrifice d' Abraham (sch. I № 35)

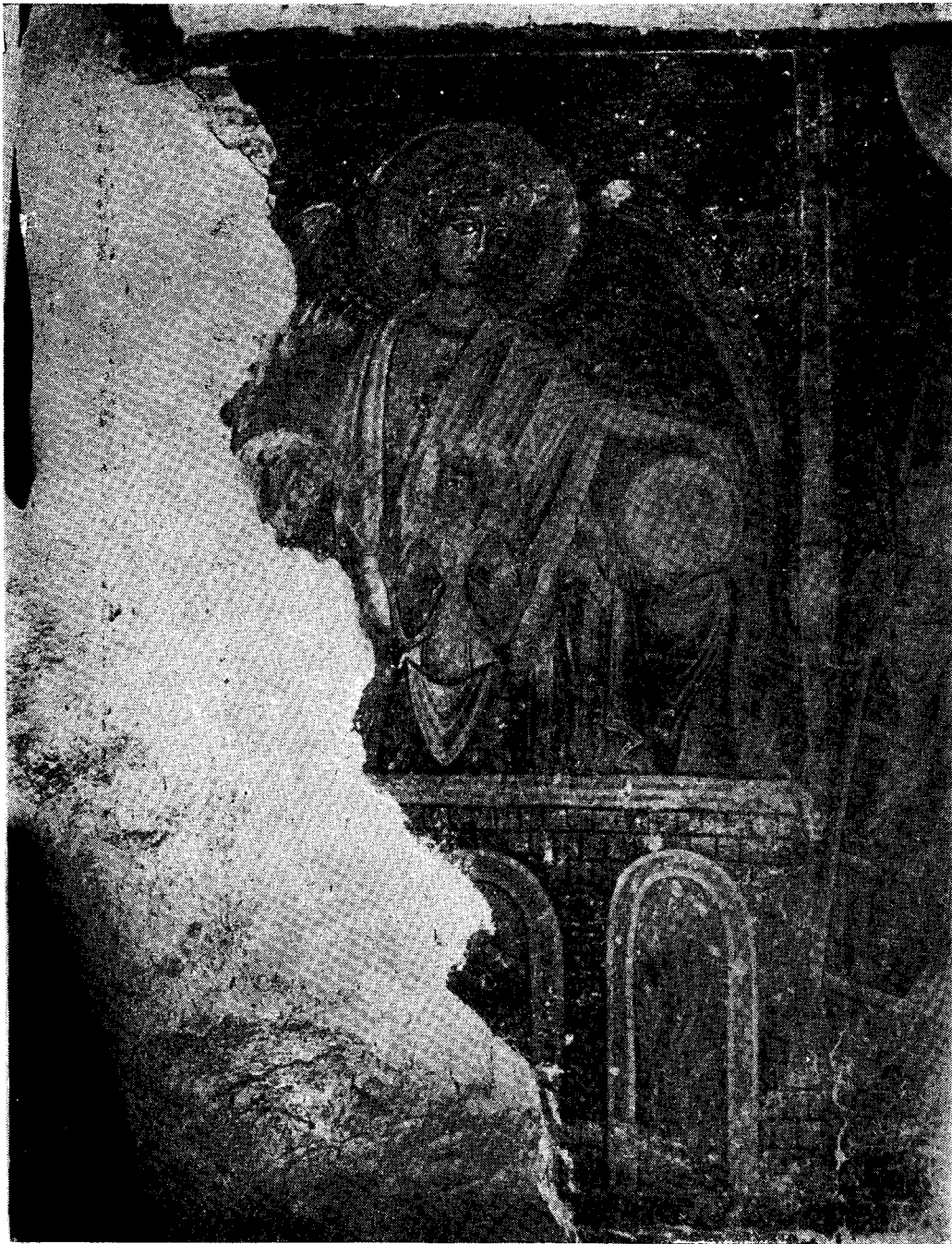
Т. VI Службата на св. Василие (сх. I бр. 36)
Pl. VI La liturgie de St-Basile (sch. I № 36)

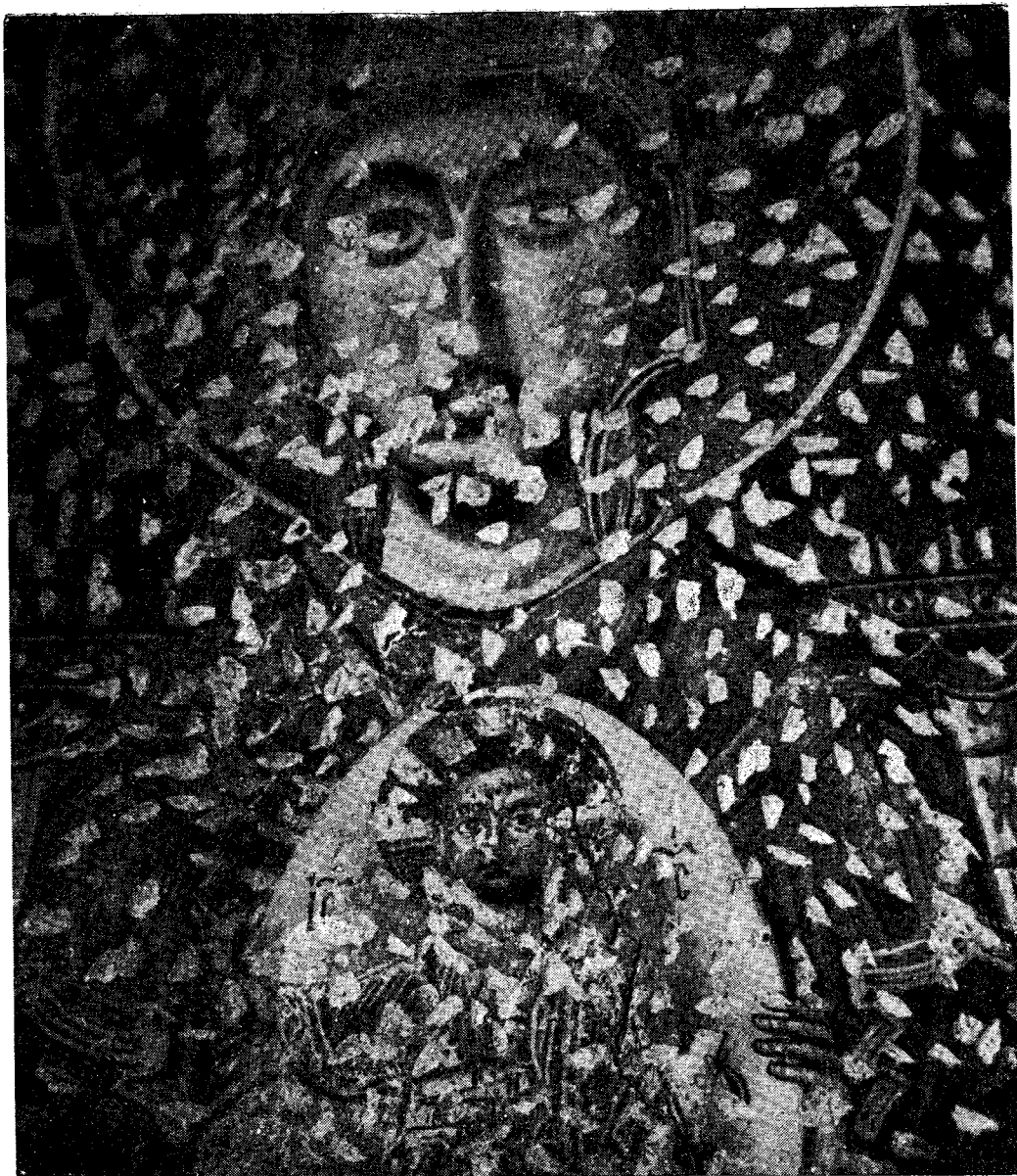
Т. VII Видението на св. Јован Златоуст (сх. I бр. 37)
Pl.-VII La vision de St-Jean Chrysostome (sch. I № 37)

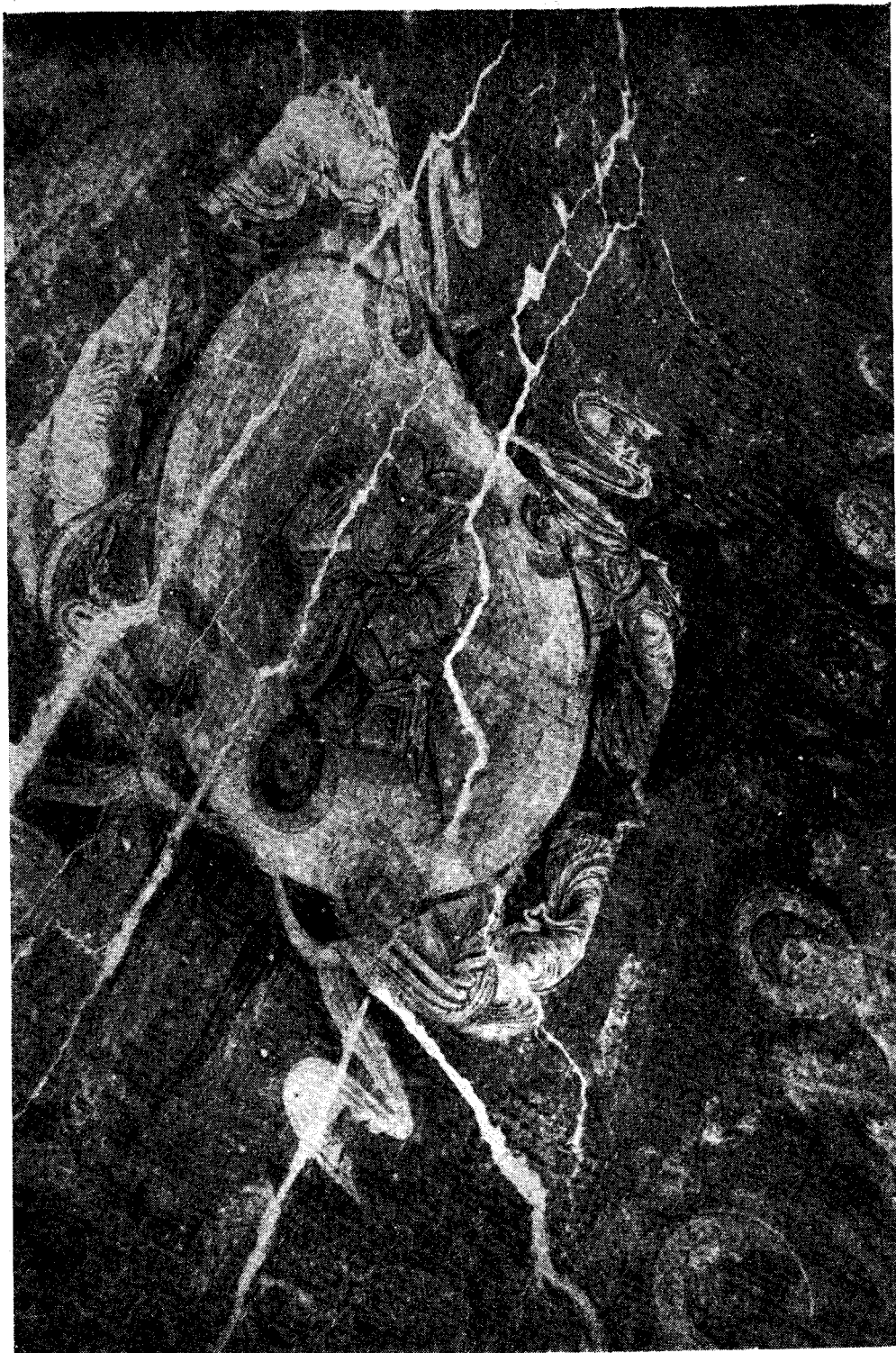
Т. VIII Скалите на Якова (сх. I бр. 38)
Pl. VIII Echelle de Jacob (sch. I № 38)

Г. IX Трите младинци во ужарена фурна (сх. I бр. 39)
Pl. IX Les trois jeunes dans le four (sch. I № 39)

Т. X Богородица со Христа (сх. I бр. 40)
Pl. X La Vierge et le Christ (sch. I № 40)

Т. XI Христос со ангелите од композицијата Вознесение (сх. I бр. 42)
Pl. XI Le Christ avec les anges de la composition Ascension (sch. I № 42)

Т. XII Апостоли, ангел и еден пророк од композициј
Pl. XII Les apôtres, un ange et un prophète de la compos

Възнесение — на јужната страна од сводот (сх. I бр. 42)
Ascension — la partie méridionale de la voûte (sch. I № 42)

Т. XII Апостоли, ангел и еден пророк од композицијата Вознесение — на јужната страна од сводот (сх. I бр. 42)
Pl. XII Les apôtres, un ange et un prophète de la composition Ascension — la partie méridionale de la voûte (sch. I № 42)

T. XIII Апостоли, ангел и Богородица од композицијата Е
Pl. XIII Les apôtres, un ange et la Vierge de la composition

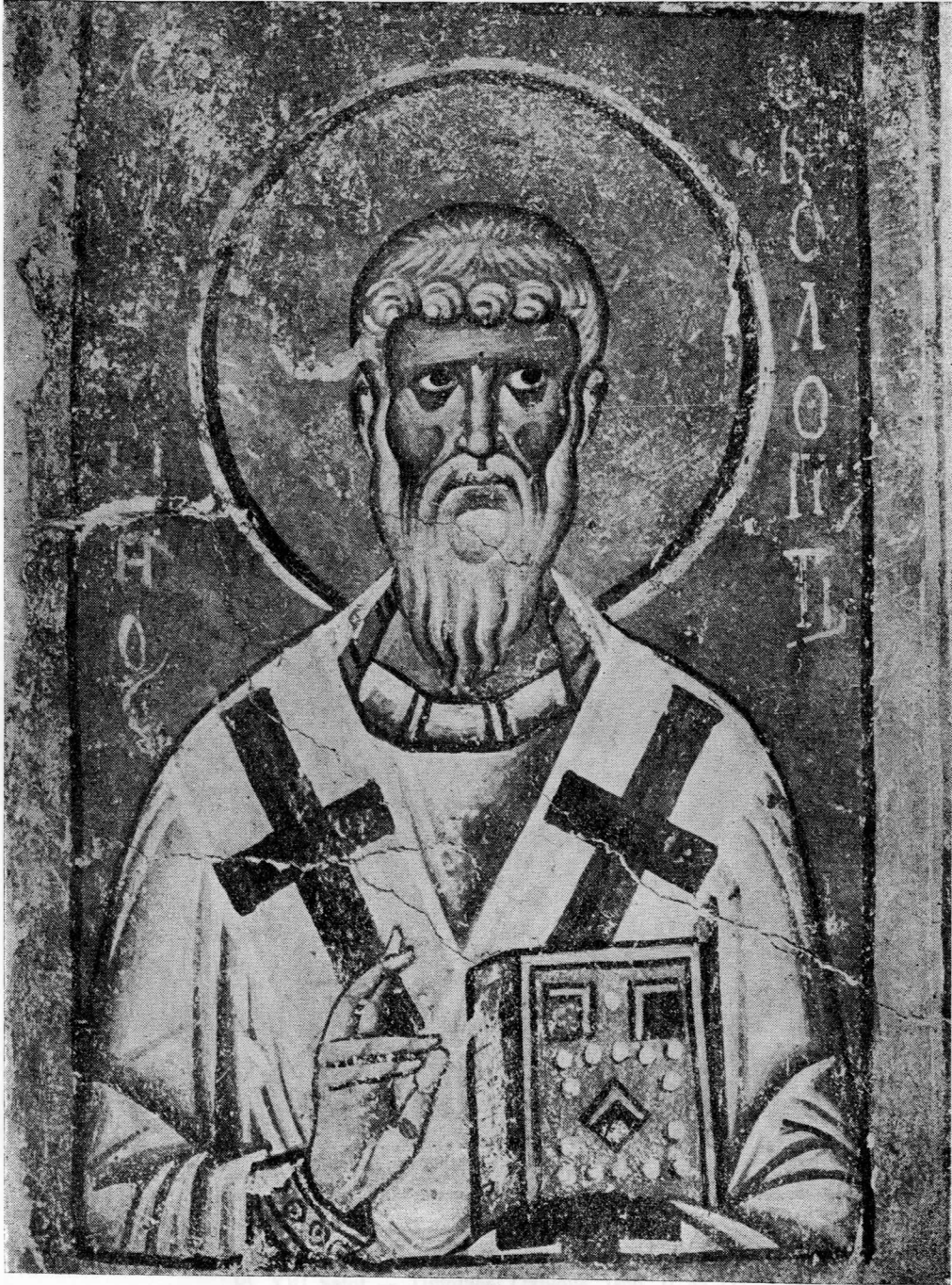
Вознесение — на северната страна од сводот (сх. I бр. 42)
Ascension — la partie septentrionale de la voûte (sch. I № 42)

Т. XIII Апостоли, ангел и Богородица од композицијата Вознесение — на северната страна од сводот (сх. I бр. 42)
Pl. XIII Les apôtres, un ange et la Vierge de la composition Ascension — la partie septentrionale de la voûte (sch. I № 42)

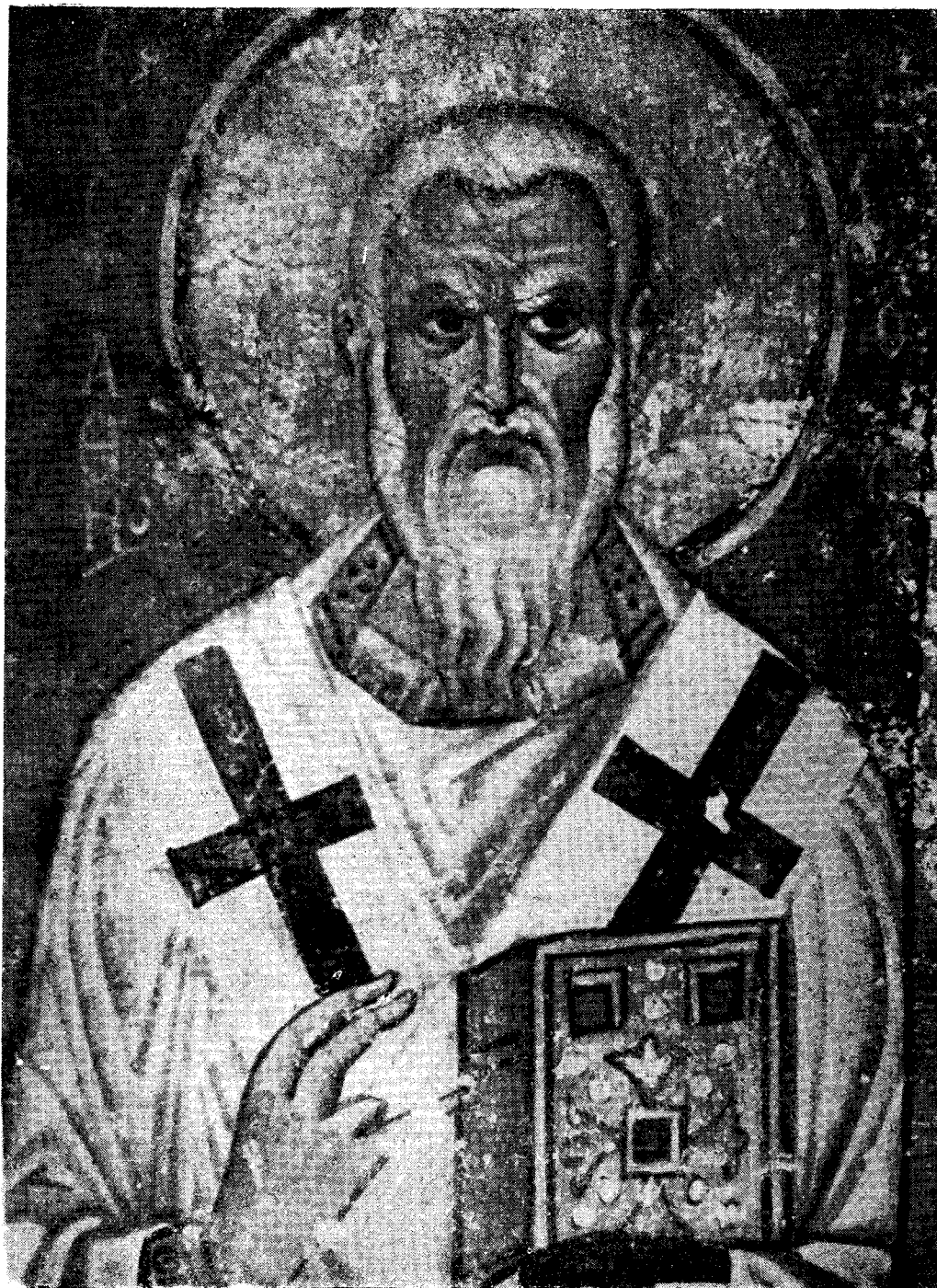
T. XIV Богородица со Христа на јужниот столбец (сх. I бр. 44)
Pl. XIV La Vierge avec le Christ sur le pilier du sud (sch. I № 44)

Т. XV Непознат светец исповедник (сх. II бр. 10)
Pl. XV Un saint inconnu (sch. II № 10,

Т. XVI Св. Тимофеос Оксиволис (сх. II бр. 11)
Pl. XVI Saint — Timothée Oxiyolis (sch. II № 11)

Т. XVII Св. Евстатие, патријарх александриски (сх. II бр 16)
Pl. XVII Saint — Eustache, patriarche d' Alexandrie (sch. II № 16)

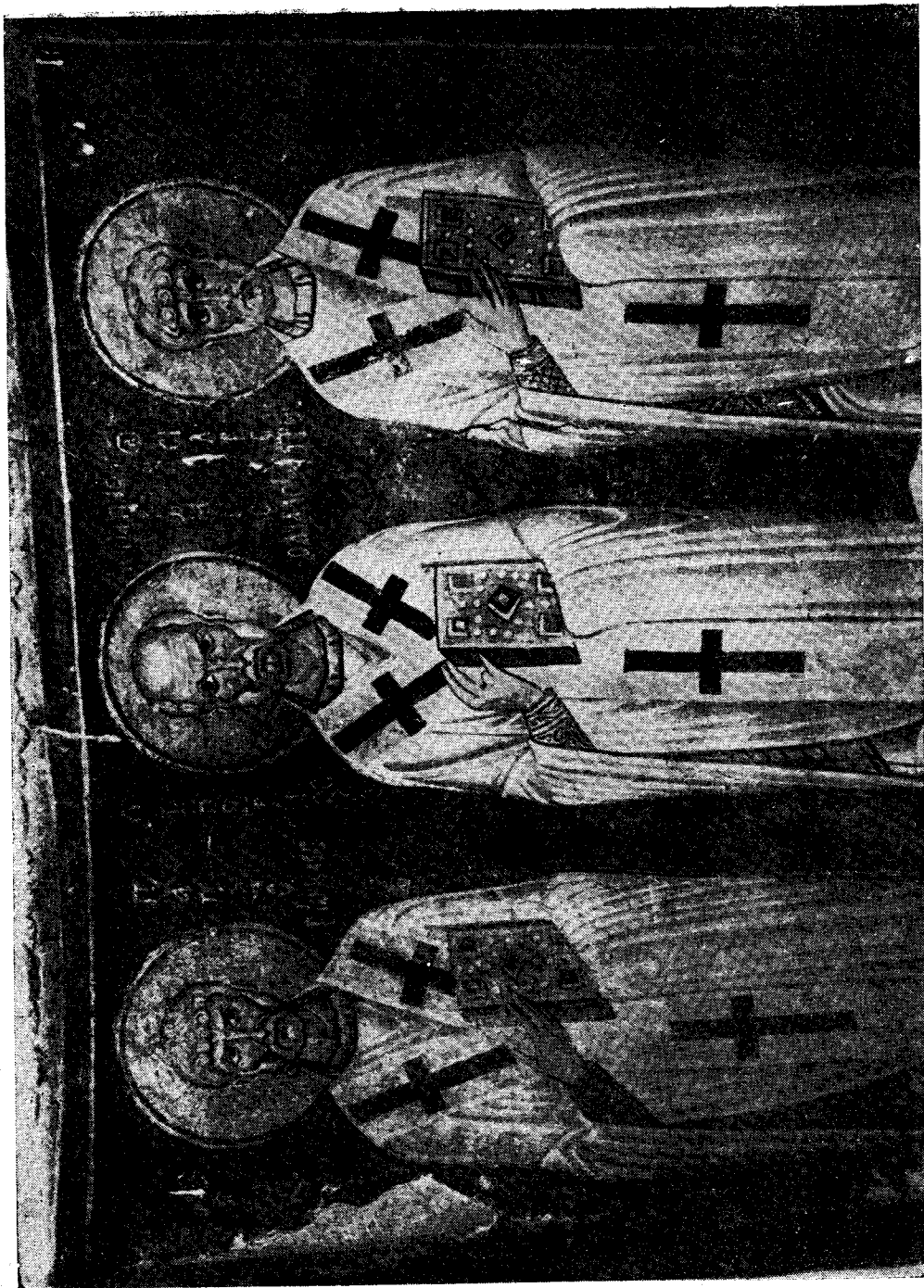
Т. XVIII Непознат ерусалимски епископ (сх. II бр. 18)
Pl. XVIII Un évêque inconnu de Jérusalem (sch. II № 18)

Т. XIX Ерусалимски епископ (сх. II бр. 19)
Pl. XIX Un évêque de Jérusalem (sch. II № 19)

Т. XX Римски папи, лево од прозорцот (сх. II бр. 25, 26, 27)
Pl. XX Trois papes de Rome — à gauche de la fenêtre (sch. II № 25, 26, 27)

Г. XXI Римски папи, десно од прозорцаг (сх. II бр. 28, 29, 30)
Pl. XXI Trois papes de Rome — à droite de la fenêtre (sch. II № 28, 29, 30)

Т. XXII Композиција Раѓање на Јован Крстител (сх. II бр. 33)
Pl. XXII La composition Naissance de Jean-Baptiste (sch. II № 33)

Т. XXIII Композиција Проповед на Јован Крстител (сх. II бр. 36)
Р. XXIII Le sermon de Jean-Baptiste (sch. II № 36)

Г. XXIV Композиција Покрстување на Јудејците (сх. II бр. 37)
Pl. XXIV Le baptême des Juifs (sch. II № 37)

Т. XXV Св. Јован, патријарх александриски (сх. III бр. 3)
Pl. XXV Saint-Jean, patriarche d' Alexandrie (sch. III № 3)

Т. XXVI Св. Поликарп (сх. III бр. 4)
Pl. XXVI Saint-Polycarpe (sch. III № 4)

Т. XXVII Св. Спиридон (сх. III бр. 5)
Pl. XXVII Saint-Spiridon (sch. III № 5)

Т. XXVIII Детал од композицијата Чтириесет маченици — лево од прозорцот (сх. III бр. 7)
Pl. XXVIII Détail de la composition „Quarante martyrs — à gauche de la fenêtre (sch. III № 7)

Т. XXIX Детал од композицијата Четириесет маченици — десно од прозорецот (сх. III бр. 7)
Pl. XXIX Détail de la composition Quarante martyres — à droite de la fenêtre (sch. III № 7)

Т. XXX Композиција Убивањето на Четириесет маченици (сх. III бр. 9)
Pl. XXX L' execution de Quarante martyres (sch. III № 9)

Т XXXI Композиција Пренесувањето на мртвите Четиресет маченици (сх. III бр. 10)
Pl XXXI Le transfert des Quarante martyres morts (sch. III № 10)

СМЕШАНО СИДАЊЕ ВО НЕКОЛКУ ЗГРАДИ ВО МАКЕДОНИЈА ОД III ДО VI ВЕК

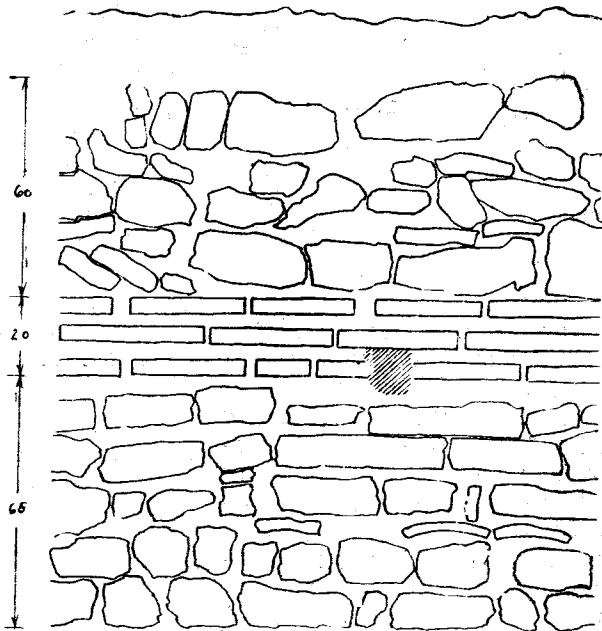
КОНСТАНТИН ПЕТРОВ

Со проучувањето на сидовите градени во *opus mixtum* кај неколкуте згради во Стубера, Стоби и Хераклеја* се зафатив и поради тоа, што С. Бобчев¹⁾ пропуштил нив да ги разгледа, иако се побројни од прикажаниот единствен пример од базиликата во Суводол.

Во Стубера има досега само една зграда со смешано сидање, тоа е зградата каде што е најден фризот со натпис. Во нејзинот северен сид има појас од 3 реда тули²⁾.

Во Стоби има шест згради во чии сидови се јавува смешано сидање со тулени појаси од три, четири и пет реда тули.

Северно од Епископската базилика се ниските сидови од граѓевината наречена, заради малиот простор со апсида ориентирана кон југ, мала апсидална зграда. Сега потполно урнатите сидови на оваа зграда, изгледа никогаш не биле јако конструирани. Меѓу нив само сидот на апсидата стои релативно добро зачуван. Апсидалниот сид е сограден напалу од слабо приделкан седиментен камен, а напалу од камени окршоци и речни камења. На височина од 65 см. од сегашниот ниво на земјата од внатрешната страна, започнува тулен појас дебел 20 см. Во појасот има 3 реда тули, секоја дебела по 4 см., со фуги од малтер дебели по 4 см (сл. 1). Не може да се утврди дали погоре, над слојот сидан со камен, имало уште еден тулен појас, затоа што сидот е урнат на височина од 60 см. над првиот тулен појас. Со смешано сидање е изсидан само полукружниот сид на апсидата. Во другите сидови не може да се констатира ни трага од тулени појаси³⁾.

Сл. 1

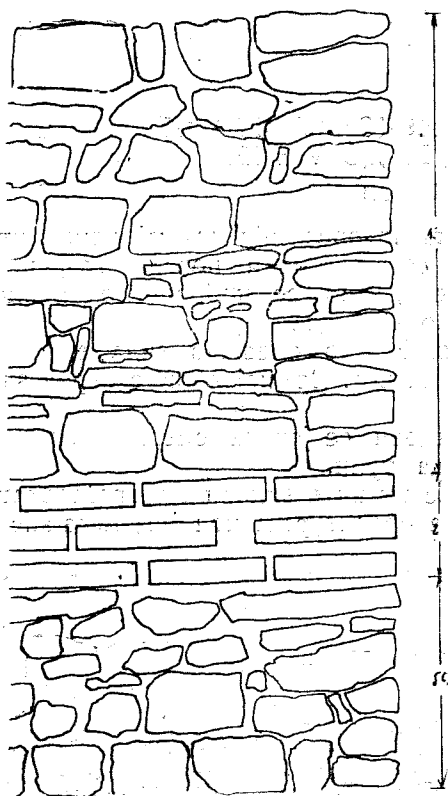
* Во Скупи не можат да се констатираат сидови градени во *opus mixtum*. Најголем дел од сидовите за овие 16-17 години е запретан со земја. Во уште откриените делови од сидовите на театарот и базиликата нема тулени појаси.

¹⁾ С. Бобчев, Смесената ѕидарџа во римските и рановизантиските строежи, БАН 1952 Софија.

²⁾ Односот на тулениот и камените појаси не е премерен, затоа што резултатите од ископувањето уште не се објавени. Примерот на Стубера го споменувам овде благодарейќи на љубезното одобрение на другарките Д. Тодоровиќ и Н. Петровиќ.

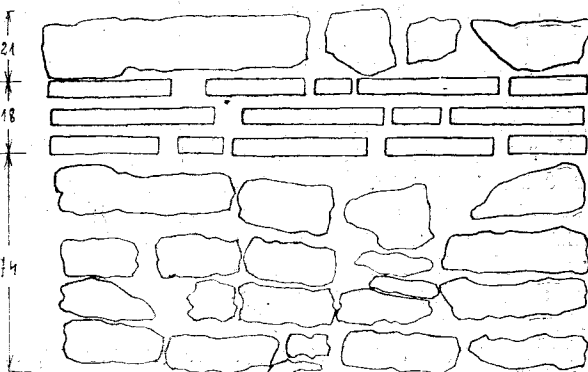
³⁾ За малага апсидална зграда пишува: Ѓ. М. Зиси, Ископавања у Стобима 1933 и 1934 г.; Старинар X-XI, Београд 1935-1936, стр. 162 и 163. Во статијата не е споменато смешаното сидање и не е прикажано со фотографија.

Сл. 2

Полихармос. Конструкцијата на сидовите на бањата е добро зачувана и многу разновидна. Меѓу сидовите од значење за ова прашање се шесте столбци од малиот акведукт, кој носел вода во бањата, поминувајќи ја дијагонално јужната странична просторија. Столбците на овој акведукт се соградени од малку делкан седиментен камен и сосем ретки камени окршоци. Тулениот појас дебел 18 см. започнува на височина од 74 см. од нивото на банкот меѓу столбците. Во појасот има 3 реда тули, секоја дебела по 4 см., со фуџи од малтер дебели средно по 3 см. Не може да се утврди дали угоре имало уште еден тулен појас, затоа што се столбците урнати веќе на височина од 21 см. од горната ивица на првиот тулен појас (сл. 3). Но во еден дел од малиот

Сл. 3

Северозападно од Епископската базилика и западно од малата апсидална зграда, стои граѓевината во која се најдени траги од текстилна работилница. Оваа текстилна работилница има релативно доста добро зачувани сидови, високи до над 220 см. Некогаш, пред зградата да биде употребена за текстилна работилница, жителите на тогашната палата го изградиле пространiot правоаголен простор со апсида свртена кон југ. Сидот на оваа апсида е изсидан од слабо приделкан седиментен камен и ретки камени окршоци. На височина од 59 см. од сегашниот ниво на земјата од внатрешната страна, започнува тулен појас дебел 27 см. Во појасот има 3 реда тули секоја дебела по 6 см., со фуџи од малтер дебели средно по 4,5 см. (сл. 2). Погоре од слојот сидан со камен дебел 132 см., може да се видат трагите од вториот тулен појас. Во оваа зграда само апсидалниот сид е изсидан со тулени појаси, такви, инаку, не можеа да се утврдат во останалите сидови на зградата ⁴).

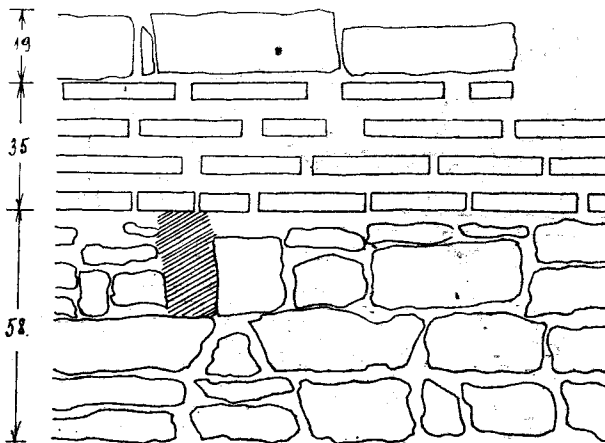
Во една покрајна улица, која оди, речиси, напореда со главната улица од плоштадот и портата, е старата градска бања, наречена и зимска палата. Таа е сместена на просторот источно од палатата Перистерија и јужно од палатата на

4. За текстилната работилница пишува: Ђ. М. Зиси, Старинар X—XI, стр. 162, 163 и 164. Во статијата не е споменато смешаното сидање, но на сл. 23 може да се види еден дел од триредниот тулен појас.

источен сид, кој го прима хидрофорот и го спроведува кон централните простории на бањата, има појас од 3 реда тули на иста височина како кај столбците, а на височина од 31 см. над овој првиот тулен појас има траги од втор тулен појас⁵⁾.

Во истава зграда има уште еден сид граден во opus mixtum. Тоа е сидот кој од северната страна го затвара централниот простор со топлите бањи. Еден дел од овој сид е доста добро зачуван. Тој е сограден од правилно делкан седиментен камен. На височина од 58 см. од поплочениот под на северната просторија, започнува тулен појас дебел 35 см. Во појасот има 4 реда тули секоја дебела по 4,5 см., со фуги од малтер дебели по 5,5 см. (сл. 4) Сидот е урнат веќе на височина од 19 см. над

Сл. 4

првиот тулен појас, и поради тоа не може да се утврди дали угоре имало друг појас од тули. Вредно е да се одбележи дека поголемиот дел од сидовите од бањата се изсидани само од тули⁶⁾.

Во старата бања, во малата квадратна просторија, западно од акведуктот, има на две места во сидовите појаси со 4 реда тули, кои поминуваат низ целата дебелина на сидот, но не продолжуваат, бидејќи се пресечени набргу од поправки какви што се очигледни во целата зграда на бањата⁷⁾.

Базиликата синагога се надоврзува на источната страна на Полихармосовата палата, имајќи дури и по некој заеднички сид. Сидовите на целата базилика се релативно добро запазени, и ако не многу високо. Од нив најдобро е зачуван полукружниот сид на апсидата. Тој е сограден од приделкан седиментен камен и ретки окршоци. На височина од 48 см. од сегашното ниво на земјата од внатрешната страна, започнува тулен појас дебел 27 см. Во појасот има 4 реда тули, секоја со дебелина од 4 см., со фуги од малтер средно дебели по 3,5 см. (сл. 5). Сидот е урнат на 40 см. над горната ивица на првиот тулен појас, та поради тоа не може да се утврди дали имало и втор тулен појас⁸⁾.

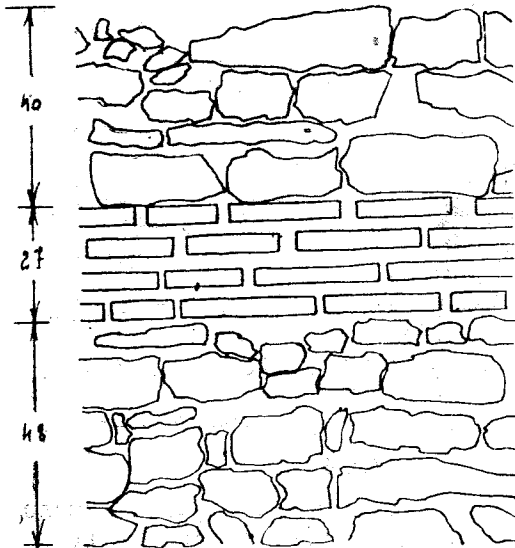
⁵⁾ J. Петровић, Стоби 1932, Старинар VIII-IX, Београд 1933-1934, стр. 178, само ги споменува шесте столбци. Нешто повеќе пишува Ђ. М. Зиси, Урбанистички лик Стобија, Уметнички преглед, Београд 1939, стр. 265. Во статијата не се споменати тулените појаси. На една фотографија се снимени трите источни столбци од акведуктот и малиот источен сид, но тулените појаси не можат да се распознаат.

⁶⁾ Бањата ја имаат споменато: В. Петковић, Историско-уметнички (народни) музеј у 1927 години, Годишњак СКА XXXVII 1928, Београд 1929, стр. 190 и 191, но без споменување на тулените појаси и без фотографија за покажување на смешаното сидање, и Ђ. М. Зиси, Уметнички преглед 1939, стр. 265, без да зборува за смешаното сидање и без фотографија за демонстрирање на opus mixtum.

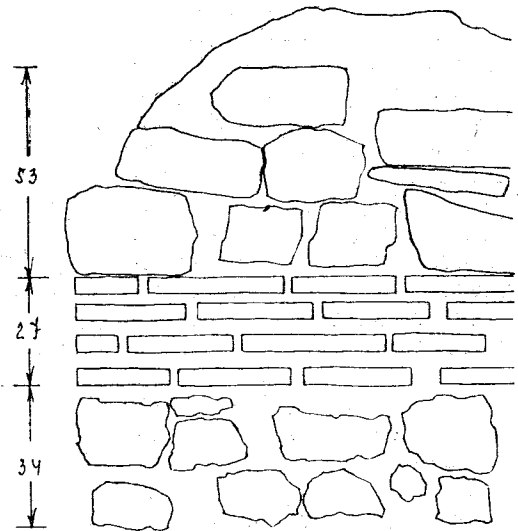
⁷⁾ Ова го уочува E. Kitzinger: A survey of the early christian town of Stobi, p. 118, Dumbarton Oaks papers, number 3, Cambridge-Mass, 1946, велејќи дека има два различни периоди на сидање, но дека ни по плановите ни по описите, не може да се разликува што и припаѓа на старата граѓевина а што е подоцна реконструкција.

⁸⁾ За синагогата пишува: J. Петровић, Ископавања у Стобима 1931, Старинар VII, Београд 1932, правејќи општ приказ на работите, без да спомене opus mixtum и без фотографија каде што тоа би можело да се види. Но на стр. 86 во истата статија тој точно запазува дека „Апсидата и источниот дел од оваа граѓевина се многу солидно сидани, наполно спротивно на прејешните одделенија“. И идната година пак пишува: J. Петровић, Старинар VIII-IX стр. 169, без да спомене смешаното сидање и без фотографија каде што тоа може да се види.

Во оваа зграда се констатирани тулени појаси и во други сидови. Тоа се источните сидови на северниот и јужниот кораб. Во овие два сида тулените појаси се на иста височина како и во полукружниот сид на апсидата. Тие исто така имаат 4 реда тули со иста дебелина и еднакво дебели

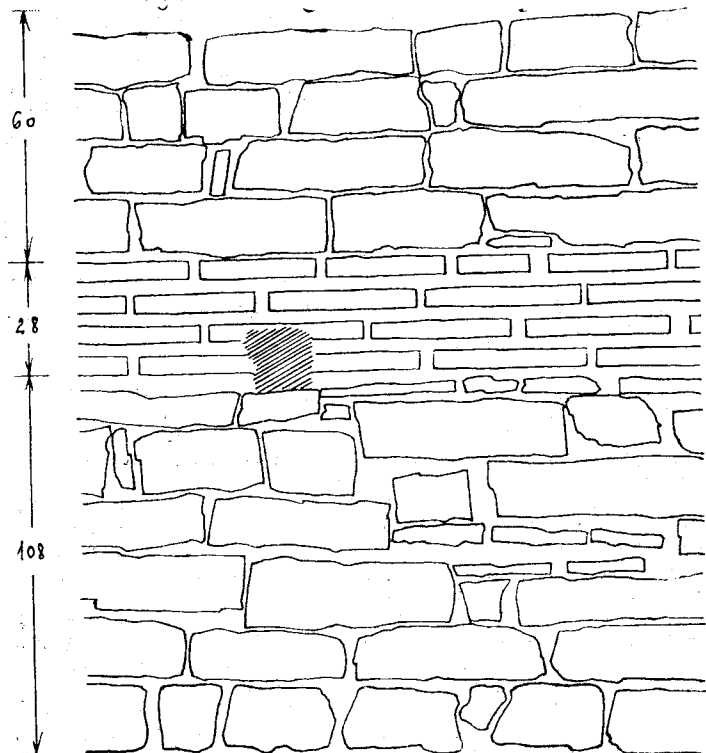
Сл. 5

Сл. 6

фуги. Тулените појаси во источните сидови се поврзани со тулениот појас во полукружниот сид на апсидата. Освен тука, тулените појаси продолжуваат по 100 см. и во северниот сид на северниот кораб и во јужниот сид на јужниот кораб (сл. 6).

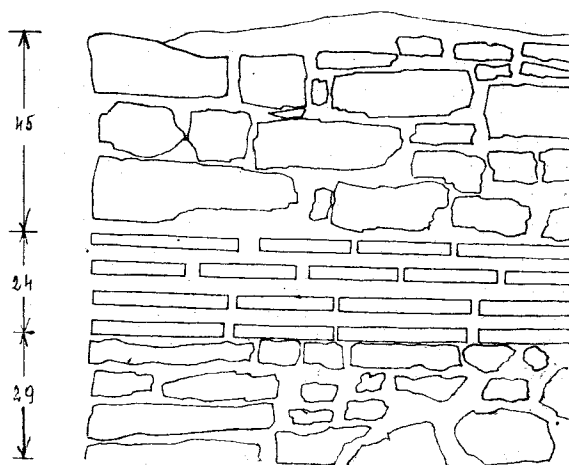
Палатата Перистерија, најголемиот граѓевински комплекс досега откопан во Стоби, е поставена меѓу главната улица од плоштадот и споредната паралелна улица северно од Партениосовата палата и западно од старата градска бања. Сите сидови на палатата се добро зачувани, понекогаш и со висо-

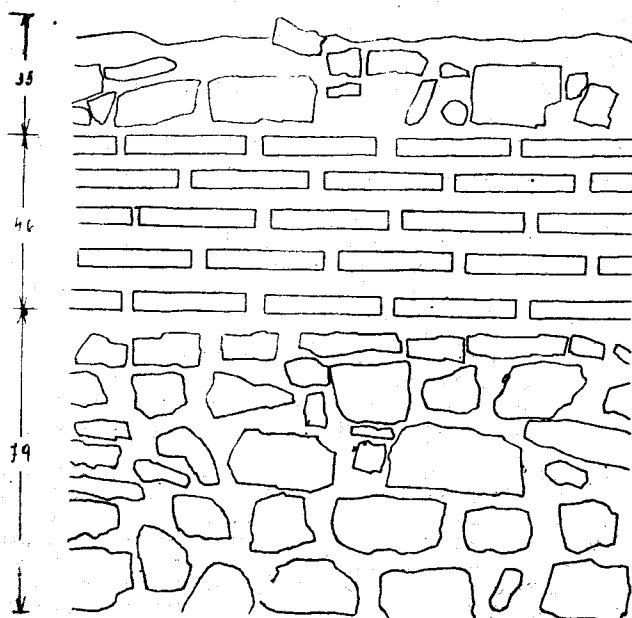
Сл. 7

чина над 200 см. Нас не интересира полукружниот ѕид на на апсидата ориентирана кон југ, од првата источна просторија. Тој ѕид е изѕидан од сосема правилно делкан седиментен камен во сите слоеви. Тулениот појас дебел 28 см. започнува на височина од 108 см., од денешниот ниво на песокот за конзервирање на подниот мозаик. Во појасот има 4 реда тули секоја дебела по 4,5 см., со фуги од малтер дебел по 3,5 см. Сидот е урнат на 60 см. над горната ивица на првиот тулен појас и поради тоа не може да се знае дали имало и втор тулен појас (сл. 7).

Освен во оваа апсида, од поранешниот триклиниум, констатиран е тулен појас и во еден друг ѕид. Во североисточниот агол на палатата, околу 30 метра северно од апсидата, има повеќе мали простории, една од нив во вид на буквата Т. Овој мал простор го обградува невисок ѕид изѕидан од ситни окршоци и делкан седиментен камен. На височина од 29 см. од сегашниот ниво на подот во просторијата, започнува тулен појас дебел 24 см. Во појасот има 4 реда тули секоја дебела по 3 см., со фуги од малтер дебел по 4 см. Не може да се констатира втор тулен појас погоре, затоа што е ѕидот урнат на височина од 45 см. над првиот тулен појас (сл. 8).

Сл. 8

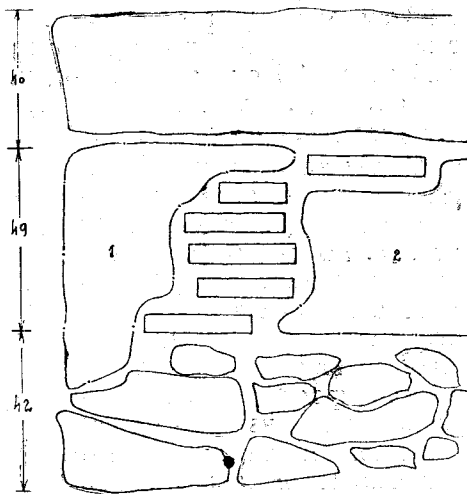
Сл. 9

Во наосот на Епископската базилика најдобро зачуваниот ѕид е северниот, и токму во него има смешано ѕидање. Тој е сограден од слабо приделкан седиментен камен и окршоци. На височина од 79 см. од сегашниот ниво на земјата во северниот кораб, започнува тулен појас дебел 46 см. Во појасот има 5 реда тули, секоја дебела по 4,5 см., со фуги од малтер средно дебел по 6 см. Сидот е урнат на височина од 33 см. над горниот раб на првиот тулен појас, и затоа не може да се констатира втор тулен појас (сл. 9). Тулен појас со 5 реда тули и еднаква

дебелина на тулите и фугите, како во северниот ѕид, е констатиран и во јужниот дел од ѕидот што го двои нартексот од ексонартексот⁹⁾

Во другите досега откопани згради во Стоби нема ѕидови со тулени појаси¹⁰⁾.

Во Хераклеја смешаното ѕидање се јавува само во ѕидовите на базиликата. Полукружниот ѕид на апсидата е сограден од убаво притесани големи камени блокови, со примес од помали аморфни камења. Во ѕидот е вграден појас со 5 реда тули¹¹⁾. Полукружниот ѕид на базиликата е зајакнат со три потпорни столбци, доградени до ѕидот на апсидата и со еднаква конструкција. Тука на височина од 42 см. започнува тулен појас дебел 49 см. со 6 реда тули секоја дебела по 5 см. и со фуги од малтер дебели средно по 4 см. (сл. 10). Втор тулен појас не може да се констатира¹²⁾.

Сл. 10 (1 и 2 новоконзервирано)

* * *

И при овој необимен преглед на зградите градени делум со смешано ѕидање, има доволен број примери на ѕидови кај кои заедничката одлика по место веднаш паѓа во очи. Имено, во малата апсидална зграда, во текстилната работилница, во синагогата, во палатата Перистерија во Стоби, и во базиликата во Хераклеја, тулените појаси се вконструирани во полукружните ѕидови на апсидите. Бесомнено, тулените појаси се употребени тука со цел да го нивелираат ѕидот од нерамни камења и да му ја наголемат стабилноста и трајноста¹³⁾. Причината што овие апсиди се дочувале до наше време, и тоа доста поарно од други ѕидови без тулени појаси, може да се најде само во градењето со *opus mixtum*. Ова исто бездруго важи и за северниот ѕид од Епископската базилика.

Натаму, според овие разгледани примери барем, изгледа дека дебелината на фугите од малтер не се зголемува константно, напоредно со рас-

⁹⁾ За Епископската базилика пишуваат многу проучувачи. Ѓ. Трухелка, Археолошке белешки из Јужне Србије, Гласник СНД, Скопје 1928, т. III, стр. 76. Во статијата не се зборува за *opus mixtum* и нема фотографија каде што тоа би можело да се види. Р. Егер, Градска црква у Стобима, Гласник СНД V, Скопје 1929, стр. 40, 41 и 42. Во статијата не се зборува за смешаното ѕидање и нема фотографија тоа да се види. Ѓ. М. Зиси, Старинар X — XI, стр. 164 — 169, но без да споменува смешано ѕидање и без фотографија.

¹⁰⁾ Овде е згодно да се напреди мислењето на Ѓ. М. Зиси (Уметнички преглед 1939, стр. 264) за структурата на белемите, според кое би требало да се очекуваат наизменични хоризонтални редови тули и камен, ако се ѕидовите поправани и во Јустинијаново време.

¹¹⁾ Останатите мерења не е возможно да се извршат, бидејќи скоро изведената конзервација тоа не го дозволува.

¹²⁾ За базиликата во Хераклеја пишува: М. Грбић, Откопавања у Хераклеји Линкестис код Битоља, Уметнички преглед, Београд 1939 г. Во статијата на стр. 234, тој вели дека апсидата е градена од поедри тесаници и тули во венци, а на втората фотографија јасно се распознаваат тулените појаси и во ѕидот на апсидата и во потпорните столбци. Тврдината Хераклеја е соградена на брдото северно од базиликата. М. Грбић во истата статија натаму тврди, дека северниот и западниот ѕид на тврдината се градени од помали тесани камења и тука-таму неправилно поделени со венци од тули. Сега, 17-18 години по ископувањата, теренот околу северниот и западниот ѕид е многу покриен со земја и обраснат со растенија, така што веќе не може да се види никаков тулен појас.

¹³⁾ Тоа е мислењето на С. Бобчев, *op. cit.* стр. 5 и 47. Тоа истото меѓу другото го тврдат и А. M. Schneider-W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea)*, Berlin 1938, p. 39.

тењето на бројот на тулите во појасот¹⁴). Кај овие примери растењето на фугите не може да се подведе под некакво правило кое би ја измерувало поступноста во зголемувањето.

Заклучокот на С. Бобчев, дека од III до VII век и натаму, со изминување на времето, бројот на тулите во појасите се зголемува¹⁵), изгледа дека се подудрува со вистинската положба кај повеќето згради во Стоби.

Opus mixtum како нов елемент меѓу бројните постари, за хронолошкото одредување на архитектурните објекти, поради своите широки временски рамки, не дава апсолутна хронологија, нити е исклучив основ за датирање. Но сигурно е сосема, дека ќе споможи во датирањето на секој новооткопан архитектурен објект, во определниот временски период. Освен сето тоа, кај разгледаните примери од Стубера, Стоби и Хераклеја, понекаде ја потврдува поставената хронологија, а кај останатите овозможува да се постави датирање какво што досега не е сторено.

Така зградата во Стубера би била¹⁶) од III или IV век¹⁷).

Малата апсидална зграда треба да била соградена во III или IV век¹⁸). И зградата на текстилната работилница би била од истиот период, односно од III или IV век¹⁹).

Акведуктот на бањата би бил од III или IV век, додека северниот ѕид на централниот простор би бил од IV или V век и само изузетно од подоцна²⁰). Постои можност да се претпостави дека и акведуктот и северниот ѕид се од IV век кој им е заеднички. Но возможно е, исто така, акведуктот да е производ на едно време, а северниот ѕид да е резултат на друго подоцнешно поправање, какви што се констатирани во, речиси, сите стобски граѓевини.

Базиликата синагога, или бзрџем нејзиниот најисточен дел, би бил сограден во IV или V век²¹). Од исто тоа време би била и палатата Перистерија, односно од IV или V век.

Северниот ѕид на Епископската базилика треба да е сограден не пред 460 година²²). Инаку редовните временски рамки на базиликата се V или VI век²³).

Апсидата на базиликата во Хераклеја изгледа дека е созидаана во V или VI век, а потпорите истовремено или можда подоцна²⁴).

¹⁴) Да се напреди С. Бобчев, *op. cit.* стр. 47 и 49-54.

¹⁵) *Ibidem*, стр. 47.

¹⁶) Според табелата на С. Бобчев. Заклучоките, за хронолошкото одредување на објектите, што ги овозможува табелата на С. Бобчев ги употребувам затоа што во најголемиот дел се засновани на испитани примери. Иако, од 84 за мене важни примери, С. Бобчев оспорува датирање кај 14 примери, додека за 10 објекти тој сам и за прв пат дава датирање, сепак повеќе од половината од примерите имаат датирање, кое потполно се согласува со датирањето на претходните проучувачи.

¹⁷) Хермите најдени во оваа зграда ги датираше Д. Коцо, при едно службено обиколување на локалитетот 1953 година, во II или III век.

¹⁸) Ѓ. М. Зиси, *Старинар X-XI*, пишува за зградата без да ја датира.

¹⁹) *Ibidem*, пишува за зградата без да ја датира.

²⁰) В. Петковиќ, *op. cit.*, и Ѓ. М. Зиси, *Уметнички преглед 1939*, пишуваат за бањата без да ја датираат Е. Kitzinger, *op. cit.*, р. 141, смета по најдените статуи, дека бањата била во употреба во касно римско време и извесно време потоа.

²¹) Ј. Петровиќ, *Старинар VIII-IX*, стр. 169, по однос на датирањето на синагогата напишал дословно ова: „Господинот Ењар Дигве утврдил дека базата на колоната на нашиот план бр. 1/31 потекнува од театарот и дека истата сосем сигурно се става во трети век, (во кој можела да настане и сингогата!)“. Инаку Ј. Петровиќ не ја датира синагогата ни во оваа статија, ни во статијата една година порано, во *Старинар VII*. Е. Kitzinger, *op. cit.*, р. 132, вели дека колонадата не може да биде постара од V век, освен еден јонски капител кој може да биде од постара дата.

²²) Да се напреди С. Бобчев, *op. cit.*, стр. 143.

²³) Ѓ. Трухелка, *op. cit.*, стр. 76, ја датира базиликата во крајот на V и почетокот на VI век. Р. Егер, *op. cit.*, стр. 42 ја датира базиликата околу 500 година, непосредно пред Јустинијана. Ѓ. М. Зиси, *Старинар X-XI*, не ја датира базиликата. Е. Kitzinger *op. cit.*, р. 107, смета дека до стилот на пластичната декорација базиликата е од втората половина на V до првата четвртина на VI век, а мозаикот (стр. 109) не е многу подоцна од VI век.

²⁴) М. Грбиќ, *op. cit.*, стр. 233 ја определува временски базиликата на преминот од касна антика во рана Византија.

R E S U M É

CONSTANTIN PETROV: PAREMENT ARASÉ DANS QUELQUES
ÉDIFICES DU III AU VI S. EN MACÉDOINE

Ici sont considérés les édifices avec parement arasé à Stubera, Stobi et Heraklea.

A Stubera, il y a un édifice jusqu'à présent déterré sur lequel est trouvée une frise avec inscription, avec une chaîne de briques à 3 assises dans le mur nord.

A Stobi il y a six édifices dans les murs desquels se trouvent des chaînes de briques avec trois, quatre et cinq assises.

Dans la construction appelée édifice absidal, dans le mur de l'abside il y a une chaîne à 3 assises de briques (fig. 1). Dans l'édifice appelé atelier textile, dans le mur de l'abside il y a une chaîne à 3 assises de briques (fig. 2).

Les six piliers de l'aqueduc de l'ancien bain, ont des chaînes avec 3 assises de briques (fig. 3). La même chaîne de briques se prolonge aussi dans le petit mur est, dans lequel il y a également des traces d'une seconde chaîne de briques plus haut. Dans le même édifice, le mur nord des thermes est construit avec parement arasé à 4 assises de briques (fig. 4). Il y a des chaînes à 4 assises de briques aussi dans la petite pièce carrée à l'ouest.

Dans la basilique synagogue, dans le mur de l'abside est construite une chaîne à 4 assises de briques (fig. 5). Cette chaîne se prolonge aussi sans changer sur les murs est des nefs nord et sud (fig. 6).

Dans le palais Peristeria il y a en deux endroits des murs avec parement arasé. Dans le mur absidal de la salle à manger il y a une chaîne à 4 assises de briques (fig. 7). Dans une petite pièce au nord il y a aussi une chaîne à 4 rangées de briques (fig. 8).

Dans la basilique épiscopale, dans le mur nord il y a une chaîne à 5 assises de briques (fig. 9). Une chaîne à 5 assises de briques se trouve également dans la partie sud du mur qui sépare le narthex de l'exonarthex.

A Heraklea le parement arasé n'apparaît que dans la basilique. Dans le mur demi-circulaire de l'abside il y a une chaîne à 5 assises de briques, et dans les piliers de soutènement, des chaînes à 6 rangées de briques (fig. 10).

Se basant sur ces exemples, on peut conclure que dans les murs des absides du petit édifice absidal, de l'atelier textile, de la basilique synagogue, dans le palais Peristeria à Stobi, et dans la basilique à Heraklea, les chaînes de briques sont construites avec le but de niveller les surfaces, et que justement à cause de leur stabilité renforcée, leur durabilité aussi a augmenté, car toutes ces absides et ces murs sont mieux conservés jusqu'à présent que les autres murs sans parement arasé.

Dans les exemples considérées, les lits de mortier ne deviennent pas plus grandes parallèlement à l'augmentation du nombre de briques dans la chaîne. Mais de l'autre côté, dans les constructions postérieures, le nombre des briques dans la chaîne augmente. De là, en profitant des conclusions qu'on peut tirer de la table de S. Bobčev, et en les comparant à la structure des murs des objets examinés, on peut déterminer pour tous la date qui ne dépasse pas une hypothèse.

L'édifice de Stubera serait du III ou du IV siècle.

Le petit bâtiment absidal serait construit au III ou IV siècle. Le bâtiment de l'atelier textile devrait être du III ou IV siècle. L'aqueduc des thermes serait du III ou IV siècle, et le mur nord de la pièce centrale serait du IV ou V siècle. La basilique synagogue, ou seulement sa partie est, devrait être bâtie au IV ou V siècle. Au IV ou V siècle devrait être bâti aussi le palais Peristeria. Le mur nord de la basilique épiscopale serait construit au V ou VI siècle.

L'abside de la basilique à Heraklea devrait être bâtie au V ou VI siècle, et les supports en même temps ou peut être plus tard.

НАДГРОБЕН СПОМЕНИК НА L. APULEIUS VALENS,
ВETERAN OD V МАКЕДОНСКА ЛЕГИЈА
БОРКА ЈОСИФОВСКА

Споменикот за којшто ќе се зборува во оваа статија е пронајден во текот на летото 1952 г. од страна на работниците што ваделе песок за фабриката „Карпуш“, на околу 500 м. западно од мостот на Лепенец, во атарот на селото Влае (северозападно од Скопје), кое влегува во територијата

на римската ветеранска колонија Скупи (Flavia Aelia Scupi). Тој е од бел варовик; откритен е горе и долу, а предната страна на неколку места многу е излижана (особено релјефот). Задната страна е грубо обработена. Димензиите му се следните: вис. 195, шир. 59 и деб. од 22 до 24 см. Споменикот е сега изложен во Лapidариумот на Археолошкиот музеј во Скопје (инв. бр. 502).¹⁾

Поради големата оштетеност на споменикот во неговиот горен дел, невозможно е да се установи дали тој завршувал горе водоравно, така што страничните акротерии, како и триаголниот фронтон му биле претставени релјефно, или пак имал слободен фронтон со иста форма и слободно предадени акротерии. Сепак, заклучувајќи по сегашната форма на оштетениот дел, веројатно ни се чини првото. Во фронтонот е пластично претставена голема патера, којашто ја зазема речиси целата површина на неговото плитко вдлабнато поле, на коешто директно се надоврзува релјефното. Во ова, на доста примитивен начин е претставена задушна гозба, чиј мотив, чест на надгробните споменици од Римската империја, бил нарочно сакан во нејзиниот источен дел, па според тоа и во Македонија. Композицијата поради нејзината едноставност напдно одговара на западниот тип, којшто кај нас во Македонија се среќава често само во северниот дел, додека во појужните краишта, каде што грчките традиции секогаш биле посилни, губејќи се во доста

И од ова место топло и' се заблагодарувам на другарката Фанула Папазоглу за советите што ми ги даде во врска со овој труд.

¹⁾ Натписот е публикуван во списанието: Жива Антика, Скопје г. V (1955), стр. 402 (Б. Јосифовска, Titulus ineditus Scupis repertus).

На околу 400 м. источно од овој споменик е пронајден споменикот публикуван во спис. Жива Антика, г. IV (1954) стр. 366 — 368.

голем број сложени композиции што одговараат на источниот тип, претставува исклучок²⁾).

Умрениот е, како што е тоа уобичаено во вакви композиции, претставен полулегнат на одар, потпрен со лактот од левата рака, во којашто држи свиток, на пернице, а десната му е лежерно поставена на малу поткренато колено. Пред одарот се наоѓа облигатното масиче за јадења. Иако поради големата излижаност на споменикот токму во овој дел е невозможно да се уочат некои детали во однос на лицето и облеклото на покојникот, сепак јасно се забележува дека едниот крај од химатионот му е префрлен преку главата³⁾.

Под релјефот со длабоко врезани тркалезни букви, чија висина варира од 3 до 4 см., е испишан следниот надгробен натпис:

L(ucius) Apuleius L(uci) f(ilius)
 Scaptia (tribu) Valens
 Berua vet(eranus) leg(ionis) V
 Mac(edonicae) vix(it) ann(os) L, mil(itavit)
 ann(os) XXII-h(ic) s(itus) e(st).
 H(eredes) faciendum) c(uraverunt): Maxima f(ilia)
 et Hesperis lib(erta)
 itemque con(iunx).

Интерпункцијата во вид на записка е поставена зад секој збор (зад зборот Valens сега е излижана). Во целиот текст е употребена само една лигатура — во 4 ред: 12 — 13 (il).

Натписот е концизен и јасен, како што тоа и му одговара на времето во кое настанал. Готово секој негов ред содржи по некој значаен податок. Подигнат е на ветеранот од V Македонска легија Lucius Apuleius Valens, кој после 22 години војничка служба, по навршени 50 години живот, умрел во Scupi. Родното место му била Berua, а трибата во која бил регистриран Scaptia. Споменикот му го подигнале: неговата жена-ослободена робинка Hesperis и ќерка му Maxima, кои во натписов се означени како наследници.

Пред да поминеме на анализа и датирање на овој натпис, сметаме дека е потребно да се осврнеме на историјата на легијата, којашто во него се споменува⁴⁾.

Ритерлинг во својата опсежна статија за V Македонска легија, подвлекувајќи дека потеклото и' е нејасно, претполага, дека таа би можела да води потекло од некоја од Цезаровите легии. Тој мисли дека најнапред таа сочинувала постојан гарнизон во провинцијата Македонија. Како најран сигурен факт од нејзината историја тој го споменува дедуцирањето на нејзините ветерани во 15 г. пред н. ера во колонијата Берит во Сирија. Во провинцијата Мезија, според Филов, легијата требало да се наоѓа најкасно по загушување на големото панонско-далматинско востание во 9 г. од н. ера. Тука, заедно со IV Скитска легија, во 33—34 г. работела при изградувањето на еден стратегиски пат од десната страна на Дунав, што дознаваме од познатиот натпис на Тибериј, вклесан во една карпа близу до Бољетин во Србија (CIL III 13 813b). За време на императорот Клавдиј, 45 г., легијата учествувала во угушувањето на востанието во Тракија, кое завршило во 46 г. со претворање на Тракиското кралство во римска провинција. Во 62 г., или можеби нешто порано, легијата ја напуштила провинцијата Мезија и

²⁾ Н. Вулић, Антички споменици наше земље. Споменик Српске краљевске академије XCVIII, Београд (1941 — 48) бр. 49.

³⁾ Не ни е јасно зошто овде умрениот е претставен capite velato. Од повеќе причини не може да стане збор дека во прашање е жена, а мажите — доколку нам ни е познато — се претставувани обично или гологлави, или со венец на глава.

⁴⁾ За историјата на оваа легија види: Ritterling, Legio RE XII 2, Stuttgart (1925), 1572 — 1586; B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis Diocletianus, Leipzig (1906).

била упатена во Сирија, каде што зела учество во Нероновата војна против Партите и Веспасијановиот поход против востанатите Јудејци. Во Мезија се вратила во 71 година. При поделбата на оваа провинција во *Moesia superior* и *inferior*, извршена од императорот Домицијан веројатно во 86 г., легијата била доделена кон војската на Мезија *инфериор*. Тогаш се уште била стационирана во Ескус (*Oescus*) во кој се наоѓала уште од времето на императорот Клавдиј, а можеби и порано. Како и другите легии од оваа провинција, која била главна воена база за сите одбранбени операции против Дачаните, и V Македонска легија, не само што учествувала, туку и играла значителна улога во Домицијановата, како и во Трајановата војна. Таа зела учество и во Трајановиот поход против Партите и повторно востанатите Јудејци. Овој император нејзиниот главен логор го преместил од Ескус во Троесмис. Тука таа останала се до 167—168 г., кога императорот М. Аврелиј ја преместил во Дакија, каде што главниот логор и станал Потаиса (*Potaissa*). Во 275 г., кога императорот Аврелијан конечно ја напуштил провинцијата Дакија, легијата била повторно вратена во Ескус.

Од овој преглед се гледа дека оваа легија, за разлика од IV Македонска, којашто Веспасијан бил принуден да ја распушти⁵⁾, може да се стави во редот на легиите што одиграле значајна улога во сите поважни војнички експедиции, било од дефанзивен, било од офанзивен карактер, што биле преземани од императорите на првите неколку векови.

Дека таа ја уживала наполно и нивната доверба укажуваат и атрибутите, кои од III век па натака се сретнуваат покрај нејзиното име (*Pia, Pia fidelis, Pia constans, Pia Aug. и др.*)⁶⁾.

Со нашиов натпис името на оваа легија по вторпат се јавува на спомениците од територијата на ветеранската колонија Скупи и воопшто Македонија. За првпат се споменува во натписот публикуван од Н. Вулиќ во Споменик XLVII, бр. 67⁷⁾. И двата натписа имаат војнички карактер и воглавно се од исто време, но додека првиот му припаѓа на активниот војник од оваа легија М. Octavius Valens, нашиот е ветерански. Поради ова тој не наведува на мисла, дека и ветераните од V македонска легија зеле некакво учество во Веспасијановата дедукција на Скупи, што Ритерлинг со полно право не позволява да се заклучи само врз основа на порано пронајдениот натпис⁸⁾.

Што се однесува до трибата спомената во овој натпис (*Scaptia*), треба да се подвлече дека е ова веќе трет случај на нејзиното споменување во ветеранските натписи од Скупи, само во поранешните два, посветени на ветераните од VII легија, за жал не се споменува и родното место на ветераните до кои што се однесуваат натписите⁹⁾. Независно од името на трибата, со овој натпис воопшто се зголемува бројот на натписите од територијата на оваа колонија кои содржат имиња на триби од коишто досега се констатирани следните: *Fabia, Voturia, Voltinia, Aemilia, Galeria, Maecia, Quirina и Menenia*¹⁰⁾.

⁵⁾ Ritterling *ibid.* 1554.

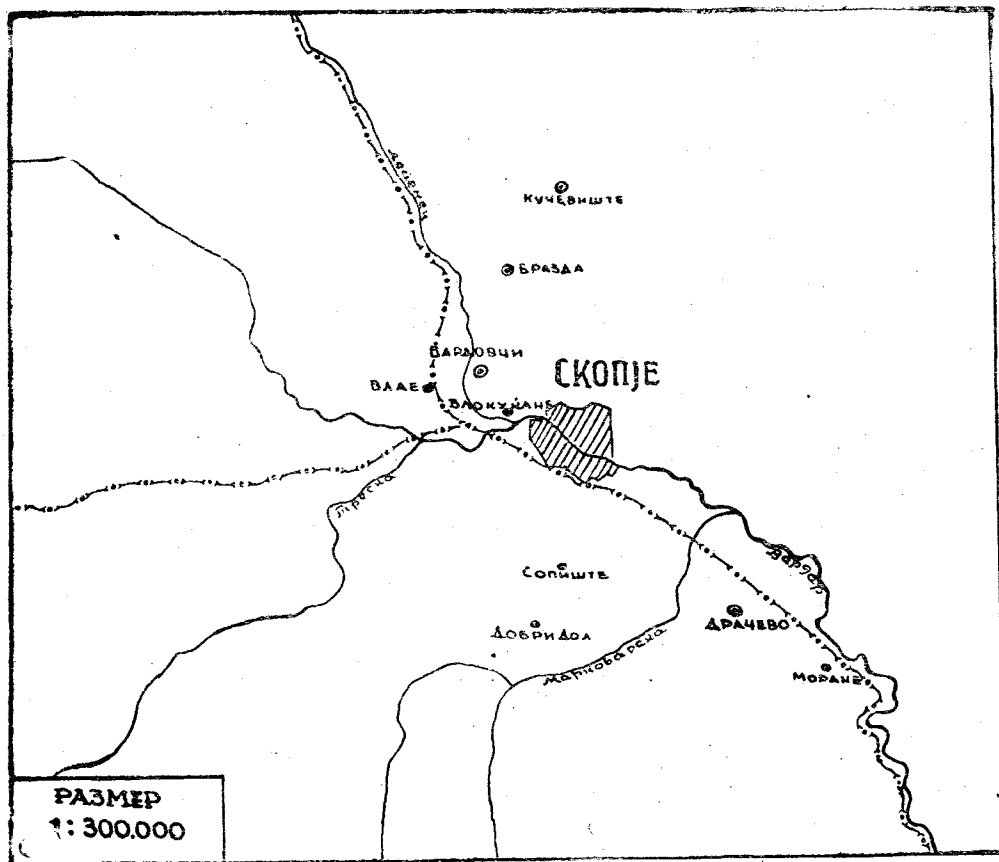
⁶⁾ CIL VI, 1553; CIL VIII, 5349, 7978; CIL III 875, 878, 881, 1077, 987, 7741, 12574; Ann. épigr. 1894, 99.

⁷⁾ „M. Octavius M(arci) f(ilius) Aemil(ia tribu) Valens Stobis mil(es) leg(ionis) V Macedo(nicae) decu(rio) pontif(ex) col(oniae) Flaviae f(elicis), D(omitianae), vivos fecit sibi Octaviae Marcellinae filiae suae defunctae vixit annis XXVI et Catiae Secundae coniugi suae. Hic se vivo f(acilendum) c(uravit).“

⁸⁾ Ritterling, *Legio XII*, (1924), 1275.

⁹⁾ CIL III 8199 (Кучевиште): „Q. Petronius M. f. Scap(tia) Rufus veteranus leg(ionis) VII C. p. f. deducticius . . .“; 8200 (Бразда): „C. Rauconius C. f. Scaptiae Verecundus veteranus leg(ionis) VII C. p. f. deductus deductione.“

¹⁰⁾ Н. Вулиќ, Споменик LXXI, Београд (1931), бр. 560 и 534 — Бардовце; XCVIII бр. 441 — Моране; XLVII бр. 67 — Бардовце; Жива Антика, IV, св. I (1954) стр. 195, 197 — Сопиште. Маесиа се споменува во еден натпис од Добри До, Quirina во натписот од Драчево, а Менениа на споменикот од Злокуќане. Последниве три споменици не се уште публикувани.

Да прејдеме сега кон датирањето на овој споменик, бидејќи во понатамошното излагање ќе бидеме принудени постојано да се повикуваме на него. Иако хронолошкото одредување на натписите што се однесуваат до припадниците на оваа легија не е секогаш едноставно, овој во тој поглед не ни создава некои тешкотии. Главните елементи во него (ономастиката, како и други употребени формули, недостаток на формулата D M, композиција и др.) укажуваат на I век од н. ера, или најдоцна на почетокот од II век, со што не се во противположност ни формата на буквите, ни стилските особености на самиот споменик. Во прилог на ваквото датирање зборуваат и податоците од историјата на самата легија, коишто нè упатуваат на времето помеѓу 9 г. од н. ера, кога легијата — како што го претполага тоа Филов — требало веќе да се наоѓа во Мезија, и почетокот на II век, кога нејзиниот главен логор бил преместен од Ескус во Троесмис¹¹⁾. Фактот дека е спомнат и когноменот на умрениот, нам ни овозможува и попрецизно датирање и аналогно на поголем број датирани натписи од другите провинции (Далмација¹²⁾, Норик и Панонија¹³⁾, Рајнски провинции¹⁴⁾ и Мезија¹⁵⁾) индицира на периодот после 42 г. — што значи дека натписот би бил од времето кога оваа легија била првпат стационарирана во Ескус.

¹¹⁾ B. Filow, *ibid.* str. 6, 64.

¹²⁾ CIL III str. 281.

¹³⁾ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien (Sonderschriften des Österr. Archäol. Institutes in Wien X(1923), 9.*

¹⁴⁾ R. Weyland, *Form und Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert.* Bonner Jahrbücher 108/9 (1902), 194.

¹⁵⁾ Д. Димитровъ, *надгробните плочи отъ римско време въ Северна България,* София (1942) стр. 15; стр. 23 бр. 5 и 6; стр. 26 бр. 17; стр. 29 бр. 28; стр. 46 бр. 88.

Уште ни останува да ја идентифицираме Бериа, којашто се споменува во нашиов натпис, бидејќи покрај истоимениот град во Италија¹⁶), во разните области од Римската империја (Тракија, Македонија, Сирија и Мезија) постоеле и неколку места со слично име¹⁷). Со приведување на трибата на прв поглед изгледа дека е градот достаточо одреден. Меѓутоа, токму овој податок и ни создава тешкотии и целото прашање околу идентифицирањето на овој град го комплицира, бидејќи не само што не го потврдува веќе установеното мислење за трибуарната припадност на италскиот град Бериа, којшто ние од повеќе причини на прво место би го зеле во обзир, туку ни дава можност и за сосем поинакви претпоставки, за коешто ќе стане збор подолу.

Но пред да минеме на другото, треба да погледаме дали за решавањето на ова прашање барем донекаде би можело да ни помогне самото име на трибата, како и името на ветеранот, бидејќи личните имиња, нарочо на војниците, понекогаш можат многу полезно да послужат како критериј за одредување на потеклото.

Трибата *Scaptia*, според Кубичек, е една од трибите во коишто Цезар ги примил градовите од Транспаданска Галија, во кои се убројува и Бериа, кога им ги доделувал граѓанските права¹⁸). Врз основа на натписите со коишто располагал, Кубичек дојде до заклучок дека во неа биле регистрирани градовите: *Faesulae*, *Florentia*, *Vetulonia*, *Alatinum* и *Forum Iulium* — значи, сиве италски градови, од кои последните два се од Транспаданска Галија, и — само според еден натпис најден во Тарент — и македонскиот град Стубера¹⁹). Според Ритерлинг изгледа дека оваа триба била главно привилегија на италските градови, бидејќи тој, приведувајќи ги податоците за потеклото на војниците од поедини легии, за оние кај кои се споменува таа, секогаш претполага дека се од италско потекло²⁰). Нам не ни е познато дали воопшто постојат некои натписи од коишто би можело да се заклучи дека во оваа триба, освен македонскиот град Стубера, биле регистрирани и некои други градови надвор од Италија. Споменатите два натписа од Скупи во тој поглед не ни зборуваат апсолутно ништо, бидејќи во нив — како што е тоа веќе истакнато — воопшто не се споменува родното место на ветераните²¹). Значи сето ова што го изложивме овде не ни дава достаточо основа Бериа од нашиов натпис, само поради тоа што во него е приведена оваа триба, да ја сметаме за италски град, но ни позволява такво нешто да претположиме.

Името е типично римско²²), но бидејќи провинцијалците, стапувајќи во римската војска, своите првобитни имиња ги заменуваат обично со римски, можело да му припаѓа и на некој ветеран кој не бил родум од Италија. Значи, од него со полна сигурност може да се заклучи само тоа дека Л. Апулеј можел, но не морал и да биде од италско потекло. Меѓутоа ако се земе во обзир дека во натписите на војниците многу често е назначено

¹⁶) Hülsen, *Beria*, RE III (1897) 318, 319.

¹⁷) Oberhammer, *Beriae*, RE III 306, 3; *Berola*, 304. 1; *Beriae* 307. 4; Benzinger, *Beria* 307, 5; *Beria*, 319.

¹⁸) W. Kubitschek, *De Romanorum tribuum origine ac propagatione*, Wien (1882) стр. 87 и 88.

¹⁹) W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim descriptum*, Wien (1889), 272 (v. Index tributum под *Scaptia*). Овој натпис (CIL IX, 6155) е подигнат на еден ветеран од V македонска легија.

²⁰) Ritterling, *ibid.* 1516: „Italia: CIL X 5368 (. . . wegen der tribus Scaptia)*; 1628: „Italiker ist wegen der Tribus Scaptia wahrscheinlich auch Année épigr. 1914, n. 172*“; „Italia? zwei von Vespasian nach Scupi deduzierte Veteranen wegen der Tribus Scaptia: CIL III 8199, 8200* и др.

²¹) Види ја заб. бр. 9 на стр. 3.

²²) W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin (1904), стр. 427, 453, 458, 460. Според името Л. Апулеј можел да води потекло од некој од ослободените робови на нар. трибун L. Apuleius (v. RE II, col. 258, 10).

и нивното потекло, било на тој начин што некој елемент од името (*gentilium, cognomen, signum*) укажува на него, или пак со помош на етниконот (почесто ако е името наполно римско како што е овде)²³, тогаш — бидејќи од сето тоа ништо не постои во овој натпис — со голема веројатност може да се претпостави дека Л. Апулеј бил родум од Италија, и дека според тоа и Берија, која се наведува како негово родно место, би можела да биде идентична со италскиот град од тоа име.

Значи, од ова јасно се гледа дека и ветерановото име, како токму и оваа триба, не упатуваат на Италија, но да погледаме дали и податоците со коишто располагаме во однос на пред малку споменатите градови, ќе ни позват да се ориентираме во тој правец.

Берија²⁴), Берија²⁵), Берија²⁶), Берија (*Bέροια*)²⁷), Берија²⁸) — град во Тракија, според Пајтингеровата карта и Антонинскиот итнерар кај денешната Стара Загора; според главно усвоено мислење идентичан со *Augusta Traiana*, којашто во византиското време се вратила кон своето првобитно име Берија²⁹). Додека за Берија од византиското време сме доста добро известени благодарейќи на споменатите византиски автори, кои често ја споменуваат, за жал не располагаме со никакви податоци за неа во однос на времето за којшто сме заинтересирани со оглед на датирањето на нашиот натпис. Плиниј, на пр., којшто, зборувајќи за провинција Тракија ги споменува градовите и поважните места во неа, помеѓу кои и колониите Апри и Деултум, Берија не ја споменува воопшто³⁰). Не ја спомнува ни Страбон, па дури ни Птолемеј³¹). Од натписите со кои досега располагаме, а за коишто се мисли дека се однесуваат до овој град, ни еден не би можел да се датира во I, па ни во почетокот на II век од н. ера³²). Според ова се чини дека Берија од ова време — доколку тогаш воопшто постоела — требала да биде некое наполно безначајно место, поради кое и не ја сретнуваме кај пред малку споменатите антички писатели, а немаме — колку нам ни е познато — нити еден натпис од тоа време со споменување на нејзиното име. Како таква, се рабира, дека таа и не можела да биде

²³) Hilding Thylander, *Étude sur l'épigraphie latine*, Lund (1952) стр. 140, 170 и нн.) Ќе приведеме само неколку примери од коишто поголем број е цитиран кај Thylander: CIL VI 3196 . . . Aur. Brimursius . . . nat Thrax civis Beroensis; CIL X 3381: C. Hammonius Fortis . . . natione Aeg; 3593: C. Iulius Victor qui et Sola Dini I.; CIL VI 2386 a 9; Aur. Mucapor d(omo) Beroe; CIL X 3450: C. Iul. Marinus n. Syro; 3536: Aurelius Epictetus natione Grecus итн.

²⁴) Itin. Ant. 231; Jord. Get. XVIII, 102.

²⁵) Rav. Georg 191,3; Hier. Synec. 635,5; Const. Porph., De Them., Pertusi, Città del Vaticano (1952) I, 57; Anna Comn. Alex., Leib, Paris (1943) T. II, 101, 103, 105, 193; CIL VI 2386 a, 9; 2397,15; Ephem. epigr. IV (1881) 894 b, c.

²⁶) Amm. Marc. XXVII, 4,12; Nicet. 292,344.

²⁷) Theophan. Chron. 707.

²⁸) Tab. Peut. VIII, 2.

²⁹) W. Tomaschek, Die alten Thraker, Wien (18:4) II, 59; M. A. Dumont, Inscriptions grecques de l'Hemus, Bull. de corr. hell II (1878), стр. 412; A. M. Jones, The cities of the eastern Roman provinces, Oxford (1937) 19, 23 и др.

D. Kalorothakes не се согласува со мислењето Берија од II век да е идентична со Августа Трајана. Тој претполага дека таа тогаш била *oppidum* или *vicus* во непосредната близина на Августа Трајана, чија што улога подоцна (во IV век) ја презела на себе (*De Thracia provincia Romana*, Lipsiae, 1893, 29). Постои и претпоставката дека првобитното име на градот било Ергиса (*Εργισσα*) — M. Tissot и M. P. Foucart, *Antiquités d'Eske-Zaghra*, B.C.H. IV (1882), 178—180 и II (1881) 129.

³⁰) Plin. Nat. hist. IV, 18, 47 и 45.

³¹) Птолемеј не ја споменува ни Августа Трајана.

³²) CIL VI, 2386 a 9; Aur. Mucapor d(omo) Beroe; 2397, 15; M. Aur. M. f. Ulp, Maior Beroe; 3196; Aur. Brimursius eq. cast. prior tur. Maximil adiutor prae. nat. Thrax civis Beroensis vixit ann XXXVIII mil. ann. XVIII et Aur. Emerito fil. dulcissimo vixit anno uxo mens. III Aurelia Pelagrina coniugi b. m. filio fecit; Ephemeris epigraphica, IV (1881), 894, b, 6; M. Aur. M. f. Ul. Fabius Beroe.

civitas. Како *opridum civium Romanorum* не ја споменува ни Кубичек³³), ни Бец, а ни Корнеман не ја убројува меѓу римските колонии на оваа провинција³⁴). При ваква ситуација, се разбира, дека не може ништо да се знае сигурно како Бeroја можела да биде организирана во римско време. Ако би било сигурно дека е идентична со Августа Трајана, којашто беше подредена на грчки начин, тогаш би било и логично дека и таа имала иста организација, па ни не била регистрирана во некоја римска триба³⁵). Во натписите, коишто главно припаѓаат кон другата половина на II и почетокот на III век, немаме ниеден случај на споменување на некоја триба во врска со името на овој град. Меѓутоа, во некои од нив се приведува когноменот на градот — *Uria*, којшто укажува на тоа дека Бeroја ја проширил императорот Трајан, како и неколку други градови од оваа провинција³⁶). Бидејќи ни еден од овие натписи не е од времето кога на полно престанало споменувањето на триба во натписите, нејзиното име можело да биде изоставено или поради тоа што градот во тоа време воопшто и не бил регистриран во некоја триба — што е сосем веројатно со оглед на она што рековме пред малку, или ако бил, вместо нејзиното име е ставен само когноменот на градот, како што тоа од II век на н. ера понекогаш било практикувано и во војничките натписи³⁷). Само и во овој случај претполагаме дека изоставената триба не би била Скаптија како што е кај нас, ами поскоро трибата на императорот Трајан *Parigia*, или можеби трибата на Клавдиевци и Флавијевци *Qvirina*³⁸).

Значи, според сето ова што е изложено овде, имајќи го во предвид и она што е кажано порано во однос на трибата Скаптија и името на ветеранот, како и фактот дека Трачаните како војници во римските легии се сретнуваат одвај од II век на н. ера³⁹), ние немаме право, базирајќи се само на сличноста на името, да претположиме дека Бeroја од нашиов натпис би била идентична со трачката Бeroја.

Освен ова, зарем не би било и малку необично Л. Апулеј, ако би бил родум од Тракија, да би се населил дури во Скупи — толку далеку од својот роден крај, кога во тоа време тамо веќе постоеле споменатите војнички колонии⁴⁰), или кога тој по отслужениот војни рок, веројатно можел да остане во Ескус каде што легијата тогаш била стационирана, како и неколку други ветерани од истата легија во тоа време, што узнаваме од таму најдените им надгробни споменици⁴¹).

³³) Kubitschek, *Imp. Rom.* стр. 239. Вистина тој напоменува дека за организација на градовите во Тракија се знае многу малу (ср. стр. 239 заб. 348).

³⁴) Artur Betz, *Thrake*, RE XI (1936) 461. Тој вели дека во провинцијата Тракија постоеле само две римски колонии: *Apri* и *Deultum* и на Тракискиот Херсонес муниципиј *Coela*, а за останатите градови вели дека биле „*Griechische Politien* die zum grossen Teil von Kaiser Traian das Stadtrecht erhielten“; E. Kornemann, *Coloniae*, RE IV, (1900) 550.

³⁵) M. A. Dumont, *Inscr. grecques de l'Helles*, B. C. N. II стр. 404. Пред неколку години во Стара Загора е пронајден еден грчки натпис посветен на фила *'Αρής* (Д. Димитров, *Един нов античен надпис од Стара Загора*, Годишник на Нар. арх. музей Пловдив, Софија, II, 1950, стр. 247—249; ср. Kubitschek, *Imp. Rom.* стр. 240.

³⁶) Види ја заб. бр. 32 на стр. 6; Kalopothakes, о. с. стр. 29; Paul Collart, *Philippes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris (1937), стр. 521.

³⁷) René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris (1914) стр. 64 и 65, заб. 2.

³⁸) Kubitschek, *De Rom. tribuum orig. ac prop.* стр. 124, 118, 122.

³⁹) A. Betz, *ibid.* 460.

⁴⁰) A. Betz, *ibid.* 461.

⁴¹) Д. Димитров, о. с. стр. 22 — 23 бр. 3 (поч. на II век); 23 бр. 5 (сред. на I век); 23 — 24 бр. 6 (I век); 24 бр. 8 (крај на I и поч. на II век).

Βεροεα⁴²), Berea⁴³), Beroia, (Βέροια, Βέρροια)⁴⁴ — град во македонската област Ематија. Се споменува доста често кај античните и подоцнежните писатели, како и во натписите⁴⁵). Според Ливиј, којшто ја убројува заедно со Едеса и Пела во „nobiles urbes“, Бероја била прв македонски град којшто по битката кај Пидна се предал на Римјаните. Тие при поделба на Македонија ја уврстиле во III област⁴⁶). За жал, Ливиј не ни соопштува ништо затоа како градот бил организиран во тоа време, како и подоцна — во времето во кое ние го датираме нашиов натпис. За ова ништо не знаваме нити од Плиниј, којшто Бероја само ја споменува, додека некои други градови (на пр. Pella, Cassandrea и др.) ги посочува како колонии, а Stobi како oppidum civium Romanorum⁴⁷). Кубичек не ја убројува Бероја меѓу оние македонски градови што биле организирани на грчки начин⁴⁸), а Гајер и Корнеман не ја споменуваат меѓу римските колонии на оваа провинција⁴⁹).

Познато е дека Бероја била седиште на Македонскиот κοινόν. Кон крајот на I век од н. ера таа имала титула πόλις⁵⁰). Веројатно како и толку други градови од оваа провинција, била уредена по образец на грчките градови. Поради ова, можеби, во натписите што се однесуваат до неа, доколку можевме да провериме, не се споменува некоја триба во врска со нејзиното име⁵¹).

Врз основа на изложеното, ако немаме пропуштено некој значаен податок, сметаме дека во Бериа од нашиов натпис не треба да го бараме грчкиот град за којшто се зборувало досега, дотолку повеќе што неговото име не се споменува никогаш во таа форма во источниците, како ни во натписите за кои се знае сигурно дека се однесуваат на него⁵²). Во прилог на вакво мислење зборува и потполно римското име на ветеранот, како и на неговата ќерка, додека грчкото име на жената (Хесперис), бидејќи таа била ослободена робинка, во дадениов случај нема значење⁵³).

⁴²) Tab. Peut. VIII 1/2; Rav. Geogr. 194, 16; 374, 2; Plin. o. c. IV, 33; VI, 216; Liv. 44, 45; 45, 23.

⁴³) Itin. Ant. 328, 4.

⁴⁴) Hier. Synec. 638, 6; Ptol. 3, 13, 39; Tukid. I, 61; Polyb. Hist. 2^a, 8, 1; 27, 8, 5; Strab. Geogr. Paris (1853) стр. 278, 51; 7, 330, 28; Plut. Pomp. 64.

⁴⁵) Натписи: Димица, Атина (1896); «Н Μακεδονία ἐν λίθοις φεγγυόμενοις καὶ μνημείοις σωζομένοις. бр. 52, 55, 63, 58; В. С. Н. (1947 — 48), 438.

Revue des Etudes grecques, 1902, стр. 142 — и др.

⁴⁶) Liv. XLV, 30; XLIV, 45, 2, 5; XLV, 29, 9;

⁴⁷) Plin. o. c. IV, 33; VI, 216; IV, 34, 36.

⁴⁸) Kubitschek, Imp. Rom. стр. 240 и 241.

⁴⁹) Geyer, Makedonia, RE XIV (1928), 770; E. Kornemann, ibid. 549.

⁵⁰) Geyer, ibid. 768

⁵¹) Во еден латински натпис најден токму во Берија (CIL III, 596) се споменува трибата Aemilia, но од него не е јасно кој град би можел да биде во прашање, ако воопшто последните зачувани букви би требало да се протолмачат како почеток од името на некој град. Во врска со ова види Kubitschek, Imp. Rom. стр. 241.

⁵²) Натписот бр. 3559, 6 во CIL VI Dessau го припишува на македонската Берија, но не објаснува зошто (Hermannus Dessau, Inscriptiones latinae selectae, vol. III pars II, Berlini 1916, br. 9081). Името на градот не се сретнува во оваа форма ни во монетите ковани во него (в. В. V. Head, Historia numorum, Oxford (1911) стр. 242, 243.

⁵³) Станувајќи во римската војска, Грците не биле принудени да ги менуваат своите имиња, како што обично морале — според претпоставката на Thylander — војниците кои биле родум од некои други краишта на Империјата, ами и тие можеле да носат римски имиња, само тоа станувало доста ретко (Thylander, o. c. стр. 176, 180).

Името Hesperis се среќава на еден споменик од Сочаница (Споменик XCVIII бр. 225); За ова име види Pape — Benseler, Wörterbuch d. griechischen Eigennamen, Braunschweig 1911, стр. 394.

Beroa⁵⁴), Beria⁵⁵), Berya⁵⁶), Beroea⁵⁷), Βέροια, Βέρροια⁵⁸), Βερόη⁵⁹), Berea⁶⁰) — важниот трговски град на Сирија во провинција Кирестика (Chyresthica), ден. Алепо или Халеб⁶¹). Плиниј во својот доста подробен опис на Сирија го споменува двапати, а се споменува и кај некои други антични, како и византиски автори⁶²). Фактот што Плиниј само го споменува неговото име, додека некои други градови (Berytus, Ptolemais, Caesarea) ги посочува како колонии⁶³), укажува на тоа дека градот во тоа време и не спаѓал во редот на римските градови. Освен во цитираните источници името на овој град се сретнува и на монети ковани во него од времето на императорот Трајан, а исто така и во некои натписи⁶⁴). За жал, ни споменатите автори, а ни натписите со коишто досега располагаме, не содржат такви податоци од кои би можело да се види дали овој град бил организиран на римски начин и регистриран во некоја триба⁶⁵). Кубичек не го споменува помеѓу градовите на римските граѓани во Сирија⁶⁶), а не го сретнуваме неговото име нити во списокот на колониите од оваа провинција кај Корнеман⁶⁷). Според ова што сме го изложиле сега, водејќи истовремено сметка и за она што е изложено порано нарочно во однос на ветерановото име, како и за тоа дека името на овој град — колку можевме да провериме — никогаш не се јавува во формата што ја имаме во нашиов натпис, сметаме дека со полно право од редот на градовите кои се земени во обзир при идентифицирањето на Бериа, можеме да го исклучиме овој сириски град⁶⁸).

Bereo, Bireo, Beroe, Biraeton и Bireon, Bireo⁶⁹) — во провинција Мезија (денес веројатно Хисарлик кај Girlidzin и Doëni) — кастел од десната страна на Дунав на патот од Durostorum кон Troesmis (ден. Иглица) од којшто, според Пајтингеровата табла, е оддалечен 21 милја⁷⁰). Како кастел во-

⁵⁴) Itin. Ant. 193, 4.

⁵⁵) Georg. Rav. 86, 13. Во врска со ова види Бензингер во RE III, col. 293, 2, Beria (wohl identisch mit Berya der T. Peut. und mit Berola Nr. 5*).

⁵⁶) Tab. Peut. X, 5.

⁵⁷) Plin. Nat. hist. V, 89.

⁵⁸) Hier. Synec. 711, 7; 861 (Montgmann, Bruxell, 1939); Strab. XVI 751; Ptol. V, 15, 13; Joseph. Ant. Jud. XII, 9, 7; XIII 14, 3; Steph. Byz. и др.; CIG III 4472,

⁵⁹) Steph. Byz. (споредна форма).

⁶⁰) Dessau. o. c. бр. 9164.

⁶¹) Под ова име градот бил познат пред Селевк Никатор да го нарекол Βεροία. Во византиското време тој повторно го примил старото име така што од тогаш обете форми се среќаваат заедно. Инаку градот е многу стар и се споменува уште во египетските и асирските документи.

⁶²) Plin. o. c. V, 89, 82; в. ја заб. бр. 58.

⁶³) Plin. ibid. V 78, 75, 69.

⁶⁴) CIG III 4472; H. Dessau, o. c. бр. 9164 и др. — Head, o. c, стр. 777.

⁶⁵) Но и во овој случај, со оглед на времето во којшто ние го датираме овој натпис, претполагаме дека тоа не би била трибата Скаптија, туку или трибата на Јулиевци Фабија, во којашто биле регистрирани градовите од Ориент што го добиле цивитет од Август, или можеби Клавдија, која била доделувана од императорот Клавдиј на градовите во целата империја, со исклучок на Мавританија, или најодзади Квирина — истовремено трибата на императорите од Клавдиевата, како и Флавиевата династија. (Cagnat, o. c. стр. 78 заб. I; Kubitschek, De Rom. trib. orig. стр. 116, 118, 122).

⁶⁶) Kubitschek, Imp. Rom. стр. 256, 257. Тој претполага дека до овој град би можел да се однесува можеби натписот CIL VIII 3175 (Lambaesi: M. Licinius M. fil. Coll. Aquila Bera vet. leg III aug) — ibid

⁶⁷) E. Kornemann, o. c. 552.

⁶⁸) Сирискиот град Бериг, чије првобитно име според Нон (Nonnus, Dionys. XLI 364 и н. н.) требало да биде Βεροη, не доаѓа во овој случај во обзир, не само затоа што под тоа име не се јавува во античката литература, туку што бил регистриран во трибата Фабија (в. Kubitschek, Imp. Rom. стр. 257).

⁶⁹) Tab. Peut. VIII 3; Itin. Ant. 225; Teoph. Sim. 2, 16; Georg. Rav. стр. 179. I (Braeton) и 186, 13 (Bireon); Not dign. Bonnae (1839 - 53) ed E. Böcking стр. 99 (. . . castellum, cuneus equitum Stablesianorum Bireo).

⁷⁰) В. ја заб. бр 17 и ср. W. Tomaschek, Die alten Thraker, II, Wien (1894), 60; Tomaschek, Bereum RE III, 290.

општо не доаѓа во обзир да се идентифицира со Бериа што се споменува во нашиот натпис⁷¹).

А сега, откако со достаточна право според нашето мислење ги исклучивме градовите кои поради сличноста на името, како и поради некои моменти што се однесуваат до историјата на легијата би требало да бидат земени во обзир при одредување на родното место на ветеранот Л. Апулеј⁷²), ќе ја изнесеме нашата претпоставка дека во овој натпис станува збор за италски град со потполно исто име, кој не е непознат во античката литература од тоа време. Како италски град Бериа ја споменува Плиниј, којшто заедно со Feltria и Trident ја убројува меѓу градовите на Ретија⁷³). Градот со ова име се споменува и во неколку натписи од кои два се најдени во Рим, а еден во Фелтрија⁷⁴). Според Плиниј, градот значи е засведочен во I век од н. ера како civitas, а според датираните натписи (168 и 210 г.) за кои многумина сметаат дека се однесуваат до овој град, тој постоел како таков и во II, како и во почетокот на III век. За жал, во ниен од нив не се споменува триба во која градот требало да биде регистриран. Нашиот натпис — доколку имавме можност да провериме — би бил првиот во којшто, во врска со Bepua, се споменува и некоја триба — во дадениот случај Scaptia. Со оглед на потполната идентичност на името, како и на хронологијата на натписот, сметаме дека ништо не би пречело да се заклучи во него да се подразбира споменатиот италски град, кој врз основа на овој најнов податок би требало да биде регистриран во трибата Scaptia.

Меѓутоа, според Кубичек, Бериа не е регистрирана во оваа триба, ами во Claudia⁷⁵). Ако би го прифатиле ова мислење на Кубичек без критички осврт на него, ние би биле принудени веднаш да ја исклучиме секоја можност за идентифицирање на овие два града, но ако се задржиме на текстот од натписот, што при ова тој го цитира без никаков коментар, веднаш ќе забележиме дека името на градот во него и не гласи Bepua, туку Beria⁷⁶). Откако ги разгледавме податоците со кои располагаме во однос на ова прашање, не ни е јасно врз основа на што Кубичек ги идентифицирал овие два града, вистина со слично, но не и со исто име, а дека тој така мислел доказ е неговиот заклучок. Од она што Момзен во коментарот за овој натпис вели, тоа можеше само да се претположи, но не и да се заклучи, бидејќи тој вели: „Beria mihi ignota est, nisi eadem est quae Bepua“, а на друго место пак, зборувајќи за Бериа за којашто вели дека имала својата управа (rem publicam), меѓу натписите во кои таа според неговото мислење се споменува, вистина го приведува и натписот од Аквилеја, но вели: „ . . . fortasse etiam in Aquileiensi“⁷⁷). Бериа и Бериа се идентични и

⁷¹) Бериа не се споменува кај Плиниј, а колку нам ни е познато, ниту во натписите. Кубичек исто така не го споменува меѓу градовите на римските граѓани од оваа провинција (в. Imp. Rom. стр. 237).

Подолна, кај Пав. Географ (186, 13) Bireon спаѓа меѓу civitates.

⁷²) И во случај да е во прашање персонална триба, сметаме дека градовите за кои зборувавме не би требало да бидат земени во обзир, бидејќи според претпоставката на Момзен, во грчкиот дел на империјата како лична привилегија обично била доделувана трибата Квирина (Th. Mommsen, Observationes epigraphicae. Tribus Imperatoriae, Ephem. epigr. III (1877) стр. 234).

⁷³) Plin. о с. III, 19, 130 („ . . . Fertini et Tridentini et Beruenses Raetica oppida“). Кај другите писатели Бериа не се споменува, а не се споменува ни во итинерарите.

⁷⁴) CIL VI, 1058, 13 (Romae): „C. Antonius C. f. Antullus Beruae“ — 210 год.

CIL VI, 3559, 6 (Romae): „ . . . Strato Berua“ — 168 год. (в. ја заб. на стр. 8 бр. 52); CIL V, 2071 (Feltria): „ . . . patrono collegiorum fabr. cent. dendr. Beruens. . .“

⁷⁵) Kubitschek, Imp. Rom. стр. 108 и De Rom. trib. orig. стр. 95.

⁷⁶) CIL V, 947 (1872 г.) — Terzo prope Aquileiam: „Q. Vettidius Q. f. Cla. Beria mil. leg. VIII stip. VIII M. Petronius et M. Attilius heredes posuer“.

⁷⁷) CIL V бр. 947 и стр. 537.

според: Детлефсен⁷⁸⁾, Холдер⁷⁹⁾, Ругиеро⁸⁰⁾ и Форлати⁸¹⁾, само ни тие, како ни Кубичек, не приведуваат никакви податоци од коишто би можело да се види врз основа на што заклучуваат така. Меѓутоа Бензингер само слуги дека овие градови би можеле да бидат идентични⁸²⁾, а Хилсен, зборувајќи за Беруа, во однос на тоа воопшто не го изнесува своето мислење⁸³⁾.

Значи, мислењата што се однесуваат до проблемот на идентифицирањето на овие два града, кој досега никој нарочно не го разгледувал, се подвоени, што е и наполно разбирливо со оглед на податоците со коишто се располагало. Податок што ни го пружа нашиов натпис, во кој градот Вегиа — за што не може да постои никакво сомнение, бидејќи е тоа сосем јасно напишано — се поврзува со трибата Scaptia, многу е значаен во однос на ова прашање и нам ни овозможува, пристапувајќи кон мислењето на оние што не биле уверени во идентичноста на овие градови да претположиме дека Вегиа и Вегиа се два различита града од кои едниот — Вегиа, спомнат во натписот од Аквилеја, можеше да биде регистриран во трибата Claudia, која заедно со неговото име се споменува во натписот⁸⁴⁾, а другиот — Вегиа — во трибата Scaptia, како што е во нашиов натпис⁸⁵⁾. Според ова и Л. Апулеј би бил родум од северна Италија, како и другите двајца ветерани населени во Скупи, за што нè известуваат нивните таму најдени надгробни споменици⁸⁶⁾.

RÉSUMÉ

BORKA JOSIFOVSKA: LE MONUMENT FUNÉRAIRE DE LUCIUS APULEIUS VALENS
VÉTÉRAN DE LA LÉGION V MACEDONICA

En 1952 dans le rayon du village de Vlae sur le territoire de Scupi — l'ancienne colonie romaine de vétérans (au nord — ouest de Skopje) a été fortuitement découverte une stèle funéraire, consacrée au vétéran de la légion V Macedonica Lucius Apuleius Valens. Au fronton, qui est mutilé dans sa partie supérieure, sont représentés en relief une grande patère et au — dessous un banquet funèbre du type occidental avec l'inscription suivante: *L(ucius) Apuleius L(uci) f(ilius) Scaptia (tribu) Valens Berua vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) vix(it) ann(os) L, mil(itavit) ann(os) XXII, h(ic) s(itus) e(st). H(eredes) f(aciendum) c(uraverunt) Maxima f(ilia) et Hesperis lib(erta) itemque con(iunx)*. Le monument est exposé au Musée archéologique de Skopje. Il est publié dans la revue *Živa Antika*, Skopje (1955) V p. 402.

Après un court aperçu sur l'histoire de la légion qu'on mentionne dans cette inscription, l'auteur de cet article passe à son analyse et à sa datation. Elle constate que c'est déjà le deuxième cas qu'on mentionne la légion V Ma-

⁷⁸⁾ D. Dettlefsen, *Das Pomertum Roms und die Grenzen Italiens* во *Hermes* (1886) стр. 527, заб 1.

⁷⁹⁾ A. Holder, *Alt — Celtischer Sprachschatz*, Leipzig (1896), 406.

⁸⁰⁾ E de Ruggiero, *Dizionario epigraphico delle antichità Romane*, Roma (1895) стр. 1000 (Berua).

⁸¹⁾ B. Forlati Tamaro, *Enciclopedia Italiana*, Istituto G. Treccani (1930 — 1938), стр. 800 (Berua).

⁸²⁾ Benzinger, *Beria*, RE III (1897), 293, *Beria* („Vielleicht identisch mit Berua“).

⁸³⁾ Hülsen, *Berua*, RE I:1, 318 и 319.

⁸⁴⁾ Можеби во овој натпис се мисли на сирискиот град за кој погоре расправавме, на којшто, според нашето мислење, ништо не би пречило да биде регистриран во трибата Клавдија (в заб. бр. 65 на стр. 9).

⁸⁵⁾ Во однос на трибата на овој град и Ругиеро и Форлати покажуваат извесно сомнение (в заб. бр. 80 и 81).

⁸⁶⁾ Спом. LXXI бр. 534 (Placentia) и непубликуваниот натпис од Злокукане (Vicetia) спомнат на стр. 3 заб. бр. 10. Од северната Италија се и војниците од оваа легија што се споменуваат во: CIL XI, 390, 391 (Ariminum); CIL III 2348 (Brixia); CIL III 14415 (Luca; и вн. Фотографијата на споменикот е од Горѓи Попов, фотографот при Централниот завод за заштита на култ. ист. споменици на НРМ.

cedonica dans les inscriptions de *Scupi* et elle prononce son opinion qu'on pourrait, en partant de cette inscription-ci, car elle appartient à un vétéran, penser à une participation des vétérans de cette légion à la *deductio* de *Scupi*, entreprise par l'empereur Vespasien, ce que Ritterling (RE XII, 1275), en se basant seulement sur l'inscription publiée par N. Vulić avec raison n'a pas permis de conclure, car elle a été décernée au soldat actif de cette légion *Marcus Octavius Valens* (v. page 3 note 7).

En ce qui concerne la tribu *Scaptia* l'auteur remarque que son nom se rencontre déjà pour la troisième fois dans les inscriptions de *Scupi*, seulement, dans celles qui ont été découvertes plus tôt, le nom de la patrie des vétérans n'est pas indiqué. Elle souligne aussi qu'avec cette inscription s'augmente en général le nombre des inscriptions provenant du territoire de cette colonie, qui contiennent les noms des tribus de sorte que jusqu'ici sont nommées les suivantes: *Fabia*, *Voturia*, *Voltinia*, *Aemilia*, *Galeria*, *Maecia*, *Quirina* et *Menenia* (v. p. 3 notes 9, 10).

Quant à la datation l'auteur est d'avis que tous les éléments principaux dans cette inscription (la formule onomastique ainsi que les autres formules employées, l'omission de la formule de consécration, la composition, les qualités du style du monument etc.) donnent un indice que cette inscription date du Ier, ou au plus tard du début du IIe siècle de notre ère. En faveur de cette datation parlent aussi les données relatives à l'histoire de cette légion qui indiquent l'époque entre l'an 9, quand la légion devait déjà être en Mésie, et le début du IIe siècle quand son camp principal fut transporté d'*Oescus* à *Troesmis*. Le fait qu'on mentionne le *cognomen* du décédé nous donne la possibilité d'une datation plus précise et analogiquement à la plupart des inscriptions datées qui proviennent des autres provinces (la Dalmatie, le Norique et la Pannonie, les provinces du Rhin et la Mésie) indique une période après l'an 42 ce qui veut dire que l'inscription est du temps où cette légion pour la première fois était campée à *Oescus*.

Comme le problème de l'identification de *Berua* fait une des plus grandes difficultés pour l'interprétation de cette inscription, car la cité italique du même nom (Plin. Nat. hist III 19, 130) à laquelle en premier lieu nous aurions recours, d'après Kubitschek n'était pas enregistrée dans la tribu *Scaptia*, mais celle de *Claudia* (v. p. 10 n. 75), et comme dans diverses régions de l'Empire romain (Thrace, Syrie, Macédoine et Mésie) existaient plusieurs endroits au nom semblable, l'auteur fait une analyse des données. Cette analyse faite, ayant exclu tous les endroits en dehors de l'Italie, l'auteur s'arrête à la *Berua* italique et aboutit à l'hypothèse que l'inscription a rapport à cette cité, que cette cité n'a rien de commun avec la ville de *Beria* mentionnée dans l'inscription d'*Aquileia* (v. p. 10 n. 76) et qu'elle était enregistrée dans la tribu *Scaptia*, et non dans celle de *Claudia*. Cette opinion est suggérée à l'auteur par le fait qu'à l'époque où nous datons cette inscription *Berua* est attestée comme *civitas* — comme nous l'avons déjà dit plus haut, que dans l'inscription, d'après laquelle Kubitschek a tiré sa conclusion, la ville n'est pas nommée *Berua*, mais *Beria* (cependant l'identité de ces deux villes n'est nullement prouvée), et que la relation entre la cité de *Berua* et la tribu *Scaptia* maintenant est confirmée par l'épigraphie.

En faveur de l'opinion qu'il s'agit ici d'une ville italique plaident aussi le nom du vétéran qui est tout à fait romain, la tribu *Scaptia*, qui était attribuée surtout aux cités italiques, ainsi que le fait qu'en ce temps l'Italie du Nord était une région importante pour le recrutement des légionnaires.

ЗАШТИТНО ИСТРАЖИВАЊЕ У ДЕМИР КАПИЈИ 1948 ГОД.

ЈОСИП КОРОШЕЦ

(Преисторија)

Због грађења разних комуникационих и индустријских објеката показала се потреба да се на подручју Демир Капије заштите поједини сектори, како би се сачувао археолошки терен и како би се сачували археолошки објекти, који су били угрожени. Како се међутим изградња индустријских и комуникационих објеката не може спречити, нити археолошких објеката преместити, то је Археолошки музеј у Скопју био приморан да на појединим деловима започне заштитна ископавања, како би се за науку спасили сви научни подаци, који би иначе били осуђени на пропаст. Ради тога су већ 1947 год. започела заштитна и пробна ископавања на земљишту звано „Градина“ које је било нарочито много угрожено кречанама. Ова ископавања настављају се и наредне 1948 године.¹⁾

Технички узроци, недостатак у радној снази и други узроци спречили су да се те године постигну значајнији успеси на пољу истраживања. Радови на самом терену трајали су свега од 24 јула до 5 августа, када су због горе наведених разлога морали бити прекинути. Но и поред врло ограниченог времена и мале могућности за рад, ипак резултати на преисторији нису били баш мали, поготово ако се узму у обзир и испитивања врло великих наслага које је најпре било потребно уклонити.²⁾

До 1947 год. можемо рећи да је Демир Капија била скоро непозната³⁾ у научној литератури. Међутим овај локалитет је нарочито значајан не само за античко доба, када се у античким изворима Демир Капија спомиње као „Стенае“, него исто тако и у преисториско доба. Сам његов положај на улазу у клисуру, кроз коју се пробија Вардар, имао је већ по природи одлично фортификационо место. Стога је овде било могуће очекивати јаче преисториско насеље, што су сада истраживања и потврдила. Како, међутим, раније нису била вршена систематска истраживања, нити је било бележених случајних налаза, то се Демир Капија помиње у археолошкој литератури свега неколико пута, и то када је 1916 годне код градње пута немачка војска открила водовод, гробове и споменике, а касније и код неког топографског испитивања. Но код тих случајних описа немамо никакве јасне и детаљне слике ни што се тиче хронологије ни културе. Тек после 1947 год. када су поред систематских истраживања прикупљени и други случајни налази у околини Демир Капије, слика постаје јаснија и Демир Капија заузима све значајнију улогу и место у археологији које јој с правом и припада.

Заштитни део ископавања на коме су нађени преисториски објекти као и преисториска керамика лежи иза индустријског објекта кречане. Захваћен је био ту већ начети профил, у правцу према Вардару, у укупној дужини нешто преко 30 м. Ширина земљишта, која се испитивала износила је услед

¹⁾ Како даје извештај о налазима из античког периода Душанка Вучковић-Тодоровић за држању се само на налазима, који спадају у предисториску епоху.

²⁾ Детаљан ток ископавања даће Душанка Вучковић-Тодоровић.

³⁾ Hald, Auf den Trümmern Stobis, Stuttgart 1917.

дебљине слоја свега 4 м. На том месту испитало се у свему нешто око 120 м².

Делимично услед ерозије, а делимично услед разних радова на том делу земљишта, вертикални профил је био доста нераван, тако да је од праве линије хоризонтална разлика у дужини од 160 м, у свему од 1,50 до 15 м. (сл. 1). Радови су вршени само на два места поменутог профила. Једно место лежи око саме тачке означене са „Т“ (сл. 1), а друго између 70 и 82 м. удаљено од тачке „Т“.

Вертикални профил земљишта је услед ерозиских наслага на стрмој падини био на оба испитивана места врло поремећен и због тога за прецизну документацију и слабо употребљив. Само најнижи слојеви, који су тако рећи само незнатно такнути, могу дати неке задовољавајуће резултате. Профили, који нам се показују на оба места сондирања, како код тачке „Т“ тако и на 70—82 м. од тачке „Т“ у суштини се не разликују много међу собом. Већи део слојева, који ту лежи припада ерозиском материјалу, шуту, који се услед стрме падине наслагао на том месту кроз векове. За нас је најкарактеристичнији профил, који лежи између 70 и 82 м. од тачке „Т“. Карактеристичан је међутим због преисториског слоја, који лежи испод разних слојева шута (сл. 2). Укупан културни слој на том месту износи око 3,0 м, а дели се на танак слој рецентног хумуса одмах испод површине у дебљини од 20 до 25 см. Хумус је помешан са ситнијим камењем а понегде и са фрагментима римске керамике и фрагментима римске цигле. Хумус је сивкасте боје са примесима жућкасте земље. Испод тога слоја налази се слој римског шута, који је помешан са фрагментима римске цигле и фрагментима античке керамике и већом количином камења разне величине. Тај је слој сивкасте боје, а захвата дебљину од 0,80 до 1,0 м. Испод њега се налази трећи слој, који је по саставу доста сличан претходном, но ипак са неким разликама. И тај слој претставља у ствари шут сивкасте боје помешан са ситнијим камењем, но у много мањој количини. Фрагменти римске керамике и римске цигле налазе се понекад у читавим слојевима, док их нема на осталим местима. Местимично су у том слоју и тањи слојеви пепела. Тај слој захвата дебљину од око 1,80 м. По свему судећи и тај се слој наслагао услед ерозије на тај или онај начин. Тек испод тога се налази врло танак слој илирског хумуса са фрагментима преисторијске илирске керамике. Слој је сивкасто смеђе боје, а лежи „in situ“ на природном тлу стерилне земље жућкасте боје, која садржи песак, шљунак и конгломерат помешан са глином. Дебљина илирског слоја је готово незнатна и захвата просечно само до 25 см, а местимично и до 80 см. Осим тога тај слој није констатован дужином целог профила, него само једним делом, док се даље губи.

Следећи профил код тачке „Т“, мада за преисторију није толико занимљив као први, има ипак своју карактеристику ради неких налаза откривених у њему. Зато што се налази готово на дну саме падине „Градине“ целокупан слој је овде и знатно дебљи. Поред тога можемо у римском шуту разликовати чак и чегири слоја, док је код споменутог профила било могуће разликовати само два. Слој рецентног хумуса сивкасте боје и овде је помешан фрагментима римске керамике и римске цигле као и огромном количином ситнијег камења. Дебљина тог слоја износи и овде око 20 до 25 см. Следећи слој је слој шута, који је великим делом помешан са фрагментима римске керамике као и римском циглом и већом количином камења понекад већих димензија. Тај је слој сивкасте боје различите дебљине од 30 до 80 см. Испод њега лежи други слој шута, који је доста чист и само ту и тамо помешан са камењем мање величине. Само у доњем пак делу тога слоја налази се опет камење и то већих димензија. Тај део слоја претставља скоро чист хумус сивкасте боје. Дебљина тога слоја износи 50 до 80 см. Трећи слој шута исто тако је сивкасте боје. У том слоју се налази врло мало

фрагмената керамике, но много ситнијег камења. Дебљина тог слоја је 80 до 130 см. Следећи четврти слој претставља исто тако шут. У њему нема више никаквих културних остатака, али има већа количина ситнијег и крупнијег камења. Дебљина тог слоја је 130 до 150 см. Испод тога се налази слој жућкасте боје који се састоји од песка, шљунка, иловаче и конгломерата. Укупна дебљина целог културног слоја обухвата око 4,0 до 4,30 м. Испод римског шута, а изнад стерилног слоја, „in situ“ нађено је на појединим местима фрагмената грчких ваза, а на појединим местима констатован је врло танак слој, једва до 10 см. дебљине, који припада преисториском добу. По изгледу и по фрагментима керамике, који су у осталом сасвим атипични, тај преисториски слој нема никакве везе са илирским слојем у претходној сонди. Међутим хронолошки није још било могуће фиксирати тај слој. Тек даљна истраживања у околини тога места моћи ће дати реалније податке. Није међутим невероватно, да би тај слој био ерозиског порекла, јер се налази непосредно на здравици која је на том месту састављена из конгломерата.

Под шутом подразумевани слојеви, који су настали током времена, затрпали су друге објекте, који су током истраживања били откривени на том месту. Изузев опште скице, не мислим улазити у детаље, јер сви ти објекти припадају каснијем времену и то највише римском периоду. Пре свега су ту нађени остаци зидова, гробова и питоси великих димензија. Сви су се ти објекти налазили на разним дубинама те услед тога припадају и временски разним периодима (сл. 3). Остаци зидова су нађени на два места и по свој прилици припадају једној те истој грађевинској периоди, мада њихов међусобни однос није јасан. Остаци једног зида су удаљени од тачке „Т“ 15,50 м. и леже косо на сам уздужни профил. Целокупна дужина тога зида износи свега око 3,25 м, а ширина је 0,50 м. Горња ивица сачуваног зида лежала је око 1,25 м. испод површине, што би значило, да је била некако у II слоју римског шута. Висина сачуваног зида износи од 0,80 до 1,0 м, што значи да је зид био саграђен у време када се наслагао трећи слој шута. По томе је тај зид млађи од неких других грађевина, које су морале стајати на вишем простору те падине, а од којих је ерозиски материјал затрпао прилично велику површину, на темељу које се тек подигао овдашњи зид. Посве сличан је случај и са другим зидом, који лежи око 19,5 м. удаљен од тачке „Т“ поперечно на самом профилу. Ширина му је била 0,60 м. а сачуван је био у дужини од 1,20 м. Дубина на којој је лежао тај зид одговара дубини претходног зида т.ј. 1,20 м. те према томе лежи у истом слоју. На тај начин су оба остатка зида посве истовремена.

На 16,90 м. удаљености од тачке „Т“ са унутрашње стране првог зида нађен је на дубини од 2,10 м. фрагмент жрвња, који је старији од зидова на том месту, а овамо доспео вероватно ерозијом. По свој прилици припада римском периоду. Око 22,20 м. удаљен од тачке „Т“ а на дубини од 1,90 м. откривен је велики питос. Зидови питоса били су око 3,0 см. дебели. Пречник отвора био је 1,22 м. а висина 1,50 м, док је обујам трбуха имао 3,75 м. Већи фрагменти таквог питоса нађени су и на удаљености 18,50 м. од тачке „Т“. Дубина на којој су нађени ти питоси износи 1,75 м. С обзиром на те стратиграфске податке можемо закључити да питоси временски припадају остацима грађевинских објеката на том истом месту.

На простору првог профила нађено је још и неколико гробова са скелетним укупима. Тако је у свему констатовано 6 скелета односно њихових остатака (бр. 1 и бр. 3—7),⁴⁾ који су били просто укопани у земљу. Лежали су на леђима са рукама испруженим низ тело, али различито ориентисани.

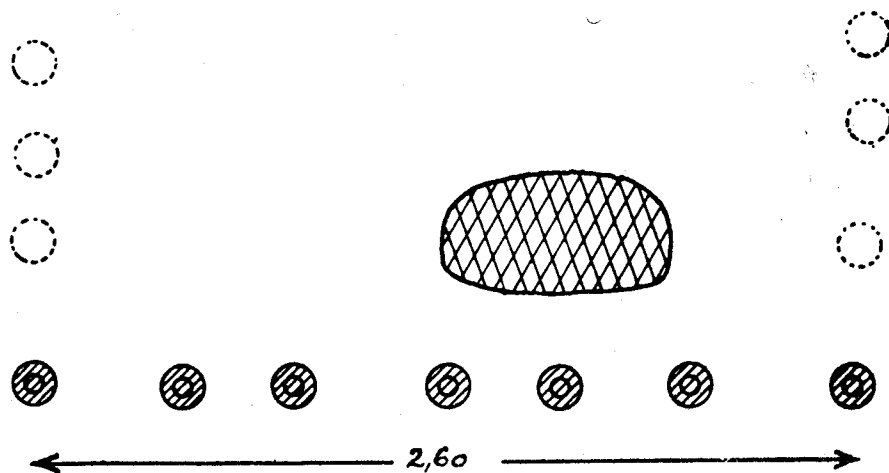
⁴⁾ Гроб бр. 2 налази се близу самог врха градине а припадао је грчкој епоси. Услед ерозије био је готово потпуно уништен а сачувана је била само камења облога

Неки од нѝх имали су основну ориентацију запад—исток, или обратно исток—запад. У једном примеру је била сачувана само глава (бр. 6), док су остали делови тог скелета пропали. Скелети бр. 1 и 3 припадају деци, док су остали одрасли. Дубина међутим на којој су лежали је доста различита. Глава бр. 6 лежала је свега 0,70 м. испод садашње површине, скелети бр. 1 и бр. 5 лежали су 1,40 односно 1,50 м. дубоко, скелети бр. 3 и бр. 4 лежали су 1,90 односно 1,80 м. дубоко, а скелет бр. 7 лежао је чак 2,10 м. дубоко. Прилога није имао ни један од тих покојника. Само код скелета бр. 7 нашао се фрагмент грчког скифоса. Међутим тај фрагмент не припада прилозима, који би евентуално били стављени у гроб, него се налазио раније у самој земљи. Из свега можемо закључити да ти гробови припадају већ много каснијем времену него што су ту нађени остали објекти. Пре свега то су гробови са врло малим дубинама 0,70 м., па и они на дубини од 1,40 до 1,50 м, што значи да су укупани за време већ постојећег најмлађег слоја римског шута. У вези са тим и они гробови који леже нешто дубље не претстављају никакво изненађење, нити их можемо приписати неком другом периоду. Мада немају никаквих прилога, нити икакве друге карактеристике по којој би их било могуће тачно датирати, ипак их с обзиром на стратиграфске податке можемо сматрати као рецентније објекте.

Други део испитаног земљишта између 70 и 82 м. (сл. 2) нема у својим слојевима никаквог грађевинског или неког другог објекта, као што је то случај са првим делом. Тај је слој карактеристичан, што сам већ нагласио, једино због преисториског, илирског слоја, који лежи на стерилном тлу, а дебљине је свега просечно око 25 см, а местимично и до 0,80 м. По свему изгледа или да је главни илирски слој већ уништен, ако би се узела у обзир некадашња ивица падине, или пак још није захваћен и лежи још на неиспитаном делу земљишта. Како је међутим на томе месту било могуће захватити само мањи део простора, то су резултати недовољни и у погледу закључивања дебљине тог преисториског слоја. Свакако, морамо међутим сматрати, да је бар местимично дебљина културног преисториског слоја била куд и камо већа, него што то данас можемо да видимо. Питање које се код тога намеће је међутим врло значајно, наиме хоће ли цео тај преисториски слој лежати „in situ“ или ћемо и овде имати посла, можда само делимично, са слојем који је доспео овамо ерозијом. Како међутим данас не знамо где и како се распростирала преисториска насеобина, немогуће је на то питање дати одговор. Мали део слоја, који је 1948 год. био захваћен говори, да се бар ту налази непомерен слој те да није овамо доспео са неког вишег места. Осим тога на том месту сачувано је једно огњиште, а исто тако су сачувани и остаци једне куће. Док је огњиште било сачувано цело, тада је било могуће остатке куће само делимично открити.

Сачувано огњиште лежало је на дубини од око 2,70 м. испод данашње површине. Укупна дужина огњишта била је око 70 см. а ширина око 30 см. Облик огњишта био је овалан. Израђено је било на уобичајан начин, тако да су за подлогу употребљени мањи комади камење, а преко тога се налазио слој глине. Иначе то огњиште нема неке нарочите особености. Поред преисториске керамике нађен је до огњишта и угљенисани жир. Огњиште само припада преисториској кући чији остаци су констатовани нешто ниже од огњишта. Ти остаци се састоје првенствено од кућног лепа израђеног од земље помешане плевом. Нађен је и део патоса од пода, који се састоји од набијене земље. Рупе за греде и стубове кућних зидова, нађене су међутим тек на дубини од 3,40 м. од данашње површине, што значи да леже на самом стерилном тлу. Наиме оне су се могле тек ту запазити. Међутим сама кућа није стајала непосредно на самом том стерилном тлу, него на тањем слоју овде постојећег хумуса, у којем међутим није било никаквих културних остатака. Набијено тло, патос куће, лежао

је међутим за око 30 до 40 см. више него што су констатоване рупе за греде. Из тих разлога могуће је и огњиште приписати тој кући, мада се за неких 30 см. издизало изнад тла куће. Код испитивања било је могуће открити 7 рупа за греде, које су све стајале у једној хоризонталној линији у дужини од 2,60 м. Међупростор између појединих рупа износио је од 30 до 50 см. Саме рупе су биле релативно плитке и једва до 30 см. укопане у стерилан слој, што исто тако доказује, да се између дебљине стерилног слоја и куће налазио још један други тањи слој кроз који су продирале греде, а које раније нису могле бити констатоване због једнотливе боје хумуса (сл. 4). Како је дужина стене коју су сачињавале рупе свега 2,60 м, а све припадају једној те истој стени, то ће та вероватно претстављати једну од ужих страна у близини које је међутим било и огњиште, које је

сл. 4

раније поменуто. Сама кућа је била уништена пожаром, о чему је нађено довољно трагова.

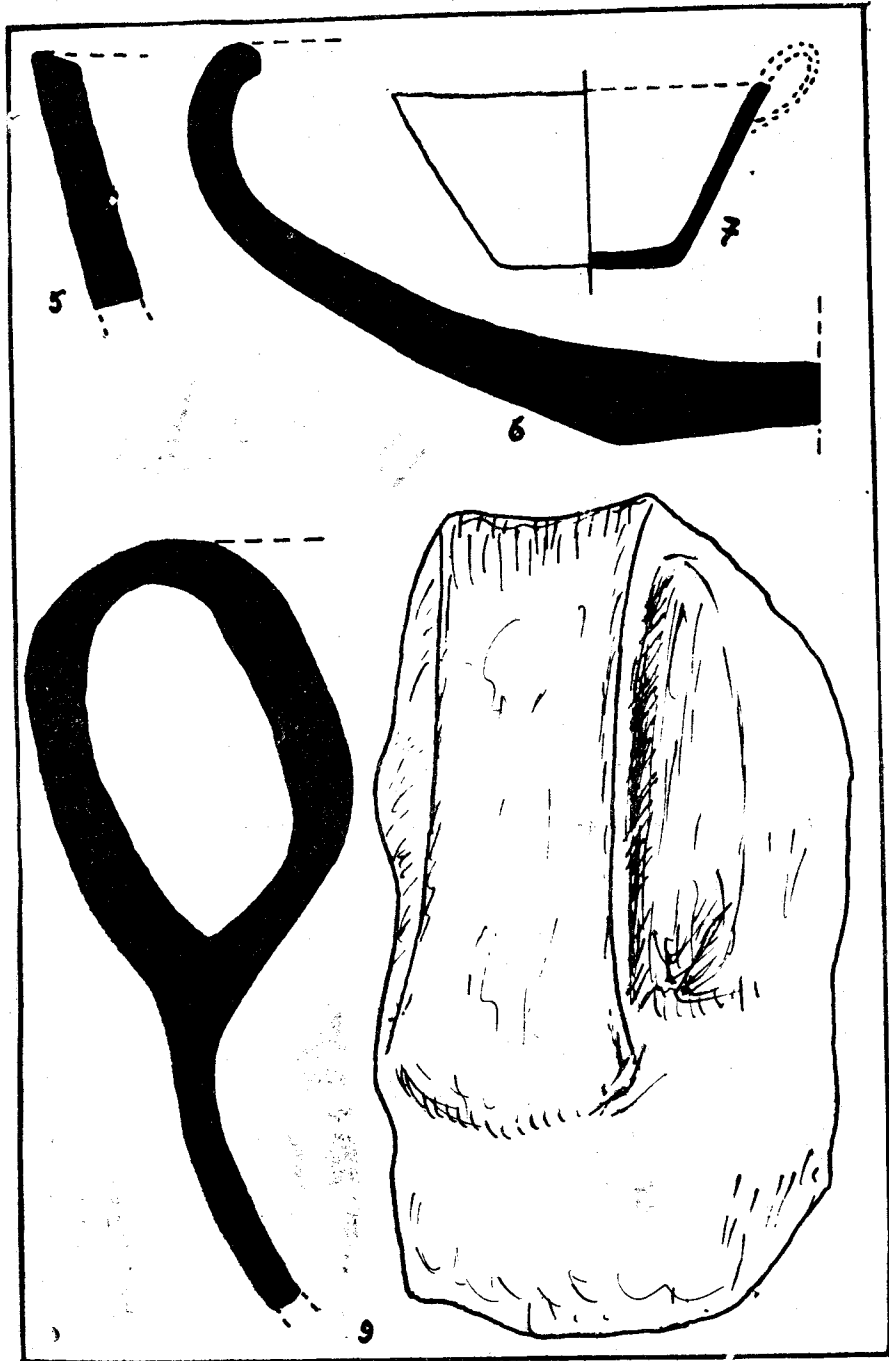
Фрагменти преисториске керамике нађени у том слоју око огњишта и у остацима куће претстављају типичну керамику старијег гвозденог доба, која је иначе позната и под именом халштатске керамике. Та се керамика ни по облицима ни по техничкој изради не разликује од керамике тога доба на другим местима, поготово на градинама у Босни и Херцеговини па и на разним насељима и у гробовима који се налазе западно од Босне. Нема сумње да ће постојати извесне разноликости, које је данас услед оскудног материјала из Демир Капије још немогуће уочити.

1948 год. нађен материјал обухвата:⁵⁾

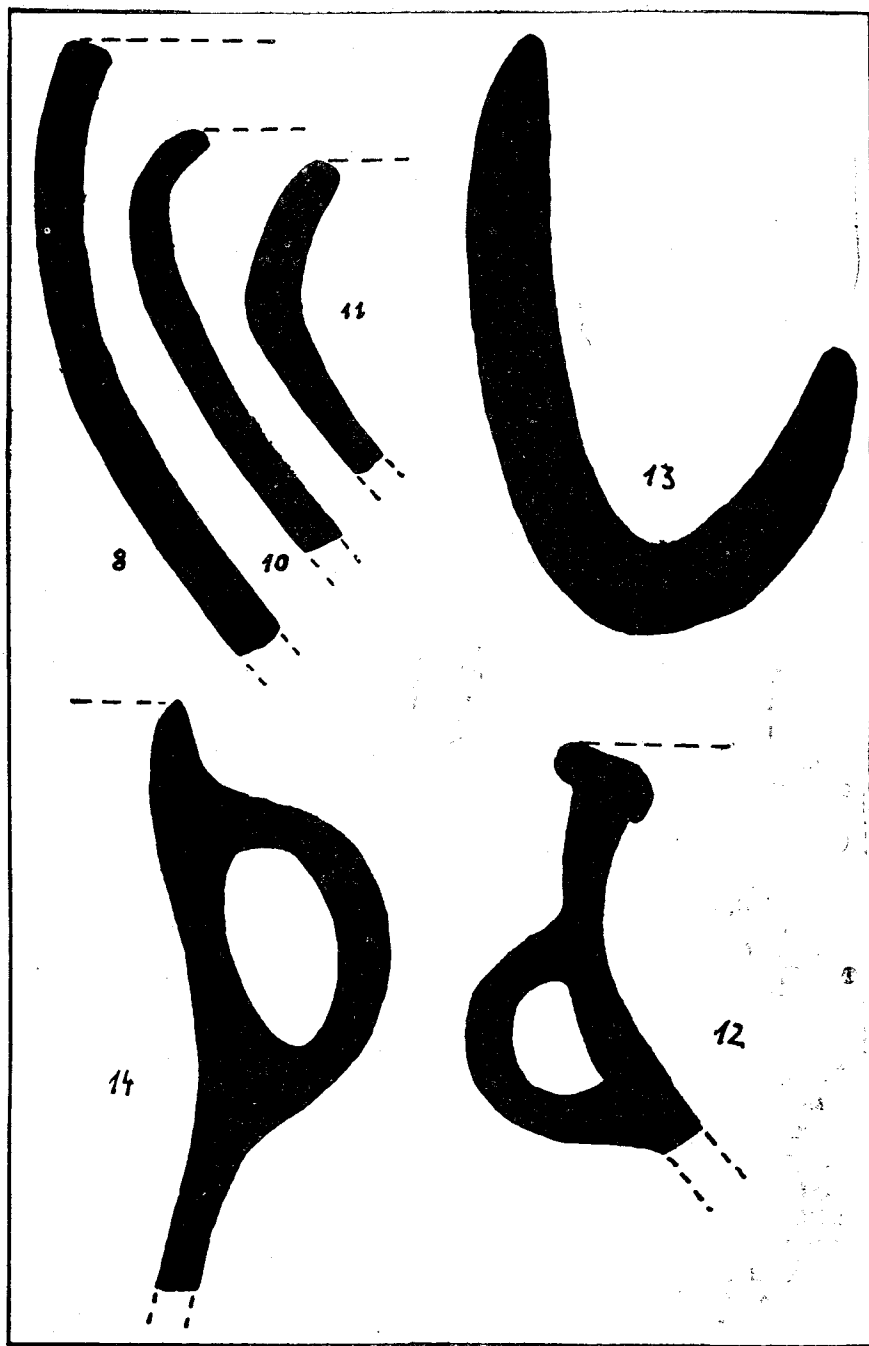
Фрагменте велике дубоке коничне зделе са хоризонтално одрезаним, непрофилисаним ободом. Здела је била неједнако печена смеђе до сиве боје, а израђена од земље са примешаним ситним зрнцима кварцита. Била је само механички углачана, а имала је велике језичасте дршке на чијим врховима се налазе по два попречна удубљења направљена отиском прстију. Сличном облику здела, разне величине припада и већи број других фрагмената.

Фрагмент смеђе коничне зделе са равним стенама. Обод је непрофилисан и косо отсечен према унутрашњој страни (сл. 5).

⁵⁾ Како нисам добио фотографија материјала то дајем само нешто цртежа направљених за време ископавања. Остали материјал се налази у Археолошком музеју у Скопју.

Већи фрагменти плиће зделице скроз црно печене. Израђена је била из добро пречишћене земље са примешаним ситним зрнима кварцита. Ваза је била углачана, дно је било равно, стене коничне, а обод полукружно завијен према унутрашњости. Висина зделе износила је 5,5 см. (сл. 6).

Фрагменти бољих или грубљих коничних здела са устима савијеним према унутрашњости (сл. 10, 11). Понекад је прелаз лучан, а понекад оштрији.

Цела сачувана конична зделица са фрагментираном ушицом, коничног облика и са равним дном. Зделица је сиве и смеђе боје, механички углачана,

а израђена из добро очишћене земље. Данас одломљена ушица, која је морала бити округлог пресека, спајала је обод изнад кога се и уздизала, са делом испод обода. Висина јој је 4,8 см. промер 10,5 см, а промер дна 5,0 см. (сл. 7).

Фрагменти грубих судова чији облик није могуће реконструисати, а који ће вероватно припадати разним лонцима. На таквим фрагментима се често налазе моделирана пластична ребра украшена отисцима прстију.

Фрагмент неке грубље дубоке зделе или терине. На суду се налазило грубо хоризонтално пластично ребро, које је било моделирано, а пресечено на појединим местима широким удубљењима. Суд је био споља смеђе загасите боје, а изнутра црвенкасте боје. Израђен је био из земље помешане песком.

Већи фрагмент јајасто овалног лонца или полулоптасте зделе. Фрагмент је црвенкасте боје на спољашној и на унутрашњој страни, док му је средина прелома црна. Земља је била добро пречишћена. Ваза је била углачана и врло добро израђена. Испод обода се налази плиће неравномерно хоризонтално удубљење, можда као профилација горњег дела. То је удубљење настало код моделирања (сл. 8).

Јако фрагментирана терина лоптастог облика са цилиндричним вратом. Дно је назначено, али није одељено од осталог дела суда. Две тракасте ушице везале су раме са устима суда изнад кога су се и уздизале. Ваза је сиво црне боје, израђена од добро очишћене земље и механички углачана. Сачувана висина износи око 8,0 см.

Фрагмент зделе полулоптастог облика, вероватно са две ушице. Врат је висок и цилиндричан. Сачувана тракаста ушица веже највећу периферију са устима суда. Боја вазе је сиво црвенкаста. Земља је добро пречишћена, а површина вазе углачана. Величина 6,5×9,0 см. (сл. 9).

Фрагменти већих амфора са мањим тракастим ушицама на највећој периферији.

Мања купа јајастог облика, која с обзиром на величину спада готово међу минијатурне судове. Купа је релативно груба, црвенкасте боје, израђена из добро пречишћене земље. Није била углачана. Имала је ушицу, која је данас одломљена, а спајала је врат са трбухом. Висина 5,5 см, пр. устију 4,7 см, пр. дна 4,5 см.

Фрагмент већег грубљег лонца бачвастог облика са пластичним ребром нешто испод обода. На ребру се налазе и отисци прстију. Ваза је била црвенкасте боје док је унутрашњост прелома црна. Земља је била помешана крупнијим зрнима песка.

Фрагменти сличних лонаца или лонаца јајастог облика. На појединим фрагментима налазе се испод обода мања чепаста испупчења. Понекад се на фрагментима налазе низови отисака прстију. На највећој периферији се могу налазити и мање тракасте ушице.

Фрагменти амфора које потсећају на велике амфоре употребљаване и као урне у илирским пределима.

Фрагменти здела полулоптастих или коничних облика са хоризонталним дршкама на самом ободу, које су језичастог облика.

Фрагменти вероватно коничних судова са низом великих округлих рупица испод обода. Те вазе не припадају иначе познатом облику цедила, јер су рупице вероватно орнаменталног карактера.

Фрагменти горњег дела неке зделе са хоризонтално одрезаним и на спољашну страну проширеним устима на којима се налазе попречна испупчења.

Фрагменти великих судова, питоса, орнаментирани пластичним ребрима. Два фрагмента таквих питоса, који су у горњем делу више црвенкасте, а у доњем делу више црне боје, имају хоризонтална пластична ребра са

отисцима прстију на највећој периферији. Испод тога ребра налази се још друго широко пластично ребро, које је прекидано вертикалним удубљењима. На горњем делу суда налазила су се и вертикална пластична ребра са отисцима прстију. Ребра су четвртастог пресека. По свој прилици хоризонтална ребра на том суду служила су првенствено у практичне сврхе, било да се ваза стављала на помично огњиште, које је имало исти отвор као што је била ширина највеће периферије тога суда, било да се помоћу хоризонталног ребра утврђивала на неки други начин. За то говоре удубљења на доњем ребру као и сама боја вазе, која је у доњем делу црвене боје, што значи да је била у чешћем и већем непосредном додиру са ватром, што међутим није био случај са горњим делом, који је црне боје. Ваза је била израђена из земље мешане песком.

Два фрагмента сиво печене зделе са јако профилисаним устима. Облик зделе је био полулопаст, али доста плитак. Уста суда су јако проширена како на спољашњој тако и на унутрашњој страни. На највећој периферији је сачувана тракаста ужица. Ваза је била израђена из добро очишћене земље (сл. 12).

Предмет из глине у облику тракасте кваке. Предмет је сиво-црне боје израђен из добро прочишћене земље. На дужем краку налазе се две рупице за провлачење ушице, вероватно за вешање. Трагова употребе међутим нема (сл. 13).

Фрагмент лонца са тракастом ушицом, која спаја највећу периферију са местом испод обода (сл. 14).

Фрагменти равних дна и фрагменти ногу прстенастог облика, које су припадале разним вазама.

Фрагменти тракастих ушица, које могу бити вертикалне и хоризонталне. Један фрагмент ушице имао је петокутни пресек. Неке су ушице опет округлог пресека или троугластог пресека. Задње су се налазиле на највећој периферији грубих судова.

Фрагменти здела или терина са нешто развраћеним ободом.

Три пршљена израђена из камена. Један је био коничног облика, други биконичног, а трећи облика зарубљене купе.

Анализирајући керамику, која је доста често деформисана услед ватре или пожара, можемо издвојити неколико облика, који су се бар на изглед овде најчешће употребљавали. Пре свега то су разне коничне и полулопасте купе и зделе са равним или заобљеним странама и различито отсеченим устима или са устима лучно или оштрије савијеним ка унутрашњости. Те купе и зделе могу имати и тракасте ушице, које се дижу изнад обода. Понекад је обод раширен према унутрашњости па и према спољашности, док се тракасте ушице налазе на највећој периферији. Такве купе и зделе могу бити или само механички или и сјајно углачане.

Други чест облик претстављају лонци овалног односно јајастог и бачвастог облика. По правилу су грубљи, неуглачани, мада има и појединих примера који су се механички углачали. Такви се лонци обично орнаментичу пластичним ребрима са отисцима прстију или се пак орнаментичу само низовима отисака прстију. И код тих лонаца се употребљавају тракасте ужице махом на највећој периферији.

Мање су биле у употреби разне зделе са две ушице, које су надвисивале обод, мада има знакова да су се и оне употребљавале у већој мери. Доста често су се међутим употребљавале веће амфоре, које су морале бити сличне већим амфорама и урнама са илирског подручја. Међутим због тога што су нађени само незнатнији фрагменти, њихов прави облик није могуће реконструисати.

Карактеристични су нарочито и већи обични судови, питоси, чији облик није могуће реконструисати. Поготово ће код њих бити значајна пластична

ребра која су махом била практичног значаја, али су имала и украсни карактер.

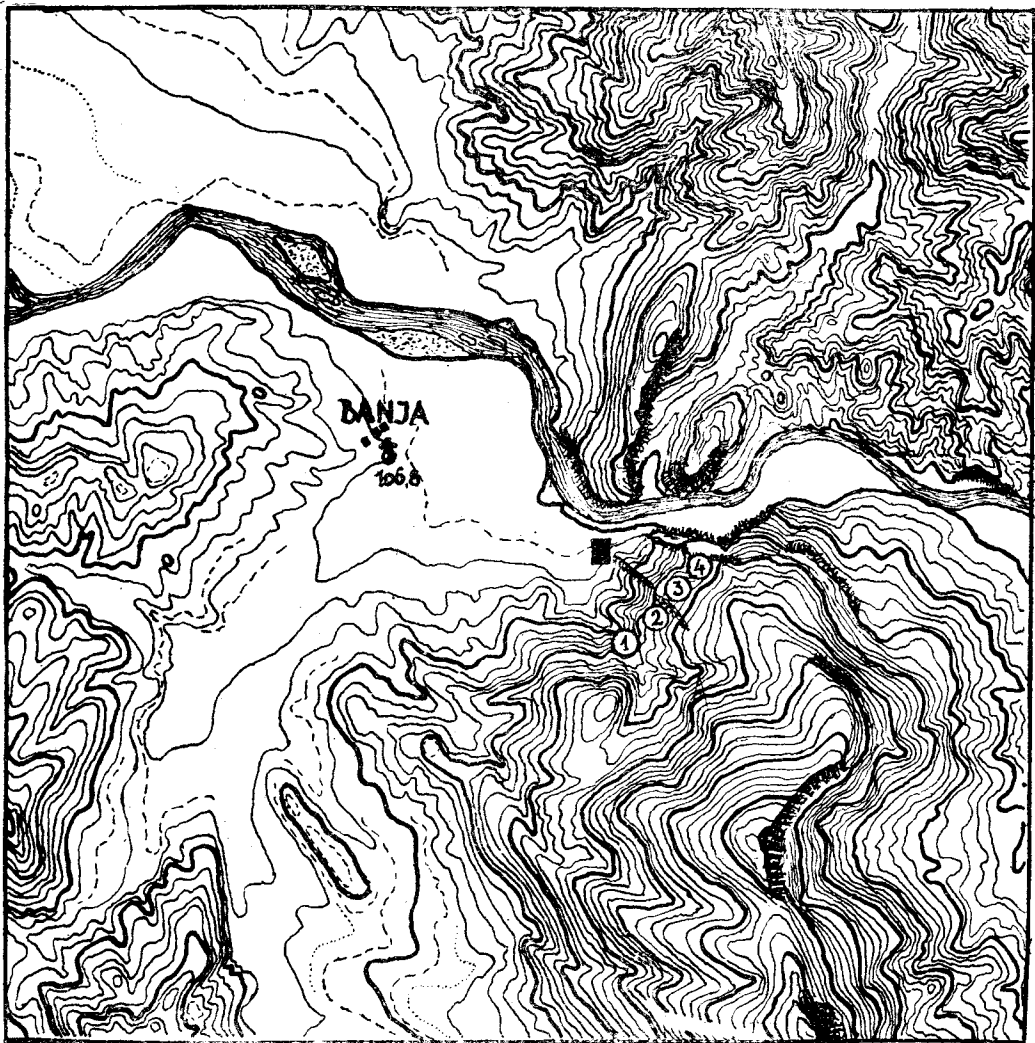
Поред тих било је и разних других облика, које можемо данас само претпостављати, а који ће тек са новим истраживањем дати коначну слику. Такав би био н. пр. облик полулоптасте зделе са цилиндричним вратом и тракастом ушицом итд. Што се тиче орнаментике, не можемо данас готово ништа рећи. У колико су нам сачувани поједини орнаменти састоје се само од пластичних ребара на највећој периферији или испод обода по правилу са отисцима прстију. Обично су ребра моделирана, али има и аплицираних. Врло ретко имамо низове отисака прстију на самој стени суда. Можда би као орнамент могли сматрати и разна пластична испупчења у колико нису имала и практичну употребу.

До сада нађена керамика је карактеристична првенствено за хронолошко, а исто тако и етничко опредељивање тог локалитета. По том материјалу можемо тај локалитет етнички приписати Илирима.

Оруђа и оружја није било нађено. Од прехрамбених остатака нађено је свега нешто животињских костију, које није било могуће класифицирати и нешто угљенисаног жира. На тај начин по самом ту нађеном материјалу није могуће ништа закључити о економици, као ни о другим моментима. Вероватно је да се то насеље неће разликовати од других истовремених насеља илирског периода. Што се тиче међутим саме насеобине на подручју Демир Капије, која је на том месту за сада само констатована, можемо претпоставити да је захваћала бар делимично и више лежеће пределе на „Градини“ у колико није био коришћен и сам врх „Градине“ с обзиром на пронађене аналогне примере на другим местима.

Код топографског прегледа непосредне околине „Градине“ било је могуће констатовати неколико занимљивих момената. Иза „Градине“ диже се масиви који чине теснац у Демир Капији, кроз који протиче Вардар. Делимично по падини „Градине“ ишао је некада и римски пут, који је затим сишао на т. зв. „Просек“ иза „Градине“. Тај „Просек“ сачињавају у ствари падине масива демиркаписке клисуре и падине „Градине“. У правцу према „Градини“ дижу се на масиву клисуре четири мања врха везана међу собом ужим седлима. Падине су покривене жбуњем, које се налази до испод самих врхова. Прегледом терена било је могуће констатовати да се римска керамика, а нарочито фрагменти разне врсте цигли налазе на падинама масива нарочито с десне стране „Просека“. Таква керамика налази се доста високо уз падину, што би значило да су се у римско доба поред „Градине“ употребљавали и поједини врхови на масиву клисуре. Међутим њихова површина не носи данас никаквих површинских трагова о некадашњој њиховој употреби. Први врх, који је најудаљенији од саме клисуре нема данас никаквог спољашњег трага насеља или утврђења. Седло које спаја врх I са врхом II, а које је уз то и врло уско, исто тако нема никаквих трагова каквих културних остатака. Исти случај је бар привидно и са врховима III и IV, као и са седлима, који спајају те врхове. (сл 15). Међутим изгледа да баш није тако. Око врха IV као и непосредно испод њега у правцу Вардара налазе се литице и заравни различите величине. Мада по данашњем изгледу има мало вероватноће да се то место употребљавало, ипак су се ту некад налазила преисториска утврђења, а можда чак и насеља и грађевине. Сасвим испод самог врха налази се преисториска керамика, а исто тако и испод седла које везује врх IV са врхом III. Падине у правцу Вардара су стрме, тако да се културни материјал отплављен ерозијом мора налазити много ниже, што међутим услед недостатка техничких средстава није било могуће утврдити. У толико више има, међутим, културних остатака у правцу Демир Капије односно „Градине“ где су падине, мада стрме, ипак блаже од оних у правцу Вардара. Тако се н. пр. чеп рупе каменог чекића на-

шао тек неколико метара испод самог врха IV, што значи, да су се камени објекти израђивали на самим тим висовима. Фрагменти керамике ту скупљени показују, да је већи део керамике био израђен од земље помешане већим или ситнијим зрнцима песка односно кварцита и кречњака. Карактеристичне су неке ту нађене ушице и фрагменти керамике, који ће вероватно припадати некој врсти мангала или преносног огњишта. Поред преисториске

Сл. 15. Ситуација „Градине“ у Демир Капији (црни квадрати) и некада насељени висови (кругчићи са бројкама 1—4)

керамике нађени су и фрагменти, који неоспорно припадају римској епоси. По свему судећи ти су висови као и превоји међу њима били не само утврђени, него бар с времена на време и стално насељени у преисториско илирско време, а касније и у античко доба. За дуже време настањивања говори још данас велико мноштво керамике на површини падина као и трагови обраде каменог оруђа на лицу места.

Данас је још немогуће закључити у каквом међусобном односу су се налазили локалитет на „Градини“ и локалитет на висовима. Ако су оба насеља истовремена, онда можда претстављају једно те исто насеље, од којих је део на висовима имао истовремено и фортификациони карактер, куда су се у случају опасности склањали и остајали. У колико међутим локалитети припадају разним временским периодима, имаћемо можда посла са становништвом на „Градини“, које се услед неких спољашних узрока повукло на висине и тамо даље живело. А могло је бити и обратно т. ј. да се са висина спустило и настанило „Градину“. Та је хипотеза међутим мање вероватна, јер како видимо, висови су били употребљавани и касније у римско доба. Поред тога имамо на подручју Демир Капије и друга гвозденодобна насеља већ с обзиром на случајно откривене гробове на разним местима. Према томе је још највероватнија претпоставка да су били истовремено насељени и висови као и „Градина“. Први су свакако имали истовремено и свој фортификациони карактер с једне стране због веће прегледности, нарочито у правцу Демир Капије као и дуж клисуре, а с друге претстављају и значајан стратешки положај у затварању свих прилаза кроз и уздуж клисуре са десне стране Вардара.

Пећина изнад „Градине“

Јужно изнад „Градине“ на доста стрмој падини виса, који се диже са десне стране „Пресека“ налази се мања пећина, каја је како по месту тако и по самој структури будила наду да је била у раније време насељена. Услед тога је било одлучено да се систематски испита, а пре таквих испитивања да се предузму сондажна испитивања. Та су била предузета 2 августа 1948 год. па су се сондирали и мањи заравни испред саме пећине као и већи испод пећине.

Улаз у пећину налази се према северу. База улаза износи око 4,70 м, но потребно је одбити повећи зид ширине око 1,80 м. који лежи са леве стране улаза. Највећа висина улаза износи око 3,55 м. Приступачан део пећине, који је неправилног, цревастог облика износи око 24 м. Ширина се креће од око 6,20 до око 3,30 м. Задњи део пећине се сужава, а поред тога је још и затрпан већим камењем. Одавде се пећина у облику ужег рова ширине око 2,0 м. а дужине око 6 м. диже косо на више, и вероватно претставља други улаз. Тај је ров затрпан камењем. Висина пећине износи од око 1,80 до око 4,30 м. (сл. 16).

Пећина спада у ред сухих пећина. Њезина данашња површина је посве равна и прекривена тамно-смеђим хумусом. У новије време пећина се употребљавала као тор за овце, о чему постоји доста трагова.

Ту направљене сонде као и покусни ровови на више места показали су се у главном као посве негативни у погледу раније настањености те пећине. Хумус је врло танак и има га свега 10 до 20 см. дебљине. Свуда испод хумуса налази се већ дно пећине, које се састоји од живе стене. На тај начин није могуће очекивати никаквих трагова из плеистоцена, па због тога било би невероватно очекивати уопште и преисториске остатке. Могућност додуше постоји да се у холоцену, у млађим преисториским епохама пећина можда употребљавала у неке сврхе, но никада се није употребљавала као стална или бар привремена насебина. Но и о евентуалној употреби у какве било друге сврхе данас не постоје никакви трагови.

У сондама и покусним рововима нађени су само поједини фрагменти римске керамике као и фрагменти римске цигле. Тај моменат нас наводи на помисао, да је пећина можда била у римско доба употребљавана у каквегод сврхе, но ни тада није никада служила као насебина, па чак није служила ни као рефугиум. Налази римске керамике су без икакве везе разба-

цани ту и тамо и претстављају обичан некарактеристичан материјал без икакве вредности.

Сонде направљене на малом платоу пред самим улазом, као и сонде направљене на овећем платоу неколико метара испод првог, дале су исто тако само фрагменте керамике античког односно римског доба.

Неколико других преисториских налаза са подручја Демир Капије

Више случајних налаза на подручју Демир Капије употпуњује, мада фрагментарно, но ипак бар донекле, слику живота у преисториско доба. По тим случајним налазима долина Вардара код Демир Капије, као и долина Бошаве биле су насељене у приличној мери бар у каснијим преисториским епохама. Истина да се до данас још нису вршила систематска истраживања, па чак се нису вршила ни топографска, која би нам могла дати реалнију слику, но ипак и случајни налази до 1948 год. дају нам скромну слику.

1950 год. нађена је у Демир Капији преисториска статуета (сл. 17). Сачуван је само торзо ванредно грубог рада. Глава статуете није одвојена од

а

б

Сл. 17.

тела. Теме је равно и проширено. Нос је израђен стиском прстију, тако да се већа удубљења на странама носа могу објаснити и као очи. Слично су израђене и уши. Руке су биле израђене у виду мањих пластичних испупчења. Претпоставио сам већ да ће та статуета временски припадати истом периоду као и позната статуета из Рипча у Босни.⁶⁾ Свакако ни по сумарности, ни по техничкој изради, ни по другим детаљима та статуета не спада никако у круг неолитске пластике, а поготово не у круг до сада

⁶⁾ Корошец, Неколико примера преисториске пластике из Македоније, сл. 2. Гласник Музејско-конзерв. друштва на НР Македонија, Vol. I. № 8.

познате неолитске македонске пластике. По свој прилици биће временски паралелна са осталим преисториским налазима на подручју Демир Капије који су нам данас познати, мада никако не можемо исклучити могућност да тај предео није био насељен и у старијим периодима него што је гвоздено доба. Место налаза те статуете није ми познато, као ни ближе околности под којима је статуета нађена, те је због тога немогуће, изузев типолошки, изводити макакве закључке.

Значајна је меѓутим преисториска некропола са равним гробовима, која је исто тако откривена случајно у Демир Капији. Налази се близу железничке пруге око 400 м. источно од куће директора државног имања „Тиквеш“, а око 40 м. југозападно од цесте.⁷⁾ У свему је откривено неколико гробова од којих имамо, меѓутим, само за два гроба врло оскудне податке.

Гроб бр. 1 био је скелетни гроб. У њему је нађена бронзана спирална фибула (у облику наочара), данас посве деформисана.⁸⁾ Судећи по траговима гвозђа и рђе на патини морала је фибула имати жељезне чавлиће, којима је била утврђена плочица са иглом на доњој страни у колико чак и та није била гвоздена. У истом гробу нађене су две бронзане наруквике масивно израђене, више плоснате но троугаоног пресека, данас посве деформисане. По свој прилици су крајеви прелазили један преко другог.

Од керамичких објеката нађена је фрагментирана мања зделица са равним дном, цилиндричним вратом и развраћеним ободом. Облик зделице је више полулоптаст. Имала је и две ушице округлог пресека које су се издизале изнад обода, а спајале уста са највећом периферијом. На највећој периферији се као орнамент налазе косе релативно дубоке канелуре. Ваза је сиво-црне боје, а израђена од земље помешане кварцитним зрнима. У истом гробу су даље нађени и фрагменти неке друге вазе вероватно терине. Дно је било равно. Облик је немогуће правилно реконструирати, но вероватно је био исти као код пређашње вазе. Две фрагментирание ушице троугластог пресека припадају вероватно тој вази. Ваза је била сиво-црне боје, израђена од земље помешане песком.

Гроб бр. 2 је лежао нешто југоисточно од првог. Немамо [података јели био исто тако скелетни гроб као и први, но претпостављати можемо са доста сигурности. Из тога гроба су сачувани само фрагменти терине или амфоре, која је имала висок и широк врат. Ваза је била споља црна, а изнутра црвенкасте боје. Израђена је била из земље помешане [песком. Површина је била само механички углачана.

То су сви подаци о тој некрополи. Код тога не знамо јесу ли сви гробови били скелетни или се налазе ту и гробови са паљевином. Исто тако није нам познато каква је била градња самих гробова. Тек даљна истраживања даће нам боље и детаљније податке. Према налазима морамо меѓутим сада познате гробове датирати у старије железно доба.

Друга преисториска некропола на подручју Демир Капије откривена је исто тако случајно 1947 год.⁹⁾ Та лежи на старом путу из Демир Капије у правцу електричне централе „Дошница“ у пределу Доњи Чифлук (Будур Чифлук). У ствари до сада је откривен само дечји гроб, који је меѓутим, како по налазима тако и по градњи, врло занимљив. Ориентисан је био од истока према западу, са 30° отступања према северу. Састављен је био од камених шкриљевих плоча. Плоча која је покривала тај гроб касније је нестала, како претпоставља Душанка Вучковић-Тодоровић.¹⁰⁾ Дно

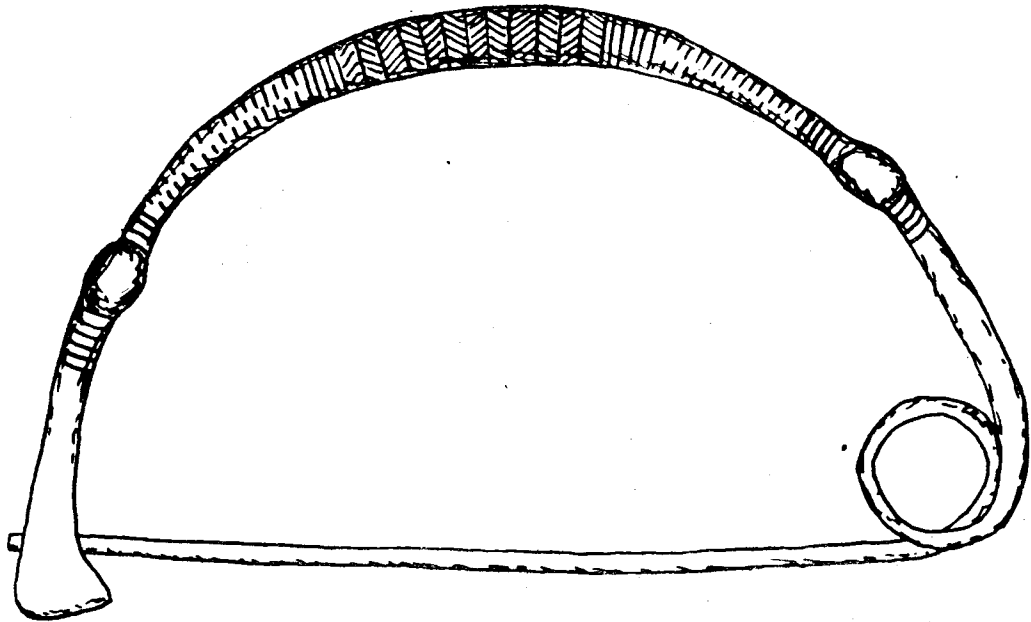
7) Некропола је откривена случајно код риљања новог винограда изнад самих бетонских постамената електричног вода. Податке ми је већ 1948 год. дала Душанка Вучковић-Тодоровић, на чему јој се и овом приликом захваљујем.

8) Радник који је нашао фибулу посве ју је разбио.

9) Податке ми је дала Душанка Вучковић-Тодоровић 1948 год.

10) Дневник Душанке Вучковић-Тодоровић.

гроба није било поплочано, али је делимично било обложено нетесаним камењем у горњем делу испод главе. Гроб је био 1 м. дугачак, поред главе 0,56 м. широк, а поред ногу 0,52 м. Дубина гроба од површине износила је свега 0,60 м. Од скелета сачувани су само цевasti делови костију и делови лобање. Цео гроб је био испуњен земљом. Приближно на средини гроба нађене су две бронзане наруквице, које су се вероватно налазиле на рукама скелета. Наруквице су глатке, троугластог пресека са дугмастим задебљањима на крајевима, који унеколико прелазе један преко другог. Промер $4,6 \times 5,0$ и $4,4 \times 4,5$ см. Даље је нађена бронзана једнопетљасти фибула са мнооугластом ножицом и орнаментирана гравурама (сл. 18). Дужина фибуле је 13,2 см, а висина 7,8 см. Нађене су и три стаклене перле

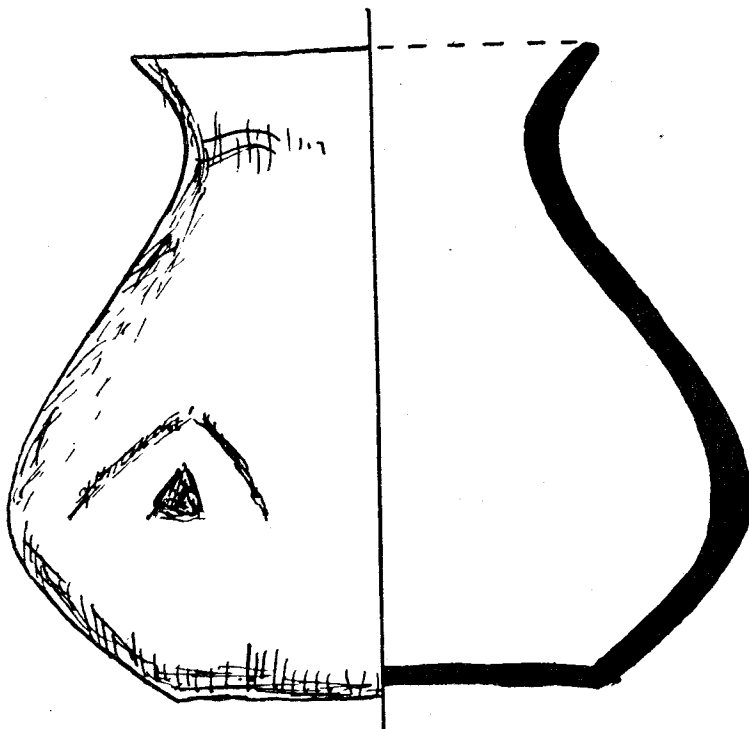
Сл. 18.

загасито плаве боје кружног облика (пр. 0,6, вис. 0,4 см.); једна стаклена перла аквамаринске боје, кружног облика и једна камена перла (пр. 0,6, вис. 1,7 см). Те су перле биле расуте на левој страни гроба некако око средине. Нешто више изнад средине гроба, на његовој десној страни, нађен је фрагмент танког златног лима. У висини главе нађено је једно веће брончано дугме пловнатог облика са петљом на доњој страни (промер 1,7 см.) и фрагменти сличног дугмета. У десном углу гроба, до ногу, налазили су се фрагменти посуде сиве боје, која је била израђена од очишћене земље. Облик посуде био је трбушаст са прстенастом ногом. Можда је то била нека терина.

По налазима и тај гроб спада у старије гвоздено доба и врло се лако може упоредити са појединим илирским гробовима на Гласинцу. Занимљив је свакако камени сандук, који у то време није више толико уобичајен код илирских племена на западу. Но тај гроб у Демир Капији није и једини са каменим сандуком на подручју Македоније.¹¹⁾

¹¹⁾ Гласник Научног друштва Скопје V, 1929, 56 сл, 62 сл. (Гробница из Прилепа је међутим много старија).

Случајан налаз са непознатих места на подручју Демир Капије претставља и више лучних фибула са розетама на луку, тип који има класичне заступнике у Штрпцима на Гласинцу. Те су, у осталом, врло распрострањене, а имамо их и иначе у Македонији.¹²⁾ Такве фибуле спадају, међутим, у млађи период него што је већина досадашњих налаза преисториског доба. У исти период спада и једна ваза која се налази у Археолошком музеју у Скопју, а нађена је у Демир Капији (сл. 19) на државном добру „Тиквеш“, случајно код риљања винограда. Она је биконичног облика, са уским вратом и јако развратеним ободом. На највећој периферији налазе се три хо-

Сл. 19.

ризонталне троугласте ужице. Висина јој је 8,5 см. пром. устију 6,4, а пром. највеће периферије 10,0 см. док је пром. дна 5,8 см. Ваза је сиве боје, а рађена је на витлу. Поједини делови били су у хоризонталним тракама сјајно глачани.

По свим налазима можемо закључити да је живот у Демир Капији имао континуитет из старијег гвозденог до у римско па чак и касније време. Данас нам недостају само сигурни археолошки подаци да би могли испунити све празнине.

¹²⁾ 1. с. XI, 25. — Споменик Краљ. Српске академије наука LXXVI, 1933, 12, сл. 18.

ZUSAMMENFASSUNG

SCHUTZFORSCHUNGEN IN DEMIR KAPIJA IM JAHRE 1948

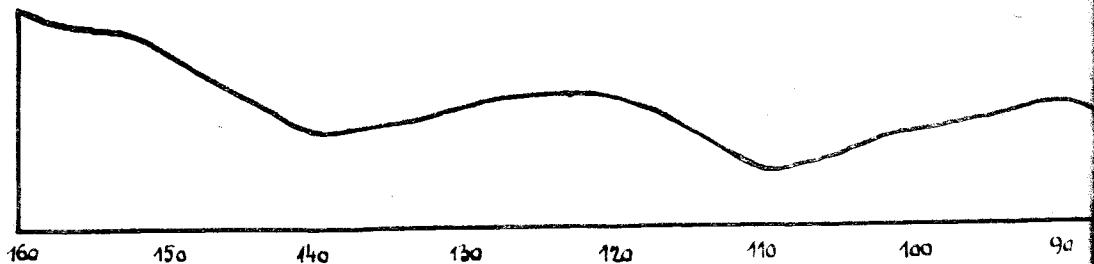
Schutzforschungsarbeiten in Demir Kapija wurden im Jahre 1947 in Angriff genommen und im Jahre 1948 weitergeführt. Ausser verschiedener antiker und spätantiker Gegenstände wurden hier auch Teile einer vorgeschichtlichen Schicht entdeckt. Aus technischen Gründen konnten hier leider keine positiveren Resultate erlangt werden, so dass im wesentlichen die vorgeschichtliche Schicht, die mit Sicherheit nur an einer Stelle festgesetzt ist, nur angegriffen wurde. Der erste Teil des Profils bei dem Punkte „T“ besteht aus einigen Schichten. Die oberen Schichten, neben einer dünnen Humusschicht, sind nur ein Schutt aus der Römerzeit, der hier durch Erosion gebracht wurde. Teilweise sind in diese Aufschichtungen auch Gegenstände gefunden worden, die später verstopft wurden. Das sind vorerst Reste römischer Mauern und grosse Vorratsgefässe, die wahrscheinlich zu den sich hier befindlichen Bauten gehört haben werden. Als die jüngsten Objekte können die Gräber betrachtet werden, die jedoch nicht genauer datiert werden können, da sie keine Beigaben und keine charakteristischeren Besonderheiten aufweisen. Der zweite erforschte Profiltteil befindet sich auf der Stelle zwischen 70 und 82 m (Abb. 2) entfernt vom Punkte „T“. Während die oberen Schichten, die ebenfalls vom römischen Schutt gebildet sind, keine charakteristischen Momente aufweisen, befindet sich am sterilen Boden eine Humusschicht, stellenweise ca. 25 cm, stellenweise aber auch bis 80 cm dick, mit vorgeschichtlichen Resten. Diese Schicht liegt 2,70—3,40 m unterhalb der heutigen Oberfläche. Es wurden Reste eines Hauses gefunden, das Spuren von in den Boden eingerammten Pfosten, einen Boden von gestampfter Erde und einen Herd aufwies. Es wurden an einer von engeren Hausseiten Pfostenlöcher, im ganzen 7, voneinander 30—50 cm entfernt, gefunden. Die Gesamtlänge der Hüttenwand betrug ca. 2,60 m (Abb. 4). Der Herd wurde aus Steinen, die mit Hüttenlehm überstrichen waren, gebaut. Seine Grösse war 70×30 cm. Rings um das Haus und darin wurden Fragmente der illyrischen Eisenzeitkeramik und verkohlte Eicheln gefunden. Charakteristisch sind verschiedene Schalen und Schüsseln konischer und halbkugeliger Form mit horizontalem Mundsaum oder bogenartig bzw. schärfer nach innen gebogenem Mundsaum. Hie und da ist der Mundsaum auch horizontal verbreitert. Weiterhin gibt es hier eiförmig ovale und tonnenförmige Töpfe. Gewöhnlich sind sie mit plastischen mit Fingerabdrücken gekerbten Leisten ornamentiert. Es wurden auch Schüsseln mit zwei Henkeln, als auch grössere Gefässe, eine Art Vorratsgefässe, gefunden, deren Formen jedoch wegen kleinerer Fragmente nicht rekonstruiert werden können. Es wurden keine Werkzeuge und keine Waffen gefunden.

Durch topographische Untersuchung wurde festgestellt, dass bereits in der vorgeschichtlichen Zeit einzelne Schluchthöhen am rechten Vardar—Ufer im Gebrauch des Menschen waren. Eine grössere Menge von keramischen Fragmenten sowohl der vorgeschichtlichen, als auch der römischen, die knapp unter den Höhen selbst entdeckt wurden zeugt für den Gebrauch, obwohl heute auf der Oberfläche keine sichtbaren Zeichen irgendwelcher Dämme zu beobachten sind. Oberhalb der Wallburg, wo die Forschungen durchgeführt wurden, befindet sich auch eine kleinere Höhle (Abb. 16). Die hier durchgeführten Sonden betreffend die Bewohnbarkeit dieser Höhle sowohl für die vorgeschichtliche als auch für die spätere Zeit, fielen durchaus negativ aus. Unbedeutende Fragmente römischer Keramik gestatten nur auf einen zufälligen Gebrauch in dieser Zeit zu schliessen. Bereits unmittelbar unter der 10—20 sm betragenden Humusschicht befindet sich der Felsboden.

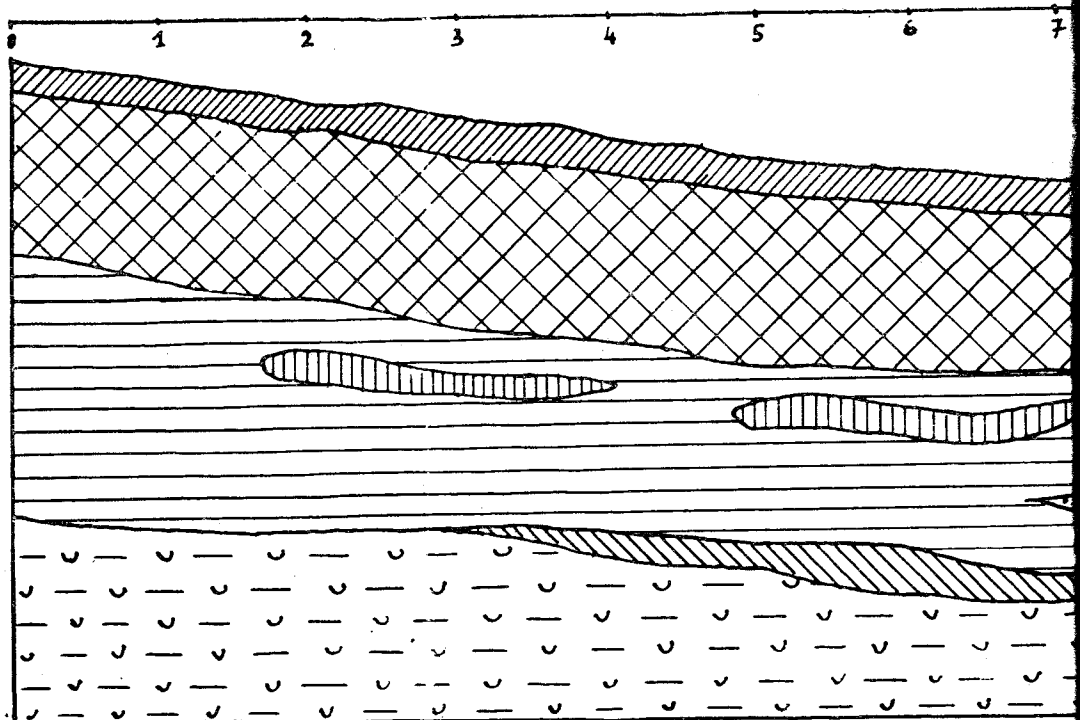
In letzter Zeit wurden indessen mehrere vorgeschichtliche Zufallsfunde im Bereiche von Demir Kapija gefunden. So z. B. 1950 eine vorgeschichtliche Statuette, die zeitlich den bekannten Statuetten von Ripač in Bosnien entsprechen

und in das ältere Eisenzeitalter, illyrische Periode, fallen wird. Zufällig wurde auch eine vorgeschichtliche Nekropole mit Flachgräbern entdeckt. Es wurden einige Gräber entdeckt, doch besitzen wir Angaben nur für zwei von ihnen. Es sind Skelettgräber und darin wurden folgende Beigaben gefunden: 1 Brillenfibel, bronzene Armreifen, und typische illyrische Keramik. Eine zweite Nekropole wurde im Jahre 1947 entdeckt. Ausgegraben wurde jedoch nur ein Grab. Es gehört zu der Art von Steinkistengräbern. In dem Grabe wurde als Beigabe eine grosse bronzene einschleifige Bogenfibel mit einem annähernd dreieckigen Fuss gefunden; weiterhin auch mehrere blaue Glasperlen, 2 bronzene Knöpfe, ein Goldblechfragment und keramische Fragmente. Als ein zufälliger Fund im Bereiche von Demir Kapija müssen auch mehrere Bügelfibeln mit Rosetten auf dem Bügel, Fibeltypus aus Štrpci am Glasinac, betrachtet werden. Diese Fibeln gehören bereits in das jüngere Eisenzeitalter. In diese Periode wird auch die zufällig entdeckte Vase (Abb. 19) gehören.

HORIZONTALNA LINIJA PROFILA
RAZMJER

PROFIL IZMEĐU 70 i 82 m

 recentan. humus

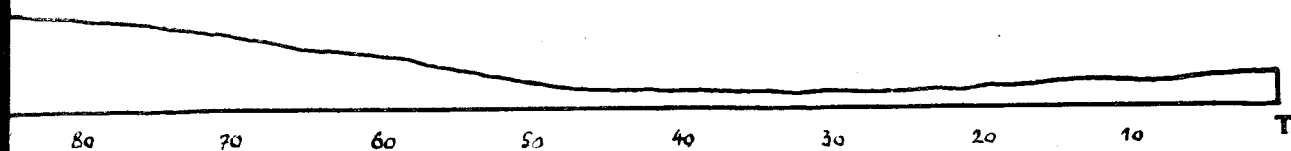
 rimski šut I

 rimski šut II

 pepe

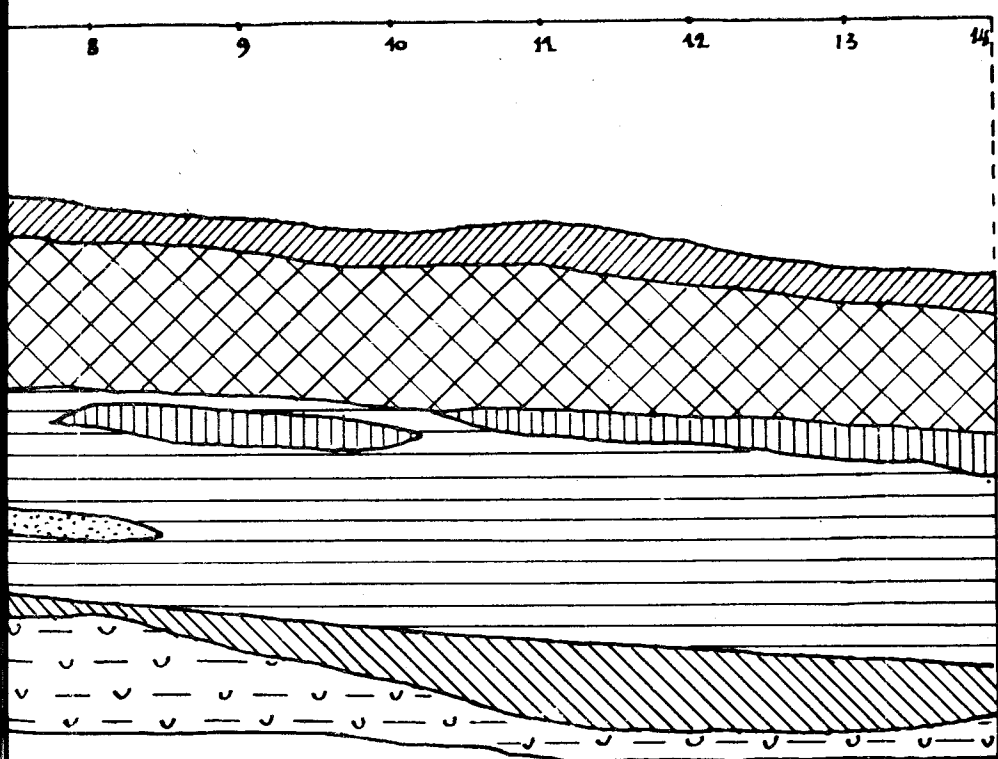
PRE ZAPOČETIH RADOVA

500

sl. 1

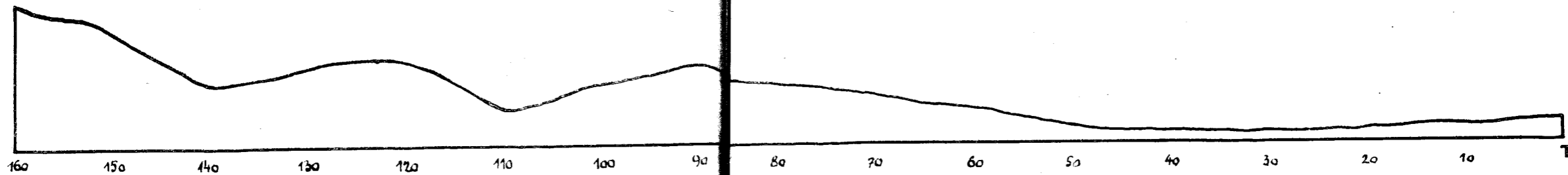
TAČKE "T"

 rimska cigla i keramika preistorijski sloj sterilna zemlja

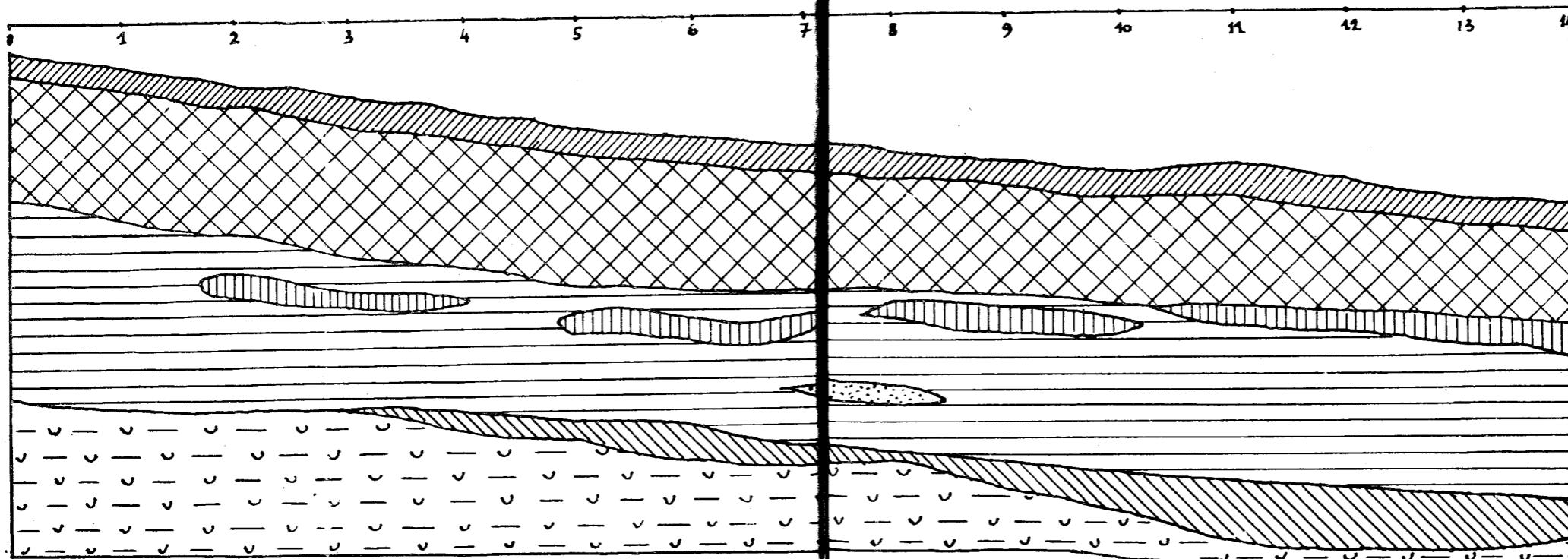
HORIZONTALNA LINIJA PROFILA PRE ZAPOČETIH RADOVA

RAZMJER 1:500

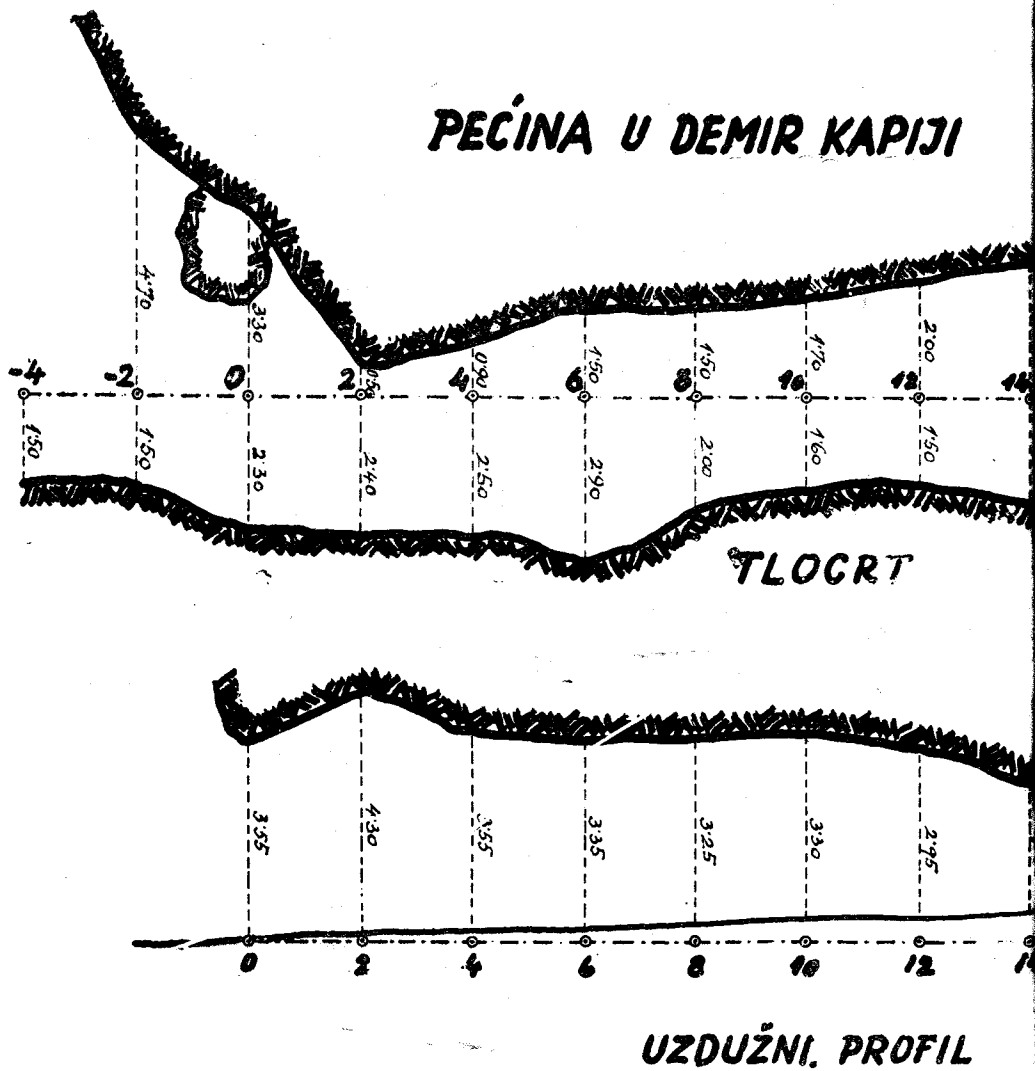
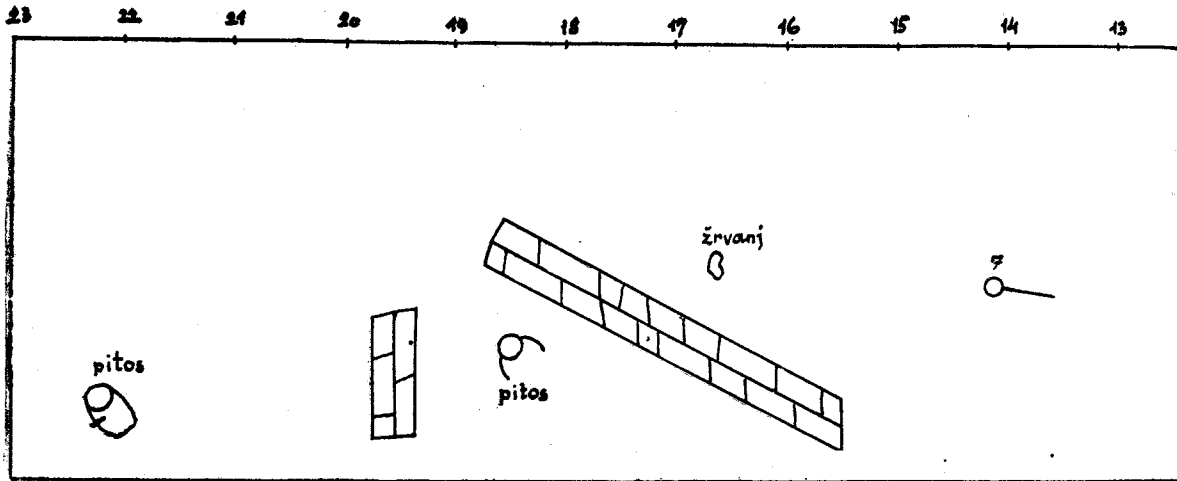

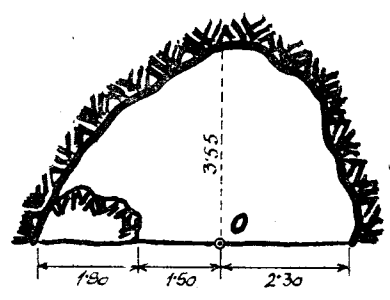
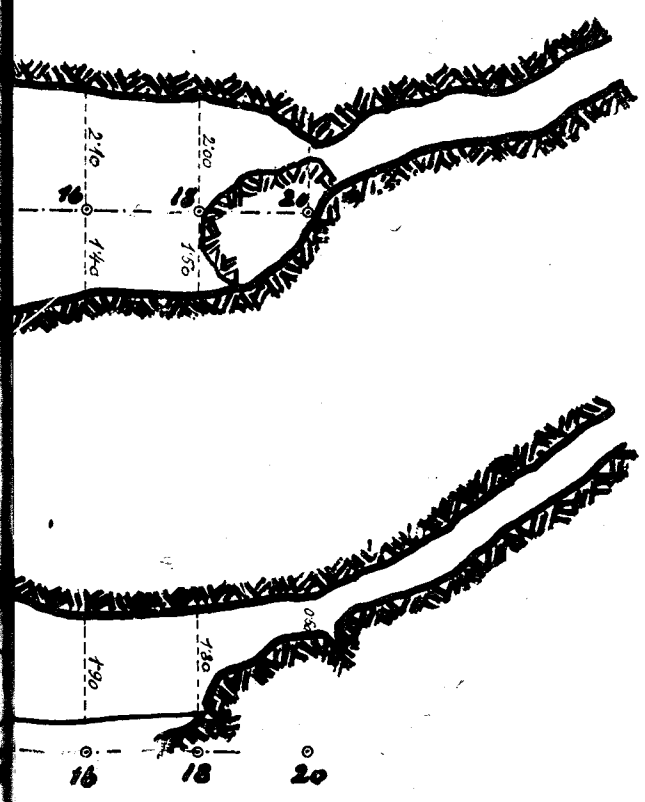
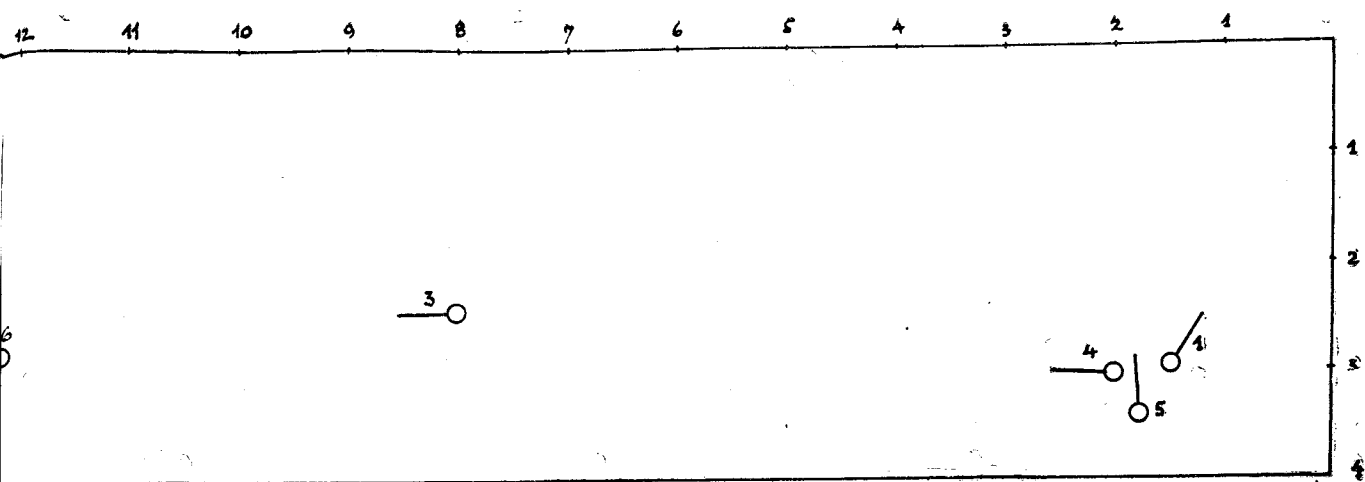
sl. 1

PROFIL IZMEĐU 70 i 82 m TAČKE „T“

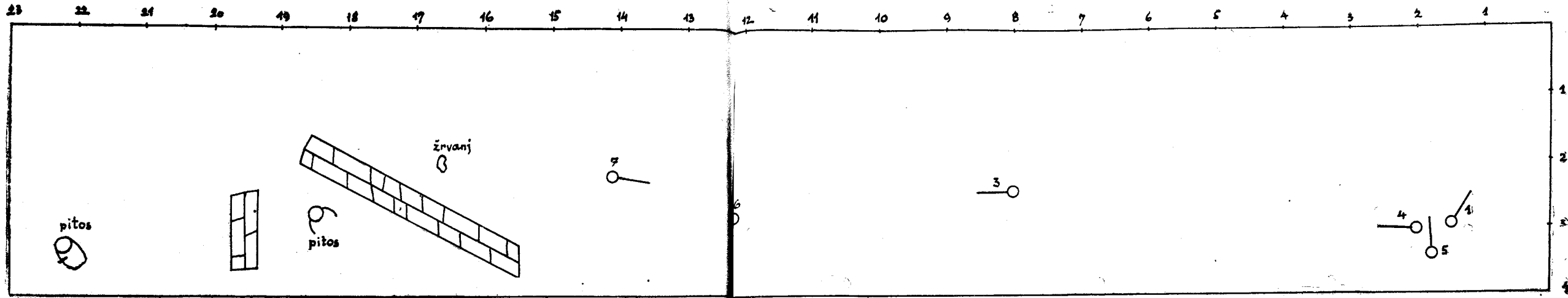

- recentan. humus
- rimski šut I
- rimski šut II
- pepa
- rimska cigla i keramika
- preistorijski sloj
- sterilna zemlja

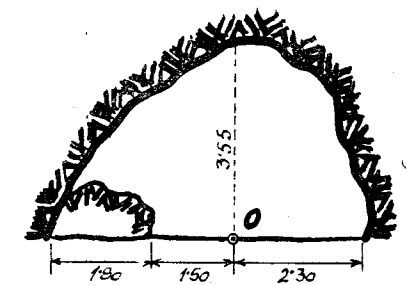
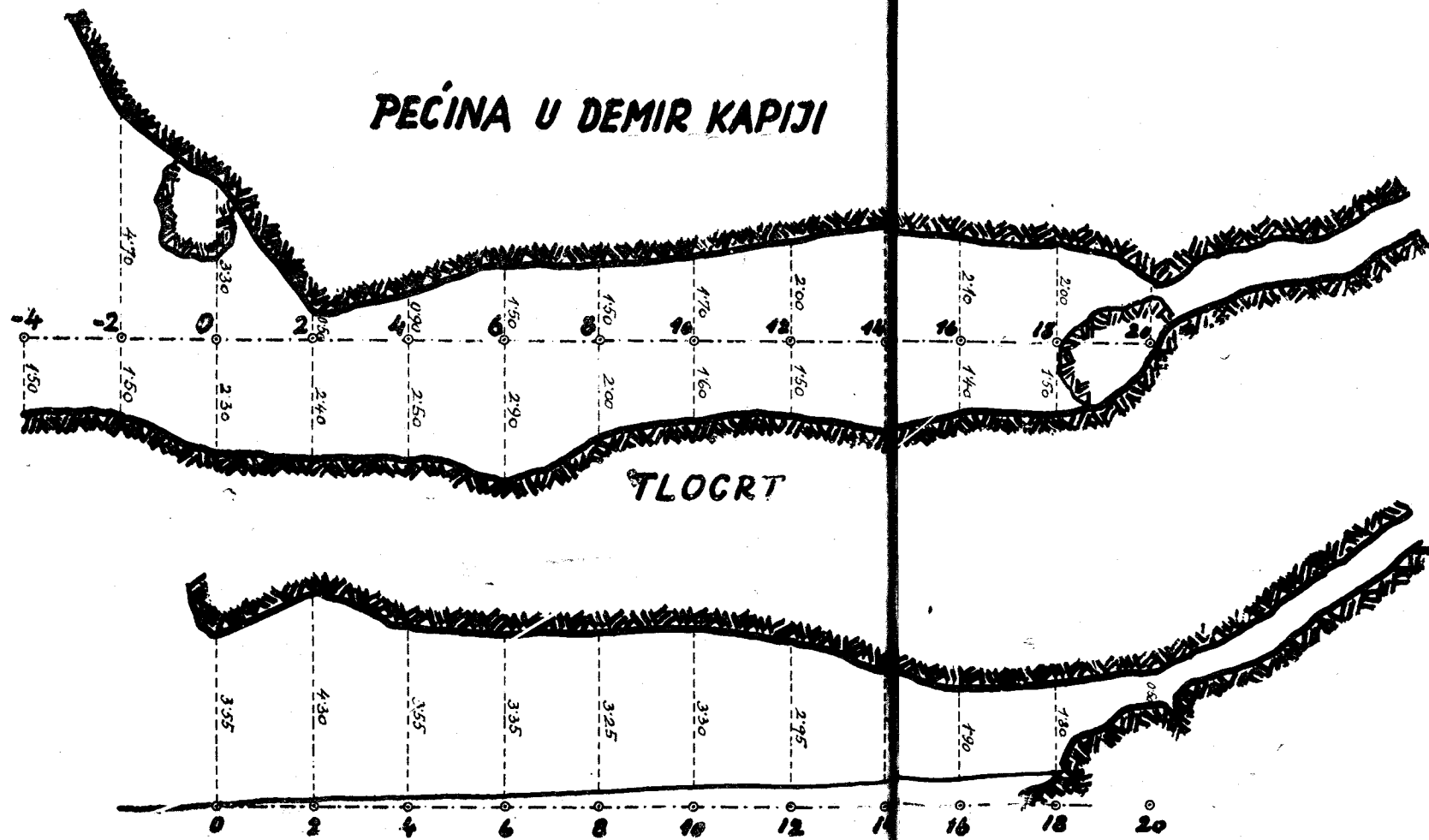

**POPREČNI PROFIL
KOD ULAZA**

PEĆINA U DEMIR KAPIJI

UZDUŽNI PROFIL

ЕДЕН НОВ ПОДАТОК ЗА ХЕРАКЛЕЈА ЛИНКЕСТИС

КОНСТАНТИН ПЕТРОВ

Досегашните податоци за Хераклеја Линкестис не се многубројни¹⁾, но откопаните останки даваат претстава како за градот крај Сива Вода со профаните згради и базиликата, така и за односот со акрополата на брдото по-назапад. За јавните градби не се знае многу и едно од непоткренатите прашања од оваа област е: на кој начин и од каде се снабдувала со вода градската населба. Може да се претпостави дека Хераклеја Линкестис не била исклучок, во овој смисол, од другите римски и рановизантиски градови, и несомнено се снабдувала со вода по начин на изграден водовод. Толку повеќе што е акрополата (и подградието кое можеби постоело како врска на акрополата со градот) висока околу 94 метра над нивото на Сива Вода, така да не постои можност за снабдување на вода од бунари, каква што можност би можела да се претпостави за градот долу.

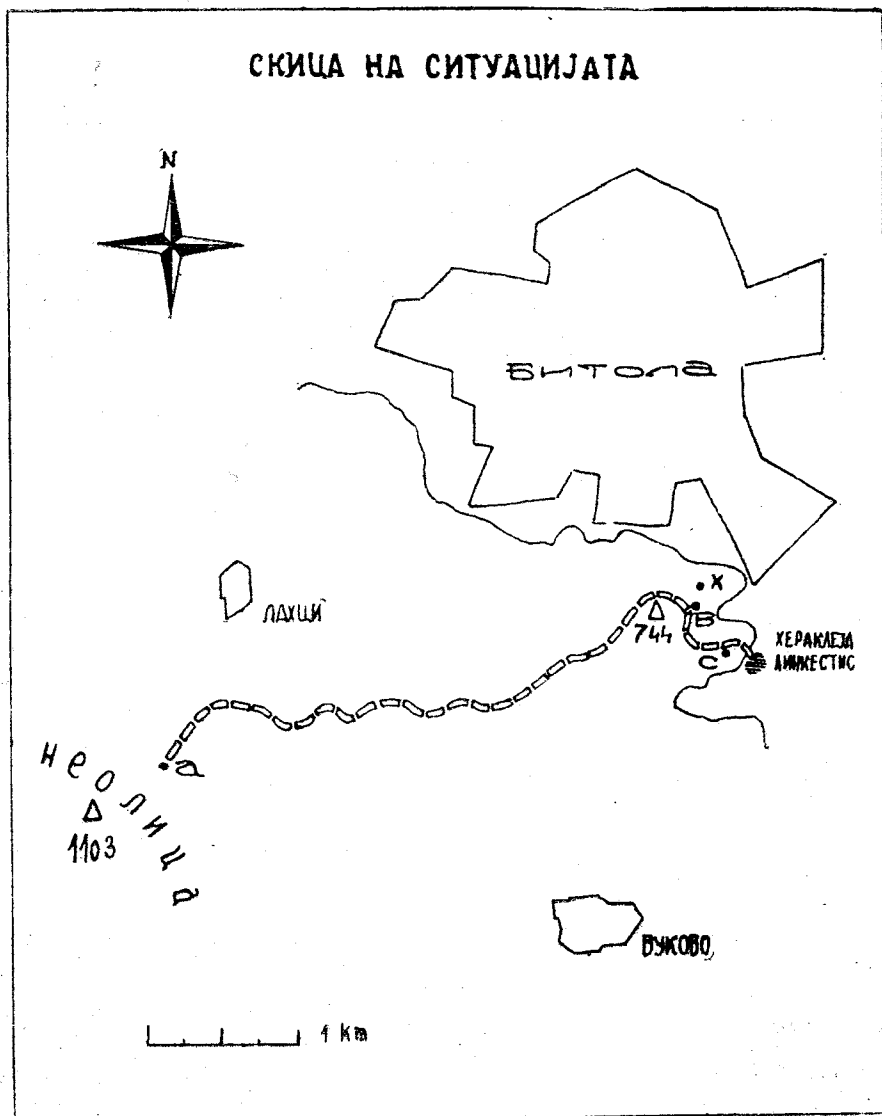
Испитувајќи ја основаноста на претпоставката дека градот Хераклеја Линкестис бил обезбедуван со вода по пат на водовод, дојдов пред кусо време до податоци, кои секако треба да бидат зачувани од заборавање. 1885 година, при копање на заштитен буичен ров на едно лозје на брдото Тумбеки, бил откопан, на длабочина од околу 130 см., хидрофор од земјени цевки, според соопштувањето²⁾, со правец север-југ. Тоа место е на скицата на ситуацијата означено со точка в. Дваесет години подоцна, пролетта 1905 година, бидејќи во хидрофорот на тоа место уште имало вода, Беледие, градската управа на Битола, одлучила да догради мал дел хидрофор за паркот на брдото Тумбеки од точка в до точка х. При извршувањето на оваа нарачка бил поправен и влезот на хидрофорот при изворот во планината Неолица, јужно над селото Лахци.

¹⁾ Освен статијата на М. Грбић, Откопавања у Хераклеји Линкестис код Битоља, Уметнички преглед, кн. II, св. 8, стр. 231—235, Београд 1939, има на уште неколку места непосредни или индиректни податоци. На пример: P. Perdrizet, B.C.H. XXI, 161, 1897; A. Wace — A. Woodward, Inscriptions... 1911—1912; Paulys Realencyclopädie, XV, H., p. 429, Stuttgart 1912, (Strab. VII 323; Polyb. XXXIV 12,7; Ptolem. III 12,30); Н. Вулић, Антички споменици наше земље, 17,24 (секако и спомениците бр. 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, што произлегуваат од Битола), Споменик САН LXXI, Београд 1931; A. Keramopoulos, Anaskafe... 1932, 1933; М. Петрушевски, 1933; Н. Вулић, Антички споменици наше земље, 7,8 (секако и спомениците бр. 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, што произлегуваат од Битола), Споменик САН LXXV, Београд 1933; Н. Вулић, Споменик САН, LXXVII, 1934, бр. 3; Соопшт., Уметнички преглед, кн. I, св. 1, стр. 29, 30, Београд 1937; N. Vulić, Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Prilep—Bitolj, Beograd 1937; E. Oberhumer, RE XVIII, 244, 1937; М. Грбић, Откопавања у Хераклеји, Уметнички преглед, кн. I, св. II, стр. 351, Београд 1938; Н. Вулић, Антички споменици наше земље 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 37, 42 (секако и бр. 22, 27, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43 и 44), Споменик САН XCVIII, Београд 1941—1948; E. Stein, Histoire... 1949; Ф. Папазоглу, Хераклеја и Пелагонија, Жива антика, Скопје 1954; К. Петров, Смешано ѕидање во неколку згради во Македонија од III до VI век, Зборник на Археолошкиот музеј Скопје, стр. 76, Скопје 1955; К. Петров, Два рељефа од Буково, Жива антика, год. V, том 2, стр. 383—386, Скопје 1955.

²⁾ Сите податоци ги добив од С. Илиев, главен изведувач на нарачката во 1905 година.

Колку што беше објективно можно ги проверив податоците и утврдив дека во планината Неолица, јужно над селото Лахци, на височина од околу 900 метра, азимут 50° од кота 1103, постои активен извор, кој и денес со преуреден хидрофор го снабдува со вода брдото Тумбеки и еден здрав-

ствен центар³⁾. Натаму утврдив дека на местото x и денес постои чешма, чиј што хидрофор доаѓа од правецот на точката b.

Врз темел на овие податоци би можело да се претпостави дека овој водовод бил наменет за Хераклеја Линкестис, можеби за римскиот или подоцниот рановизантиски град. Ваквата претпоставка ја поткрепуваат след-

³⁾ Брдото Тумбеки се снабдувало со вода од истиот извор, со повремени прекинни, од 1905 година наваму.

ните околности. Висинските точки на изворот кај Неолица а од сса 900 м., на некогаш откопаниот дел од хидрофорот на Тумбеки кај точка б од сса 730 м., и на акрополата кај точка с од сса 720 м., потврдуваат присуство на технички услови за нормална водоводна траса на цел терен. Чињеницата дека биле откопани цевки на местото б со правец север-југ, потврдува дека водоводот можел да биде наменет на населба што се најдувала тука на близу, во продолжение на праецот на хидрофорот. Останува уште прашањето која може да биде таа населба. Бидејќи, освен Хераклеја Линкестис, досега не е утврдено постоењето на друга населба тука, во историскиот период од VI век низ целиот среден век наваму, тоа останува да се претпостави дека водоводот бил направен за Хераклеја Линкестис. Според досега обавените испитувања на водоводи не постојат исклучиви податоци што би го утврдиле точното време на градењето на водоводот. Сепак таквите испитувања даваат можност да се претпостави приближно целата траса, која што постепено се спуштала по падините на Неолица, во должина од околу 6200 метра (трасата е означена на скицата на ситуацијата), и поминувајќи крај или низ акрополата слегувала во градот.

RÉSUMÉ

K. PETROV: UNE NOUVELLE DONNÉE POUR HERACLEA LYNCESTIS

Dans les recherches de quelle manière Heraclea Lyncestis s'approvisionnait d'eau, on est à arrivé à certaines données. En 1885, pendant le bêchage d'un vignoble, on a découvert des conduits d'eau en terre, qui, d'après la communication, étaient dans la direction nord-sud, sur l'endroit indiqué par le point b sur l'esquisse. Vingt ans plus tard, en 1905, l'administration municipale à Bitola, étant donné que l'aqueduc était actif, a commandé de faire l'aqueduc du point b jusqu'au point x sur l'esquisse. C'est alors que fut réparé l'entrée de l'aqueduc à la source sur la montagne Neolica. Pendant la vérification de ces données, il a été confirmé que sur la montagne Neolica, au sud du village Lahci, à une altitude de 900 m., avec azimuth de 50° de la cote 1103, existe une source active, et qu'aujourd'hui au point x existe une fontaine qui utilise encore l'eau de cette source.

Sur la base de ces données et des points d'altitude: a cca 900 m., b cca 730 m. et c cca 720 m., on pouvait supposer un tracé normal d'aqueduc, avec une pente approximative sur les isohypses. Le fait de l'endroit des conduits d'eau déterés au point b, confirme que l'aqueduc pouvait être destiné à l'habitat qui se trouvait près de là dans le prolongement de la direction de l'aqueduc. Étant donné que sauf Heraclea Lyncestis, on n'y a pas confirmé jusqu'à présent l'existence d'un autre habitat dans la période historique à partir du VI e siècle pendant tout le moyen âge, il reste la possibilité de supposer que l'aqueduc était fait pour Heraclea Lyncestis.

SVETOZAR RADOJČIĆ: „LES MAÎTRES DE L'ANCIENNE PEINTURE SERBE“, ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES, MONOGRAPHIES, T. CCXXXVI, INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE, № 3, BELGRADE, 1955, 4°, 1—135, fig. 59, PL. 56+6 EN COULEUR

Je crois que les érudits connaissant les ouvrages sérieux du prof. Radojčić, qui l'ont vraiment affirmé comme un connaisseur excellent de l'art médiéval des peuples yougoslaves, comme un savant qui s'approfondit sérieusement dans les problèmes concernant la matière traitée, ont pris avec joie dans leurs mains son livre „Les maîtres de l'ancienne peinture serbe“. Sa riche édition de goût, avec des reproductions en couleurs, accroît l'intérêt du lecteur ouvrant un livre écrit par prof. Radojčić. Moi aussi j'ai reçu ce livre avec joie et considération. Persuadé qu'il me sera utile par de nouvelles suppositions que je m'attendais à voir exposées par prof. Radojčić et qui lui donneraient la possibilité d'écrire un nouveau livre avec une matière en grande partie connue, j'ai commencé à le lire attentivement. En réalité, je n'attendais pas de nouvelles conceptions sur l'art médiéval macédonien ayant assisté à la conférence faite par le prof. Radojčić au Congrès des historiens yougoslaves en 1954 à Belgrade, par laquelle il a adhéré à l'opinion des savants qui considèrent l'art médiéval en Macédoine, à partir de Ste Sophie jusqu'au XVIIe siècle inclus, comme école macédonienne. Mon attente de nouvelles conceptions concernant l'art médiéval macédonien était d'autant plus superflu que dans le texte qui était accepté à la IIIe séance de la Section des sciences sociales de l'Académie serbe des sciences le 28 mars 1952, le prof. Radojčić a fait plus tard certaines modifications et il serait logique, s'il y avait des différences de principes entre ce texte et les résultats de ses dernières recherches exposées à la conférence mentionnée, que le texte soit corrigé.

Le prof. Radojčić commence à exposer la matière avec Grégoire, le miniaturiste de l'Évangile de Miroslav, qui vivait dans la deuxième moitié du XIIe siècle. Avec sa clarté connue et caractéristique, se servant d'une bibliographie très riche le prof. Radojčić examine la première période importante de l'art médiéval serbe à laquelle il donne le titre: „Maîtres de la fin du XIIe siècle jusqu'aux dernières dizaines du XIIIe siècle“, et divise l'art de l'époque de Miloutine jusqu'à la chute de la Serbie sous la domination turque en deux chapitres distincts. La peinture créée pendant le règne de Miloutine est traitée sous le titre: „Les peintres du roi Miloutine et leurs contemporains“ et celle créée après Miloutine jusqu'en 1459, sous le titre: „Les maîtres de 1330 jusqu'en 1453“. Ces trois chapitres forment la première partie du livre (qui d'ailleurs a le plus attiré mon attention). L'art de la période turque et de la période postérieure est traité dans la deuxième partie.

Le texte à la page 8 a déjà attiré mon attention et m'a obligé de réfléchir plus profondément sur la certitude des pensées exprimées. Le prof. Radojčić écrit: „La donnée de Théodose, que Nemanja et Sava ont fait „peindre en or“

l'église reconstruite de Hilendar et l'emploi constant du fond jaune pendant tout le XIIIe siècle jusqu' à Gradac et Banjska, amène à la supposition que déjà au XIIIe siècle, dans les grandes églises des Nemanjides, travaillaient des peintres d'une école, peut-être serbe, qui avait pour centre Salonique ou le Mont Athos" (p. 8). Je me demande, comment est-il possible de supposer que les peintres qui travaillaient à partir du début du XIIIe siècle et plus tard dans les églises serbes à Gradac et Banjska aient eu leur centre à Salonique ou au Mont Athos? Comment se forment donc alors des centres d'écoles distinctes? Une conception pareille est pour moi irréaliste et si le prof. Radojčić ne dispose pas d'autres données non publiées, je pense que cette supposition est proche des idées romantiques.

Le manque de clarté s'est accru lorsque j'ai passé au deuxième chapitre de la première partie. Le prof. Radojčić considère que la peinture créée en Macédoine depuis la fin du XIIIe siècle jusqu'aux deux premières dizaines du XIVe siècle, est serbe. Je me demande comment dois-je maintenant comprendre sa conférence faite au congrès? Est-ce que le prof. Radojčić est après le congrès revenu de douveau à son ancien point de vue? Le prof. Radojčić doit sans doute donner une explication, sinon pour le gros du public, du moins pour ce grand nombre de spécialistes de toute la Yougoslavie qui ont assisté à sa conférence. Sans aborder la question: dans quelle mesure sont exactes ses constatations pour le nombre des zographes qui ont travaillé par exemple à St Clément d'Ochrid, ainsi que pour d'autres éléments de son exposé, qui ont eu de la répercussion (en rapport avec la conférence faite à Salonique en 1953 au IXe Congrès international des byzantologues) dans le livre du prof. Xyngopoulos (Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes, 1955), son point de vue m'a fait surtout réfléchir relativement au matériel qu'il expose. La peinture exécutée en Macédoine après le règne de Miloutine jusqu'à l'arrivée des Turcs, est aussi exposée par le prof. Radojčić d'une manière indéterminée. A la p. 42, il écrit: „Après la mort de Miloutine jusqu'aux années quatre-vingts du XIVe siècle, dans la peinture serbe de plus en plus se manifestaient progressivement les écoles locales. Dans la variété chaotique des qualités moyennes et médiocres, dominait le trait commun du provincialisme. Dans la région des Mrnjačević dominaient les zographes locaux macédoniens. Les origines de ces tendances autonomiques en Macédoine au XIVe siècle sont assez troubles“. Est-ce que la dernière phrase ne signifie pas simplement le reniement de l'existence de l'école macédonienne jusqu'au XIVe siècle? Et la mention des zographes locaux macédoniens pendant le pouvoir des Mrnjačević ou le mot macédonien par-ci par-là, comme „le premier connu de nom architecte et peintre macédonien Karba de la première partie du XIVe siècle“ (p. 42) n'est que l'introduction dans sa constatation, d'ailleurs exacte, qu'après l'arrivée des Turcs, nous trouverons l'art serbe dans un nouveau centre, dans l'état du prince Lazare et de ses successeurs, A la p. 44, le prof. Radojčić se sert aussi des mots „peinture macédonienne“ mais c'est plus pour accroître le malentendu que pour éclaircir sa pensée. Et l'on voit clairement quelle est sa pensée par ce qui est écrit aux pages 98 et 99, où le prof. Radojčić écrit: „Les signatures récemment découvertes à Ochrid et Ljubostinja ont montré la grande importance des peintres de Macédoine, mais elles ont en même temps démenti la supposition très souvent signalée de l'existence d'une école macédonienne comme foyer de l'art pictural monumental“. Plus loin, le prof. Radojčić continue: „La Macédoine était le rassemblement de styles hétérogènes, le territoire où des influences existaient sans obstacle l'une à côté de l'autre dans une grande richesse de variantes sans se croiser particulièrement et sans montrer beaucoup de tendance à la fusion dans un tout“. Le prof. Radojčić trouve l'explication d'une pareille situations dans ce

qui suit: „En Macédoine, il n'y avait ni pouvoir ni institution, ni classe sociale qui auraient pu, soit dans la vie politique soit dans la vie spirituelle, réaliser quelque continuité“ (p. 99). Cela veut dire, d'après le prof. Radojčić, que l'archevêché d'Ochrid qui de 1018 à 1767 a sans interruption existé comme église autocéphale et pendant l'Empire macédonien, comme Patriarchie d'Ochrid, n'a pas été une „institution“ qui aurait pu „dans la vie spirituelle“ réaliser „quelque continuité“!

A côté du livre du prof. Radojčić, j'ai encore deux livres sur ma table, qui, entre autre, traitent cette matière. L'un est „La peinture ancienne bulgare“, Sofija 1945, de Nicolas Mavrodinov, académicien de l'Académie bulgare des sciences, et l'autre „Thessalonique et la peinture macédonienne“, Athènes 1955, du prof. de l'Université de Salonique, A. Xyngopoulos. Tous les trois livres, publiés après la libération, traitent différemment la matière. Pour le prof. Radojčić l'art en Macédoine de l'époque de Miloutine est serbe, pour l'académicien Mavrodinov, bulgare, et pour le prof. Xyngopoulos, grec. Il est clair que quelqu'un des trois savants n'a pas raison. Pour moi, tous les trois sont dans une voie erronée. Ils regardent les problèmes sous un prisme qui nous mène loin de la science. C'est la conférence mentionnée du prof. Radojčić qui nous convainc aussi que cela est exact. Il a souligné avec raison la différence stylistique et iconographique entre la première et la deuxième couche de peinture à Notre-Dame Leviška à Prizren et a conclu que la peinture de la deuxième couche qui est de l'époque de Miloutine, dans cette fondation de Miloutine, différemment de la peinture de la première couche représente un tout avec la peinture de Macédoine. Cette constatation exacte du prof. Radojčić met en doute la certitude du texte de son livre. Je suis d'accord qu'un savant puisse changer ses opinions au cours de son travail scientifique. Mais je suis loin d'être d'accord lorsque, dans un texte remis en 1952 et achevé d'être imprimé en 1955, on fait des corrections, de ne point introduire, après l'admission du texte, la correction qui change de fond les conclusions.

D'autres constatations dans ce livre m'amènent aussi à des malentendus. A la p. 16—17, le prof. Radojčić écrit: „La littérature serbe du XIIIe siècle est aussi grande que les fresques de Sopoćani, elle est aujourd'hui moins accessible à cause de sa langue, mais par son contenu et la beauté de l'expression, elle est au même niveau que la peinture monumentale“.

Je ne prétends pas connaître la littérature serbe médiévale au point de pouvoir donner des jugements définitifs sur sa valeur artistique. Cependant, la nature du travail m'a obligé de lire les ouvrages littéraires médiévaux serbes et de connaître les opinions des compétents relatives à ces ouvrages. Je ne sais pas s'il existe une opinion qui placerait les ouvrages de St Sava, Stefan le Premier Couronné et Domentian „par le contenu et la beauté de l'expression“ sur le même piédestal où se trouvent les fresques vraiment monumentales de Sopoćani. C'est un fait incontestable que la peinture de Sopoćani peut se mesurer avec les meilleures oeuvres contemporaines du moyen âge en Europe, mais je n'ai pas trouvé des indications qui me donnent le droit de conclure que la littérature serbe médiévale le mérite aussi et puisse analogiquement se placer au plus haut niveau européen dans l'art médiéval, par exemple au niveau de la „Comédie Divine“ de Dante. Il me semble qu'on n'a pas besoin de faire un parallèle pareil qui ou bien ne mène à rien ou bien n'est que l'expression de l'enthousiasme déjà périmé des romantiques du XIXe siècle. Ou bien enfin, la véritable grandeur du maître de Sopoćani est loin d'être comprise.

Les données du prof. Radojčić contenues dans son livre sont tellement nombreuses, importantes et utiles, que pour le non spécialiste ces constatations

se perdent et ne se remarquent pas clairement. Ses connaissances de la matière frappent le lecteur et celui-ci passe facilement outre ces éléments mais ceux-ci ne peuvent pas échapper aux yeux du spécialiste. Ce qui m'a d'autant plus étonné et, je dois l'avouer, obligé de réfléchir, c'est que j'ai constaté des erreurs concernant aussi les données mêmes dans ce livre. Si elles ne sont pas le résultat de maladresses qui peuvent quelquefois arriver par inadvertance, on peut difficilement imaginer de pareilles erreurs dans un livre avec de telles prétentions comme celles du livre du prof. Radojčić.

A la p. 49 le prof. Radojčić donne la partie slave de l'inscription de l'église de St Basile à Stoliv. Sous l'inscription il est écrit en serbe et en français: „Signature du peintre Milosav dans l'église de Saint-Basile à Stoliv“. A la page 48, pour les fresques à Stoliv, le prof. Radojčić écrit: „L'auteur de ces fresques était, vraisemblablement, Milosav Miljenović, de Dabar près de Popovo polje, élève du peintre ragusain Stepan Ugrinović (fig. 32, note 76). Les fresques de Stoliv ne représentent pas de grande valeur pour l'art, elles se distinguent en premier lieu comme document important pour l'histoire de notre peinture vers la fin du XVe siècle (pl. XXXIV et XXXV)“. Cependant, la pl. XXXIV contient comme explication un texte en serbe et en français: „Le maître Michel de Dabar, St. Tryphon avec le modèle de la ville de Kotor, église de Saint-Basile, milieu du XVe siècle“ et la pl. XXXV: „Le maître Michel de Dabar, Les saints Guerriers, Stoliv, église de Saint-Basile, milieu du XVe siècle“. Qu'est-ce qui est donc vrai? Est-ce que le maître des fresques de Stoliv est Milosav ou Michel et est-ce que ces fresques sont de la fin ou du milieu du XVe siècle? En réalité, on peut voir très difficilement la vérité. Et la note 76, au lieu d'éclaircir la question, la complique davantage. Cette note indique l'article du prof. Radojčić publié sous le titre „La peinture à Boka Kotorska“ dans Spomenik de ASS, CIII, Nouvelle série, 5,1953, où relativement à l'inscription de l'église de Stoliv, entre autre, il est écrit: „A la fin est conservée la première partie de l'année après la naissance du Christ: 154 — donc 149... et telle année“ (p. 61). Si nous regardons l'inscription qui est publiée dans son livre (fig. 32) nous verrons qu'il n'y a rien de pareil. Et pour le lecteur non spécialiste qui veut connaître la vérité par la comparaison de l'inscription dans son livre avec ce qui est écrit dans l'article „La peinture à Boka Kotorska“, il est clair qu'il y a quelque chose qui ne va pas. La première partie de l'année par 154 n'a rien à faire avec les trois lettres de l'inscription publiée dans le livre. 154 ne peut pas être identique avec

ⲛⲟⲩⲣⲁ ⲛⲉⲛⲟⲩⲣⲁ . Et voilà pourquoi nous nous demandons comment le prof. Radojčić est

venu à l'idée que l'auteur des fresques de l'église de Stoliv était vraisemblablement Milosav Milenović, de Dabar (tandis que sur l'inscription il y a Debar) près de Popovo Polje, élève du peintre ragusain Stepan Ugrinović“, lorsque d'après l'inscription cela ne peut pas se voir? Sur l'inscription on lit clairement

уписанъ ѿ гр(е)шнн мнѣиъ иси

нкъ . но . (з)уграфъ . нз дебра: .а

ноѿмра . н(н)дн(кѣ) . ⲛⲟⲩⲣⲁ ⲛⲉⲛⲟⲩⲣⲁ

J'ai peint moi le pécheur Michel de... ik. Io... (peut être Joan ou Joasaph ou quelque nom semblable) (Z) ographie de Debar 1 novembre i (n) di (kt) 6. Après le chiffre 6 viennent trois lettres (voir fig. 32) qui, si elles sont exactement copiées, donnent l'année 1559 ou 1552. On obtient l'année 1559 en supposant qu'on s'est trompé en écrivant la lettre qui indique les mille, respectivement, qu'au lieu de

à le zographe a écrit s, et on obtient l'année 1552, si l'on suppose que la lettre s ne fait pas partie de l'année. Comme on le voit, on peut dater l'inscription avec plus de certitude au milieu du XVIe siècle et on peut conclure qu'elle n'a rien à faire ni avec Milosav Milenović ni avec Dabar près de Popovo Polje. On ne peut identifier sans preuves Debar de l'inscription avec Dabar près de Popovo Polje.

Malgré mes remarques, le livre de prof. Radojčić représente une étude contenant beaucoup de données connues ou nouvelles le plus souvent bien vérifiées et utiles pour la science. Le prof. Radojčić comme érudit excellent de l'art médiéval des peuples yougoslaves, dans la plus grande partie de son ouvrage quant à l'appréciation des faits, des circonstances et d'autres éléments qui influencent la création de l'art prouve qu'il a un critérium scientifique qui lui imposera de faire certaines modifications dans une éventuelle deuxième édition de ce livre. Avec ces modifications nécessaires, ce livre sera une oeuvre vraiment sérieuse et importante pour l'art médiéval serbe.

D. KOCO

Б е л е ш к а

Фотографиите на стр. 12, 13, 14, 15, 17, 19, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 43, 55, 60, 66 и таблите XIV, XVI, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XXX, XXXI, се изработени од Д. Черњаковски.

Сликите на стр. 16 и 18 се исцртани од Б. Алексова.

Фотографиите на стр. 48, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 62 и таблите I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XV, XVII, XXVI, XXVIII, XXIX, и фотографијата на стр. 78 се изработени од Г. Попов.

Сликата на стр. 63 и шемите I, II и III се исцртани од П. Миљковиќ.

Сликите на стр. 71, 72, 73, 74, 75, 76 и 109 се исцртани од К. Петров.

Сликата на стр. 81 е исцртана од Г. Бошковски.

Сликите на стр. 94, 95, 96, 100, 102, 104, 105 и трите табли се власништво на Ј. Корошец.

Адреса: Археолошки музеј — Скопје
пошт. фах 151

Adresse: Musée archéologique — Skopje
Jugoslaviya, cas. post. № 151

Печатница „Нова Македонија“ — Скопје